

NOUVELLE BIBLIOTHÈQUE DES ÉCOLES DE L'INDOCHINE FRANÇAISE
Publiée sous la direction de HENRI RUSSIER, docteur ès lettres

À U H O C B I T H È

UN PEU DE TOUT

(PREMIÈRES LECTURES INSTRUCTIVES)

Connaissances usuelles. — Géographie. — Histoire. — Administration

PAR

HENRI LE BRIS

Directeur de l'École de Thua-thiên

Lieutenant d'Infanterie Coloniale

3e ÉDITION

ADAPTATION A L'USAGE DES ÉCOLES DE COCHINCHINE

PAR

HUỲNH-VĂN-NINH

Instituteur

SAIGON

C. ARDIN ET FILS, IMPRIMEURS-ÉDITEURS

1916

CÁC SÁCH HỌC MỚI DE CÁC TRƯỜNG Ở ĐÔNG-DƯƠNG DÙNG
Soạn theo cách thức của HENRI RUSSIER văn khoa Tàn-sĩ

SÁCH
ÂU HỌC BỊ THỂ

HENRI LE BRIS

Độc-học Trường Pháp-Việt Thừa-thiên

S O A N

---

thuongmaitruongxua.vn

*Sửa lại theo tiếng Nam-Kỳ đăng thông dụng trong
các trường làng và trường tổng*

SAIGON

IMPRIMERIE COMMERCIALE, C. ARDIN ET FILS

1916

INTRODUCTION

Le succès rencontré par le An hoc bi thê publié à l'usage des écoles élémentaires indigènes de l'Annam-Tonkin nous a conduits à en préparer une édition spéciale pour les écoles similaires de Cochinchine.

Cette nouvelle édition des « Premières lectures instructives » est un peu plus développée que la précédente. Elle comprend 160 lectures groupées en 8 chapitres dont voici les titres :

I. — Le corps humain. — L'hygiène

1. — Mon corps.	11. — Mon cœur bat.
2. — La peau.	12. — La propreté.
3. — Les os.	13. — La gale.
4. — Les muscles.	14. — La variole et la vaccine.
5. — Les organes des sens.	15. — J'ai eu une indigestion.
6. — Les organes des sens (suite).	16. — L'eau bouillie.
7. — Mes bras et mes mains.	17. — Le choléra.
8. — Mes jambes et mes pieds.	18. — La peste.
9. — Je mange.	19. — Le sauvetage d'un noyé.
10. — Je respire.	20. — La fièvre.

II. — Les animaux

21. — Le chien.	31. — Les poissons.
22. — Le chat.	32. — La mouche et la mouche à miel.
23. — Le buffle.	33. — Le papillon.
24. — Le porc.	34. — Le ver-à-soie.
25. — Le cheval.	35. — La soie.
26. — L'éléphant.	36. — Le crabe.
27. — Les mammifères sauvages; la chasse.	37. — La tannerie.
28. — La poule.	38. — Le peigne d'écaille.
29. — La tortue, le lézard et le serpent.	39. — La corne et l'ivoire.
30. — La grenouille.	40. — Les animaux nuisibles.

III. — Les plantes

41. — Une touffe de riz.	52. — L'aréquier.
42. — Le riz.	53. — Un morceau de corde.
43. — La patate.	54. — Une feuille de papier.
44. — Le maïs.	55. — J'ai une robe en tissu de coton.
45. — La canne à sucre.	56. — J'ai acheté un litre d'huile de ricin.
46. — Le bambou.	57. — Le morceau de savon.
47. — Un arbre.	58. — Le tabac et l'opium.
48. — Le bois: les planches.	59. — Le caoutchouc.
49. — Le bois de feu et le charbon.	60. — Les plantes nuisibles.
50. — La mangue.	
51. — Le cocotier.	

IV. — Les pierres, les terrains, les métaux

61. — Les pierres et les carrières.	72. — Les mines: les métaux.
62. — La terre de la rizière.	73. — La lampe de pétrole et les allumettes.
63. — Le labourage.	74. — Le verre.
64. — L'amendement du sol.	75. — Le coupe-coupe.
65. — L'irrigation et le drainage.	76. — Le plateau de cuivre.
66. — Les outils du cultivateur.	77. — La sapèque, le cent et la piastre.
67. — L'argile: briques et tuiles.	78. — La balle de plomb.
68. — La craie: chaux et ciment.	79. — Le fer-blanc.
69. — Le sable et le mortier.	80. — Le bijoutier.
70. — La construction d'un mur.	
71. — Les mines: la houille.	

V. — La terre et le ciel

81. — La plaine.	91. — La géographie.
82. — Le vent, l'orage, les nuages et la pluie.	92. — Le plan et l'échelle: les cartes.
83. — L'eau dormante, l'eau d'infiltration.	93. — Les cinq parties du monde.
84. — Le cours d'eau	94. — Le globe terrestre.
85. — La mer.	95. — La terre tourne: le jour et la nuit.
86. — Le sel.	96. — Les points cardinaux.
87. — Les trois règnes de la nature.	97. — Le soleil.
88. — Les races d'hommes.	98. — Les étoiles et la lune.
89. — Le marché du village.	99. — L'année et les saisons.
90. — Les communications entre les hommes.	100. — Les différentes régions du globe terrestre.

VI. — La Cochinchine et ses voisins. — La France

101. — La Cochinchine: situation, étendue, limites.	110. — Le Laos.
102. — La Cochinchine: le relief et les côtes.	111. — L'Annam: l'aspect du pays.
103. — La Cochinchine: le climat et les cours d'eau.	112. — L'Annam: les productions et les industries.
104. — La Cochinchine: l'agriculture et l'industrie.	113. — L'Annam: les voies de communication, le commerce et les villes.
105. — La Cochinchine: les voies de communication.	114. — Le Tonkin: l'aspect du pays.
106. — La Cochinchine: le commerce et les villes.	115. — Le Tonkin: les productions et les industries.
107. — Le Cambodge: l'aspect du pays.	116. — Le Tonkin: les voies de communication, le commerce, les villes.
108. — Le Cambodge: les productions et les industries.	117. — L'Indochine française et ses voisins.
109. — Le Cambodge: les voies de communication, le commerce et les villes.	118. — La France: l'aspect du pays.
	119. — Les productions et les industries de la France.
	120. — La France dans le monde.

VII. — La Cochinchine: ses habitants, son histoire

121. — Les populations cochinchinoises.	131. — Gia-long et les Français.
122. — La domination chinoise au Tonkin.	132. — La mission de Chaigneau.
123. — Les soulèvements populaires.	133. — La rupture des relations de l'Annam avec la France.
124. — Les Nguyen et les Trinh.	134. — Les persécutions et les révoltes.
125. — L'annexion du Champa et du Cambodge.	135. — La destruction de la flotte annamite.
126. — La révolte des Tây-son.	136. — La conquête des provinces orientales.
127. — L'évêque d'Adran.	137. — Les intentions de la France
128. — L'arrivée des Français.	138. — Phan-thanh-Giang.
129. — Le recensement des terres en Cochinchine.	139. — Phan-thanh-Giang (suite).
130. — Mort de l'évêque d'Adran.	140. — Les premiers gouverneurs français.

VIII. — Premières notions d'organisation administrative

141. — La commune annamite.	151. — Le Gouverneur et ses collaborateurs.
142. — Les ressources de la commune.	152. — Le Conseil colonial.
143. — Les dépenses communales	153. — Le Budget local : recettes.
144. — Les cérémonies communales : les préséances.	154. — Le Budget local : dépenses.
145. — Les autorités cantonales.	155. — L'organisation administrative du Tonkin.
146. — Les autorités provinciales indigènes.	156. — L'organisation administrative de l'Annam.
147. — Le chef de la province et ses collaborateurs.	157. — L'organisation administrative du Cambodge.
148. — Le budget provincial.	158. — L'organisation administrative du Laos.
149. — Les provinces de Cochinchine.	159. — Le Gouverneur général et le Budget général.
150. — Les villes de Saigon et de Cholon.	160. — La France : l'œuvre française en Indochine.

Dans leur ensemble, ces 160 lectures constituent, on le voit, l'essentiel de ce qu'un élève peut et doit apprendre pendant son court passage à l'école élémentaire.

D'autre part, leur intérêt pédagogique réside au moins autant dans leur plan et leur développement que dans leur choix ou leur groupement. Suivant très fidèlement l'exemple que lui offrait le travail de M. Le Bris, le traducteur de ces Lectures instructives, M. Huynh-van-Ninh, y a cherché avant tout à éveiller l'attention des élèves sur le milieu où ils vivent, et à les habituer à coordonner leurs observations en les exprimant oralement sous une forme simple et correcte et même au besoin élégante. Telle lecture comme la première (Mon corps) qui pourra paraître puérile à quelques-uns sous prétexte qu'elle ne peut rien apprendre de bien nouveau, est, en fait, aussi instructive que telle autre, en ce sens qu'elle familiarise les enfants avec les mots précis qui conviennent à des actions précises et avec les phrases simples, méthodiquement ordonnées, qui conviennent à des observations simples.

Et par suite il est aisé d'apercevoir tout le profit que nos élèves pourront retirer de ces Lectures instructives.

A ceux d'entre eux qui de l'école Au-hoc retourneront aux champs, elles auront ouvert l'esprit sur le monde qui les entoure ; et elles les auront rendus capables de lire avec fruit, le cas échéant, toute brochure de vulgarisation qui pourra être mise ou tomber entre leurs mains.

Quant à ceux, au contraire, qui poursuivront leurs études et de l'école Au-hoc passeront dans une école franco-indigène et aspireront au certificat d'études primaires, elles les auront très utilement préparés à recevoir ultérieurement l'enseignement donné en français dans nos écoles primaires, puisque cet enseignement franco-indigène ne doit être en définitive que le développement, l'élargissement, du programme des écoles indigènes.

En l'absence de M. Henri Le Bris, parti dès le mois de mai 1915 pour prendre part à la guerre — au cours de laquelle il a déjà mérité avec ses galons de lieutenant deux citations à l'ordre du jour pour sa belle conduite au feu —, M. Girerd, Directeur de l'école de Baria, dont les « Premières connaissances usuelles » publiées dans la nouvelle Bibliothèque des Ecoles ont d'ailleurs fourni la matière d'une bonne partie des lectures de ce nouveau livre, a bien voulu apporter à M. Ninh, la collaboration précieuse de ses conseils expérimentés. Nous lui en exprimons à nouveau notre bien vive gratitude.

Nous remercions également M. Nguyễn-van-Mai, inspecteur des écoles indigènes de Saigon, qui fut l'un de nos collaborateurs de la première heure et dont les traductions devenues classiques (Đĩa-dư móng-học et Nam-việt sử-ký), ont été pour M. Ninh un modèle et un guide des plus utiles ; M. Nguyễn-phu-Xuân, bachelier ès lettres et ès sciences qui a fourni à M. Ninh les éléments des lectures relatives à l'organisation administrative de la Cochinchine ; M. Vũ-van-Nhac, enfin, secrétaire à l'Inspection-conseil de l'Enseignement à Hanoi qui a dessiné les cartes schématiques qui accompagnent quelques lectures.

Henri RUSSIER.
Saigon, octobre 1916.

THÂN THỂ — VÊ SINH

1. — THÂN-THỂ CỦA TÔI

Thân-thể tôi chia ra ba phần: đầu, mình, tay chơn: Đầu thì ở trên, hình tròn như viên đạn. Phía trên và phía sau đầu thì là cái sọ; sọ cứng lắm; trên sọ có tóc. Phía trước đầu thì là cái mặt; mặt thì có hai con mắt, một cái mũi, hai cái tai, một cái miệng. Song ít mặt giống nhau: mỗi người đều có gương mặt khác. Khi tôi thấy anh em bạn tôi, thì tôi biết được, vì nhờ nhìn gương mặt. Đầu ở trên cổ; tôi day qua day lại được; cúi xuống, nghiêng bên tả, nghiêng bên hữu, ngược ra sau hay là ngó ngay cũng được.

Đầu liền với mình bởi cổ. Mình thì cũng như đầu: tôi muốn day qua day lại, cúi xuống, ngả ra sau cũng được. Phía trước mình thì là ngực và bụng: ngực phía trên, bụng phía dưới; ngực thì cứng, bụng thì mềm. Phía sau mình thì là lưng.

Tôi có hai tay, hai chơn. Tay ở phía trên mình, chơn ở phía dưới. Tay chơn cử động dễ hơn đầu với mình.

CÂU HỎI. — Thân thể người chia ra mấy phần? — Đầu cử động thế nào được? — Mình cử động thế nào được? — Mình chia ra mấy phần?

CÁCH DẠY. — Biểu học trò cử động đầu, mình và tay chơn. Chỉ cho học trò coi mặt người cũng có khi giống nhau.

2. — DA

Toàn cả thân mình đều có da bọc. Khi da tôi bị đứt hay là trầy, thì tôi thấy da tôi mòng lắm. Trong mình cũng có một đôi chỗ, như là lòng bàn chơn, lòng bàn tay thì da dày và cứng hơn, vì mấy chỗ ấy thường dùng hơn mấy chỗ khác. Còn có mấy chỗ khác, như móng tay thì lại cứng hơn nữa. Da có nhiều đường chỉ.

Ngoài da có lông, lại có nhiều lỗ chơn lông nhỏ nhỏ. Khi tôi chạy mạnh hay là cử động lắm, thì nức, đổ mồ-hôi.

Mồ-hôi thì lỏng như nước nhưng mà mặn. Ấy là một thứ độc chằng nên để nó ở trong mình. Muốn cho mồ-hôi ra dễ, thì phải giữ đừng cho lỗ chơn lông bị dơ dáy bít lại. Phải dùng xà-bong (Savon) mà tắm rửa cho sạch-sẽ thường thường.

CÂU HỎI. — Da mình dày hay là mỏng? — Vì sao da chơn người kéo xe cứng hơn da chơn của mình? — Vì sao da tay người làm ruộng cứng hơn da tay của mình? — Lỗ chơn lông nhỏ-nhỏ ở trên da mình có ích chi chăng? — Muốn cho mồ-hôi ra dễ thì phải làm làm sao?

3. — BỘ-CỐT

Các thứ xương trong châu thân con người hiệp lại thành ra bộ-cốt.

Trong bộ-cốt, thì xương sống là phần nhứt. Xương sống ở chính giữa lưng.

Các thứ xương trong mình đều dính nhau và cũng dính vào xương sườn. Nơi ngực có nhiều xương vòng quanh cả mình, xương ấy gọi là xương sườn. Xương sườn kết nhau lại làm ra cái ngực.

Bụng thì mềm không có xương; nhưng hai bên cũng có xương dính vào xương sống, ấy là xương sườn cụt.

Xương cánh tay thì dài; xương ngón tay thì vắn; trên vai thì có một cái xương gập: ấy là xương chày-vai.

Thú vật cũng có nhiều con như mình. Hãy coi cái xương đùi gà thì biết. Sắc trắng hình dài, giữa thì nhỏ, hai đầu thì lớn.

Xương người cứng hơn xương gà. Song khi mình té nặng hay là bị đánh nặng thì xương mình cũng có khi phải gãy.

Trẻ em, khi bầy chơi, đừng đánh nhau hay là xô đẩy nhau, e có khi phải bị rui, gãy tay chơn, xương trẻ em chưa cứng cũng vậy.

CÂU HỎI. — Trong bộ-cốt, xương nào là phần nhứt? — Xương sống ở chỗ nào? — Xương sườn ở chỗ nào? — Xương trong mình có phải giống nhau hết chăng?

Cách dạy. — Thầy phải dặn học trò đem đến trường một cái xương đùi gà hoặc là một cái xương bò rồi đập bể ra cho học trò coi.

4. — BẮP-THỊT

Nếu tôi nắm cánh tay trái tôi với bản tay mặt tôi, và tôi co cánh tay trái lại, thì tôi thấy một cục thịt cứng chạy lên và nổi ra: ấy là bắp-thịt. Bắp-thịt cũng như một đoạn dây để cột cái xương này dính với cái xương kia, khi tôi xếp cánh tay lại, thì mây bắp-thịt ở trong cánh tay dãn lại mà kéo cánh tay lên.

Nhờ có mây bắp-thịt ở trong châu thân tôi, nên tôi đi được và cử động thế nào cũng được.

Bắp-thịt con người lớn không bằng nhau. Người chèo đò, người kéo xe thường có bắp-thịt lớn vì tay chơn mây người ấy làm công việc nhiều.

Người làm việc chữ-nghĩa thì bắp-thịt thường nhỏ và yếu.

Muôn cho bắp-thịt lớn đặng, và muôn cho đặng mạnh, thì mình phải tập luyện cho thường; học trò trong lúc giờ chơi, phải chạy, nhảy, chơi giỡn cho hân hoi.

CÂU HỎI. — Bắp-thịt dùng làm chi? — Người nào thường có bắp-thịt lớn và mạnh? — Muốn cho bắp-thịt lớn và mạnh thì phải làm sao?

Cách dạy. — Biểu học trò xếp cánh tay lại mà coi cho biết bắp-thịt thế nào.

5. — CON-MẮT

Tôi ngó con-mắt của người ngồi gần tôi, tôi thấy trông con mắt, lông-mày và lông-nheo.

Mí con-mắt che và đỡ trông con-mắt. Lông-mày đón mồ-hôi trên trán không chảy vào con-mắt đặng. Giữa con-mắt có một cái vòng, tròn mà có sắc. Người An-nam và người Cao-man thì cái vòng ấy đen. Người Âu-châu thì cái vòng ấy sắc khác. Ở giữa vòng ấy có một điểm đen: ấy là con ngươi. Nhờ có con-ngươi nên mới ngó thấy.

Con-mắt thường ngó thẳng ra trước. Nhưng muôn ngó qua bên hữu hoặc bên tả, thì liếc con-mắt qua bên hữu hoặc bên tả, không cần phải dầy đầu. Mà muôn liếc thì phải liếc hai con-mắt một lượt, chớ liếc một con không được.

Trông con-mắt ướt luôn luôn. Nước mắt ở trong khé con-mắt chạy qua trên trông con mắt.

CÂU HỎI. — Mí con mắt để dùng làm gì? — Lông mày, lông nheo có ích chi chăng? — Mắt ngó thấy được là nhờ cái gì? — Nước mắt ở chỗ nào chảy ra.

6. — TAI, MŨI, LƯỖI

Bây giờ tôi ngó tai của người ngồi gần tôi. Ở giữa tai có một cái lỗ. Ấy là lỗ tai.

Người ngồi bên tôi day lại gần tai tôi mà nói thì tôi nghe rõ lắm. Khi người ấy đứng trước tôi nói cũng lớn tiếng mà tôi nghe ít rõ. Vậy thì biết rằng khi nào tiếng chỉ đi ngay tai mình thì mình nghe rõ hơn.

Khi tôi nói chuyện với người ngồi gần tôi mà không muốn người khác nghe thì tôi giở miệng vô trong tai người ngồi gần tôi mà nói.

Ở giữa mặt tôi có cái sống mũi. Dưới sống mũi có hai cái lỗ gọi là lỗ-mũi. Có một đường thịt ngăn hai lỗ-mũi. Phía trong lỗ-mũi có lông để đón bụi không cho bay vào; lông ấy cũng giống như lông nheo để đỡ cho con-mắt. Chẳng nên để bụi ở trong mũi, muốn cho bụi khỏi đóng trong lỗ-mũi, thì phải năng hỉ-mũi.

Tôi để một chút muối lên trên lưỡi tôi mà nếm, thì mặn và khó chịu. Tôi nhấm mặt, tôi không ưa món chi mặn.

Tôi nếm một thỏi đường thì ngọt mà lại ngon.

Vậy thì nhờ cái lưỡi nên tôi biết được mùi đồ ăn ngọt và chua, mặn hay là lạt, ngon hay là dở.

CÂU HỎI. — Hình cái tai thế nào? — Tai dùng làm chi? — Hình cái mũi ra thế nào? — Mũi dùng làm chi? — Lưỡi dùng làm chi?

7. — CÁNH TAY VÀ BÀN TAY CỦA TÔI

Cánh tay của tôi dính vào mình tôi thường thông xương, mà tôi muốn giơ lên, giang ra, hay là đưa ra trước, đưa ra sau, đều được hết. Tôi cử động cánh tay tôi được như vậy, nhờ có lắt-léo. Cánh tay tôi có lắt-léo ba chỗ: Trên vai, ở cùi chỏ và cổ tay. Tôi day cánh tay tôi được là nhờ lắt-léo vai. Nhờ có lắt-léo cùi chỏ, tôi cử động cánh tay tôi được hai cách: duỗi ra, co lại và day phía ngoài vào trong. Lắt-léo cổ tay làm cho tôi nhúc-nhích bàn tay lên xuống được mà thôi, chớ như muốn trở bàn tay, thì cũng phải nhúc-nhích cả cánh tay.

Bàn tay hơi vuông vuông. Khổ vuông ấy gọi là lòng bàn tay. Thẳng theo lòng bàn tay có bốn ngón tay, mỗi ngón có ba lóng.

Còn một ngón nữa gọi là ngón tay cái, có hai lóng mà thôi. Ngón tay cái day mặt lại được với mấy ngón tay kia.

Lấy tay mà sờ cái gì, đầu nhắm mắt cũng biết được vật mình sờ đó là vật chi, hình chi, nóng hay là nguội.

CÂU HỎI. — Cánh tay cử động cách nào được? — Hình bàn tay ra thế nào? — Ngón tay có mấy lóng?

Cách dạy. — Biểu học trò nhắm mắt lại mà sờ cái chi đó rồi hỏi vật chi sờ đó. — Muốn sờ cho biết cái chi thì phải nhúc-nhích ngón tay.

8. — CHƠN VÀ BÀN CHƠN CỦA TÔI

Chơn cũng có lắt-léo như cánh tay. Chơn dính với mình nhờ có đùi và lắt-léo xương háng.

Đùi chơn và ông chơn dính với nhau là nhờ xương đầu gối; nhờ có đầu gối, cõ chơn mới co lại được với đùi chơn. Bàn chơn dính với cõ chơn là nhờ xương mắt cá; nhờ mắt cá bàn chơn mới giơ lên để xuống dặng.

Nhờ có mấy lắt-léo ấy, nên mình đứng được, ngồi treo mảy hay là ngồi chồm-hồm dặng.

Dưới ông chơn thì có bàn chơn; mỗi bàn chơn có năm ngón. Ngón chơn thì đứng ngang một hàng với nhau chớ không phải như ngón tay. Ngón chơn cái không đôi mặt với mấy ngón chơn kia như ngón tay cái; chơn không cầm và sờ dặng như tay. Bàn chơn dùng mà đỡ lấy mình khi đi khi đứng.

CÂU HỎI. — Chơn có mấy phần? — Bàn chơn với bàn tay khác nhau thế nào?

Cách dạy. — Biểu học trò bước đi, dùng cõ ông chơn, dùng xếp bàn chơn. — Chỉ cho học trò biết đầu gối và mắt cá là có ích.

9. — TÔI ĂN

Đồ ăn vừa vào miệng thì có răng nhai ra. Khi nhai thì có nước miếng ở trong miệng chảy ra bọc lấy miếng đồ ăn, mà làm ra một miếng tròn-tròn tròn-tròn; rồi tự nhiên cái lưỡi cong lên mà đưa vào trong cuống họng.

Tôi nuốt đồ ăn xuống thì chạy thẳng vào bụng. Nó đi xuống tại bao-tử thì đứng lại. Đồ ăn ở tại bao-tử đi qua tiêu trường đại trường (ruột non, ruột già).

Khi vào trong bao-tử rồi, thì đồ ăn đổi ra hình khác, không giống như khi mình mới đề vô miệng cũng không giống như khi mình mới nhai rồi. Đồ ăn đổi hình được như vậy nhờ có một thứ nước làm cho đồ ăn tiêu ra.

Các thứ nước ấy tiêu hóa đồ ăn mà làm ra hai thứ nước khác nhau. Một thứ giống như sữa; nó nuôi thân thể mình mà làm cho mình được mạnh; còn một thứ thì không ích chi là thứ nước mình tiêu ra. Tiêu hóa là một sự tự nhiên, không phải mình bày chước ra đặng. Khi tiêu hóa không được thường thì mình phải đau bụng.

CÂU HỎI. — Đồ ăn nuốt vào rồi đi đâu? — Khi vô bao-tử rồi thì đồ ăn ra thể nào? — Nước miệng, dùng làm chi?

CÁCH DẠY. — Vẽ bộ máy tiêu hóa chỉ cho học trò coi?

10. — TÔI THỞ

Tôi đề tay trên ngực, thì thấy ngực khi nổi lên, khi xẹp xuống. Tại sao mà ngực nổi lên, xẹp xuống như vậy? Là vì khi tôi thở khí trời theo lỗ mũi hoặc là lỗ miệng tôi, thì khí trời đi vào trong mình.

Khí trời khi vào trong ngực thì đi thẳng vào trong phổi, làm cho đầy phổi, vậy nên ngực nổi lên. Mà khí trời không ở trong phổi được lâu; hễ vào thì ra liền. Đề tay ra trước miệng mà coi, thì biết khí trời ra.

Bởi thế ấy, nên khi tôi thở thì cái ngực tôi nổi lên xẹp xuống không khác chi ông bẻ thợ rèn. Tự nhiên tôi phải thở như vậy hoài. Nếu tôi muốn thở mau thì cũng đặng. Khi tôi chạy rồi, mệt, thì tôi phải thở mau hơn thường. Tôi nín thở cũng được, nhưng không nín được lâu vì nín lâu thì ngột chịu không nổi.

Khí hít vào là khí tốt, khí thở ra là khí xấu. Phổi làm cho khí nóng; tôi thở vào trong bàn tay tôi, thì biết khí nóng.

CÂU HỎI. — Khí trời đi đường nào mà vào trong mình? — Vào tại chỗ nào? — Khí nào tốt? — Khí nào xấu?

CÁCH DẠY. — Vẽ cái phổi cho học trò coi. Biếu học trò đếm thở trong một phút thở mấy lần? — Biếu một trò nào đó nín thở, rồi coi thử nín được bao lâu?

11. — TRÁI TIM CỦA TÔI NHẢY

Sớm mai này tôi chạy đến trường. Tôi thở hấp hối hấp há. Khi tôi ngồi xuống, tôi đề tay lên ngực mà coi, thì nghe đánh trống ngực: thấy tôi nói rằng trái tim tôi nhảy.

Trái tim ở trong ngực: Nó lớn cũng gần bằng bàn tay nắm lại. Trái tim đưng đầy cả huyết mà có khi thì trông đi, rồi lại đẩy lại. Khi trái tim trông đi, là khi huyết chạy ra cả châu thân mình mà khi huyết chạy thì mình nghe trái tim nhảy.

Tôi ngó cánh tay tôi, tôi thấy những đường xanh, ấy là đường huyết chạy; chứ gọi là hồi-huyết-quản. Có đường lớn đường nhỏ. Mà mấy cái đường lớn hơn tôi không thấy đặng là đường phát-huyết-quản ở trong mình lại có nhiều đường phát-huyết-quản và hồi-huyết-quản nhỏ lắm.

Nội trong mình tôi, tôi chích hay là tôi cắt, bắt câu chỗ nào, cũng chảy máu. Mỗi khi tôi bị chảy máu, là vì tôi đã làm đứt một đường phát-huyết-quản hoặc là hồi-huyết-quản.

Huyết nguyên ở trong trái tim mà ra, rồi chạy lưu thông khắp cả thân mình.

CÂU HỎI. — Trái tim ở chỗ nào? — Hình nó lớn bao nhiêu? — Trong trái tim có cái chi? — Đường huyết chạy gọi là gì? — Huyết chạy làm chi?

CÁCH DẠY. — Vẽ trái tim cho học trò coi. — Dạy cho học trò bắt mạch cho biết huyết chạy?

12. — CÁCH SẠCH SẼ

Khi giờ chơi trò Ba ra chơi với anh em bạn nó, chạy mạnh quá, bụi bay lút đầu lút cổ, mồ hôi đổ dầm mình.

Thấy kêu trò Ba đến mà hỏi rằng: « Trò có biết mồ hôi ở đâu mà chảy cả mặt trò như vậy chăng? » Trò Ba vừa thở vừa trả lời rằng: « Mồ hôi trong mình ta theo những lỗ nhỏ nơi mặt da mà ra ». Muốn cho mồ hôi chảy ra dễ thì phải ở cho sạch sẽ luôn luôn đừng cho bụi bít lỗ da lại.

Muốn được sạch sẽ thì sớm mai ta phải đi tắm; ta đi ra giếng hoặc là ra sông cội trăn ra; xối nước rồi lấy xà bông thoa, kỳ cho

manh rồi mức nước xôi lại, lấy khăn sạch mà lau rồi giặt cái khăn ấy mà phơi cho khô để bữa sau mà lau. Xong rồi ta chải đầu cho sạch.

CÂU HỎI. — Khi nào mở hôi ra? — Mở hôi ra chỗ nào? — Muốn cho mở hôi ra được dễ thì phải làm làm sao? — Muốn cho mình được sạch sẽ thì phải làm thế nào?

13. — GHỀ

Anh em bạn học tôi tên là Mít có nhiều ghề; nó gãi hoài. Khi đầu thì ở trường có một mình nó có ghề mà thôi, sau lại trò Tư và trò Năm cũng có ghề nữa. Thấy tôi biểu ba trò ấy ở nhà kéo lây ghề cho các trò khác. Hôm qua trò Mít đến học mà đã lạnh ghề rồi, thấy tôi hỏi làm sao mà mau lạnh như vậy. Trò Mít trả lời rằng: Cách tám ngày rày ông Thầy thuốc tây có đi đến làng tôi; người có biểu tôi lấy xà-bông đen mà tắm, mỗi ngày phải lấy thuốc gián vàng của người cho mà thoa lên chỗ có ghề. Đương lúc ấy tôi mặc áo cũ. Mẹ tôi đem trưng mây cái áo tôi thường mặc. Khi ghề lạnh rồi, tôi mặc áo quần sạch sẽ. Mẹ tôi lấy má nàu mây cái áo đem đi lấy nước sôi mà rửa cái giường tôi nằm và đem ra phơi nắng. Tôi hết đau ghề đã được ba ngày rày, không còn có một mọt ghề nào nữa. Chị tôi và thằng đầy tớ tôi cũng có ghề, mà cũng làm như vậy, rồi cũng nhẹ ghề hết.

Thấy tôi khen trò Mít mà nói rằng: «Nhu trong mình và áo quần sạch sẽ luôn luôn, thì không bao giờ mà có ghề.

CÂU HỎI. — Ghề có lây không? — Phải làm sao cho khỏi ghề? — Nếu có ghề phải làm cách gì cho hết ghề?

Cách dạy. — Như có nhiều học trò có ghề, thì Thầy phải khuyên cho cha mẹ chúng nó mua thuốc Pommade d'Helmerich và xà-bông đen, giá không bao nhiêu tiền.

14. — TRÁI-TRỜI VÀ TRỒNG TRÁI

Năm ngoái trong làng tôi nhiều người đau trái phát rét, rồi mửa, mọt đỏ mọc đầy mình. Mấy người ấy đều chết hết, song mẹ tên Quỳnh lành mà thôi. Khi lành rồi thì mặt mày đều rõ, ngó khác hơn ngày trước. Ông Huyện khiến đốt cả chiều giường của

người bệnh ấy, lại bắt đốt hết hai cái nhà lá nữa. Nếu không dự phòng như vậy, thì e cả làng phải bị bệnh ấy. Bệnh trái-trời là một chứng nguy hiểm lắm, nhiều người chết vì trái-trời nhứt là ở xứ moi. Bên Đại-Pháp ai cũng trồng trái, nên khỏi bệnh ấy. Năm nay quan thầy thuốc Đại-Pháp đến trong làng trồng trái cho dân. Thấy chúng ta sẽ đem chúng ta đi trồng trái. Khi còn nhỏ thì tôi sợ, tôi khóc, bây giờ tôi không sợ nữa. Năm ngoái tôi có trồng trái mà không đau đớn chi. Cha tôi và cả nhà sẽ đi đến cho quan thầy mà trồng trái, không tốn chi mà lại được khỏi sợ có trái-trời.

CÂU HỎI. — Trò có biết người nào có trái-trời không? — Mặt người ấy ra thế nào. Khi người bị trái chết đi, thì phải làm sao? — Muốn cho khỏi có trái-trời thì phải làm sao?

15. — TÔI BỊ TRÚNG THỰC

Hôm tết mẹ tôi có dọn cho một bữa ăn bĩ-bàng. Chúng tôi ăn nhiều món ngon: chả, nem, thịt-quay, thịt-nướng, cá-hấp, cá-chiên và bánh trái ẽ-ẽ. Nhứt là bánh khi ngon hơn hết. Mấy mà tôi được ăn sướng như vậy, nên bữa đó tôi ăn quá độ.

Chiều lại tôi nhứt đầu, nặng bụng. Tôi run như là tôi bị-rét, tôi thấy các vật ra màu trắng hết.

Mẹ tôi biểu tôi nằm xuống, rồi cho tôi uống nước nóng. Mặt tôi đỏ mở hôi cục ra. Một chập rồi mệt quá; tôi tưởng có khi rách bao-từ tôi ra. Mửa hết rồi tôi ngủ.

Đến sáng ngày sau tuy nhẹ, nhưng mà khoẻ trong mình. Khi tôi đi học tôi thưa chuyện lại cho Thầy tôi nghe, thì Thầy tôi nói rằng: «Vì trò nhiều bánh quá, nên mấy bị trúng thực. Mấy đứa con nít lão ăn hay bị trúng thực».

CÂU HỎI. — Vì sao thằng nhỏ ấy đau? — Nó đau chứng gì? — Khi mắc trúng thực phải làm thế nào?

16. — NƯỚC SÔI

Nước là một vật lỏng không sắc, không mùi mà uống ngon. Nước là một thứ đồ uống tốt hơn hết nhưng phải trong sạch nếu không thì độc. Muốn cho được trong sạch thì phải lọc. Cách lọc

nước cũng dễ. Lấy một cái thùng dầu lửa, đục ở dưới một lỗ, rồi đổ một lớp đá trái, một lớp cát, một lớp than đập nhỏ rồi đến một lớp sỏi nhỏ. Nước đổ vào trong thùng rồi chảy ra lỗ dưới thùng ấy là nước trong.

Muôn làm cho nước trong sạch uông được cũng còn có một cách nữa, là nấu nước cho sôi. Người An-nam uông nước trà-tàu, vậy là uông nước sôi, nhưng mà nhiều người uông nước hồ, nước sông, mà không nấu sôi. Bởi đó nên hay đau. Muôn khỏi bệnh dịch, không có cách chi hay bằng uông nước sạch mà nấu cho thật sôi.

CÂU HỎI. — Nước có sắc có mùi gì không? — Nước nào là uông được? — Lọc nước phải làm cách chi? — Trừ cách lọc, còn có cách gì làm cho nước uông khỏi độc? — Vì sao người An-nam năng bị bệnh dịch?

17. — BỆNH-DỊCH

Trong xứ Nam-kỳ mỗi năm trong các thành lớn cũng các tỉnh thì hay có bệnh-dịch làm cho hơn dân chết nhiều, nhất là khi mùa có trái cây, từ tháng năm đến tháng tám.

Phàm ai bị bệnh ấy, thì trước hết đau bụng, kê bắt đi sông, ban đầu chát sau lỏng. Trong giây lâu, thì thương ầu hạ tả lưng, làm cho người bệnh mau mệt yếu.

Phần người bệnh sông ra lỏng mà trắng, lại lợn cợn ngó như là có lợn hột cơm.

Người bệnh trong hai ba giờ đông hồ thì đã yếu rồi, tay chơn mình mảy đều lạnh hết, kê một lát thì chết.

Bệnh-dịch hay là thiên thời là một bệnh rất hiểm nghèo. Ai bị bệnh ấy thì ít chắc cứu khỏi. Ấy là một bệnh truyền nhiễm, xóm nào mà có bệnh ấy, thì cả xóm phải có nhiều người bị. Nên khi có người nào chết vì bệnh ấy, thì phải dời nó ở riêng xa làng đi, và đốt quần áo nó mặt và xông nhà với diêm-sanh hay là rửa với nước crésyl và nước vôi. Như vậy thì có khi trừ đáng.

Bệnh-dịch sanh ra là bị uông nước dơ; vậy đến mùa thường có bệnh ấy thì phải dự phòng trước, giữ nhà cửa cho sạch sẽ, nước

uông thì phải nấu đi hay là lóng với một cái filtre (máy lọc nước).

CÂU HỎI. — Khi người nào bị bệnh ấy, thì đau cách làm sao? — Khi có bệnh ấy thì phải làm sao? — Muôn cho khỏi bị bệnh ấy, thì phải dự phòng cách gì?

18. — BỆNH-DỊCH HẠCH

(Tục kêu là bệnh mao-êch hay là bệnh hạch)

Mỗi năm trong xứ Nam-kỳ đều có hơn dân chết về bệnh hạch, trong nhiều tỉnh con dân chết nhiều.

Bệnh ấy cũng là một bệnh rất hiểm nghèo, hay truyền nhiễm. Phàm người nào bị bệnh hạch, trước hết nóng vùi, không ăn cơm cháo chi, cứ đòi uông nước mà thôi, trong vài giờ thì có hạch nổi lên theo nách, theo háng. Cục hạch ấy không lớn lắm, đỏ tươi và cứng lắm.

Người bị bệnh ấy không sông lâu đặng, nội trong hai ngày trở lại thì phải chết.

Khi có người nào bị bệnh ấy thì phải dời cho nó ở riêng một mình, phải đốt đồ dùng của người bệnh hết đi.

Bệnh ấy sanh ra bởi rận chuột, vậy phải giết chuột chôn đi chỗ sâu thì có lẽ tránh được bệnh ấy.

Muôn cho khỏi bệnh ấy, thì phải đến Thầy thuốc tây thụt vào mình, thuốc ấy rất hiệu nghiệm.

CÂU HỎI. — Làm sao mà biết được bệnh hạch? — Bệnh ấy hiểm nghèo chăng? — Bệnh ấy sanh ra bởi cái chi?

19. — PHÉP CỨU NGƯỜI CHẾT ĐUỐI

Cha tôi đã cứu được một người chết đuối. Có một ngày kia thàng Ba chơi trên bờ sông vô ý trượt té xuống nước chìm mất. Có người thợ rền tên là Thái liên nhảy xuống sông vớt được thàng Ba lên. Nhưng mà thàng Ba hết thở nữa. Người lòi xóm

chạy đến rất đông, lầy lầm sợ lắm. Mẹ thằng Ba ôm lấy thằng Ba mà khóc. Cha tôi biểu ai nầy đan ra cho xa rồi cha tôi thay quần áo cho thằng Ba, để nó nằm ngửa ra nghiêng nghiêng về bên hữu một thí, đầu thì kê lên cao cao. Cha tôi lấy lược cạy răng nó ra, rồi nắm hai tay nó để xuống mãi, còn một người thoa cả mình nó mạnh; một người nữa thì kéo lưỡi nó ra làm cho lưỡi chuyển động. Chừng ba khắc đồng hồ thằng Ba thở dài được một cái, nó sống lại được rồi. Người ta đem nó về nhà, mẹ nó mắng không biết chừng nào, cho nó uống một chén nước trà nóng. Từ đó về sau thằng Ba không dám đi chơi gần bờ sông nữa.

CÂU HỎI. — Thằng Ba đi chơi ở đâu? — Tên Thái vớt nó có gan hay không? — Khi mới vớt lên, nó còn sống hay không? — Muốn cứu một người chết đuối phải làm sao?

20. — BỊNH RẾT

Người Annam thường hay bị rét. Đền cũ rét thì như đầu, mình nóng, tay, chơn run, một mồi lấm. Người nào bị rét không uống thuốc mà trừ lâu lâu phải yêu đuối ăn uống chẳng dặng.

Nhứt là mây người ở gần bão, vũng, thường hay bị rét. Bệnh ấy sanh ra bởi muối cắn.

Nếu muốn cho khỏi rét thì phải giữ đưng cho muối cắn. Bởi vậy hể giết muối dặng nhiều chừng nào thì lại càng tốt. Muối sanh ra trong mây chỗ nước đọng lại.

Bởi vậy chẳng nên ở chỗ nào có vũng bão, hay là các chỗ có nước ứ lại.

Muôn cho muối khỏi cắn thì ngủ phải có mùng.

Khi nào bị rét, thì phải mua ký-ninh (quinine) mà uống. Uống mỗi bữa sớm mai một viên, uống riết như vậy chừng trong một tháng thì hết rét.

Nhà nước Đại-Pháp muốn cho ai ai đều mua dặng ký-ninh mà uống: các tỉnh đều có bán. Vậy hể có bị rét thì phải đến trường-bô mà mua, không mất đầu, phải mua mà uống.

CÂU HỎI. — Kể chứng bệnh rét? — Tại đâu sanh ra bệnh rét? — Muốn cho khỏi bệnh rét thì phải làm sao? — Khi rét thì phải uống thuốc chỉ cho mau chận cũ?

LOÀI VẬT

21. — CON CHÓ

Có những thú có đầu, mình và hai tay, hai chơn như con người. Con chó cũng là một con thú hình như con người. Nó có hai con mắt, có lưỡi hai lỗ tai có vành, một cái mũi, một cái miệng, có răng. Cũng có một trái tim, hai lá phổi và một cái bao-tử. Cả mình đều có lông cũng như mình có tóc.

Chơn của con chó cũng có lắt-léo như tay chơn của mình, nhưng mà chơn của nó dễ đi mà thôi; chơn không thiết giống như bàn tay bàn chơn của mình. Con chó, khi lấy cái chi thì dùng miệng, chơn không khi nào dùng ngón cái dặng, ấy cũng bởi ngón cái của nó nhỏ lắm, mà lại thường thấy hai cẳng sau có ngón cái mà thôi.

Con chó cái có vú. Trong vú có sữa để nuôi con.

Phàm loài chi mà con cái có vú, như con chó thì thuộc về loài có vú.

CÂU HỎI. — Con chó hình giống như con người không? — Giống tại cái gì? — Tay chơn con chó thế nào? — Dùng làm gì? — Chó nuôi con thú nào? — Loài có vú là những con gì?

Cách dạy. — Biểu học trò ngó coi cẳng chó ra thế nào, coi khi nó đi, cho biết ngón cái của nó không dùng chi cả.

22. — CON MÈO

Tôi có một con mèo tốt. Nó có hai lỗ tai nhỏ nhỏ, một cái mũi, một cái miệng. Lưỡi thì thường khô, răng thì bén lắm.

Lông đỏ hoe hoe mà lảng mướt. Đầu tròn. Lông mèo dài, khi nó còn nhỏ thì nó hay chơi với tôi. Nó lẹ làng lắm. Nó nhảy vọt một cái, thì lên trên vai tôi, quào tôi mà chơi. Móng cẳng của nó nhọn lắm. Khi nó đi và khi nó vô sự thì móng cẳng không ngó thấy. Khi nó muôn cự với con gì, thì lộ móng cẳng ra mà vâu vào trọng thịt con nọ. Có khi nó muôn cắn tôi. Nó không cắn thiết, nhưng tôi thấy ở hai bên miệng nó có răng nhọn dặng vào trong da tôi.

Bây giờ con mèo tôi đã lớn, nó không giỡn chơi với tôi nữa. Nó nằm ngủ cả ngày trong bệp. Bữa trước nó giả đồ ngủ, rồi thỉnh lình nó chụp một con chuột mà ăn. Con mèo tính hay ăn thịt, mà cũng ăn cơm nữa.

Ở trên rừng có thứ mèo lớn hơn mèo nhà. Răng nó lớn hơn răng mèo nhà. Ở Trung-kỳ và Bắc-kỳ có nhiều cạp nhiều beo, ngó giống như mèo mà lớn lắm. Cạp dữ lắm: ở trong rừng thì nó bắt nai, hươu mà ăn, có đôi khi nó xuống làng xóm mà bắt heo bắt trâu. Có khi cũng bắt người ta nữa.

CÂU HỎI. — Hình dạng con mèo ra thế nào? — Mèo có cái gì để hộ thân? — Mèo ăn gì? — Ở trên rừng có con gì giống mèo?

Cách dạy. — Đem đến trường một con mèo mà chỉ cho học trò coi.

23. — CON TRÂU

Cha tôi có ba con trâu. Có một con rất lớn, và mạnh lắm: mình nó to; bốn chân có móng chẻ hai ra. Trên đầu có hai cái sừng, cong và giẹp, trong thì tấm phồng, chót đầu thì nhọn. Sừng nó báng rách da người ta. Mỏ nó đen và ướt. Con mắt lớn mà có hơi đục.

Nó ăn cỏ mà ít nhai, hễ ăn vào thì nuốt liền. Khi nó nghỉ thì ực cỏ ra miệng mà nhai lại một lần nữa.

Bò, dê, nai, là loài ăn nhoi như trâu. Con trâu lớn của cha tôi kéo cày, cấy ruộng, đi coi bộ thong thả và tùy người biển đi đâu thì đi đó. Khi cày rồi thì nó ưa lặn bùn hoặc là dầm nước. Nằm dưới bùn hay là dưới nước thì nó lấy làm thích lắm, vì móng vuốt của nó không được.

Con trâu của tôi hiền lắm; khi nó ăn cỏ ngoài đồng, tôi leo lên lưng nó mà cỡi mà bộ nó như không hay không biết chi cả. Nhưng khi nó cự với con gì thì nó dữ lắm.

Ở trên núi có thứ trâu rừng lớn lắm, đi có bảy, người ta hay săn nó.

CÂU HỎI. — Hình dạng con trâu ra thế nào? — Nó ăn gì? — Nó ăn thế nào? — Nó dùng làm việc gì? — Nó hiền hay là dữ.

24. — CON HEO

Tôi thấy một con heo kêu ịt-ịt, đi núc ních kiếm ăn ngoài đường. Ở trong làng tôi có nhiều heo. Nhà nào cũng nuôi một vài con. Heo dễ nuôi lắm: cho nó ăn gì cũng được; nhưng nó ưa nhứt là rau lang và chuối. Nó cũng ưa ăn hèm. Có nhà nuôi nó cho ăn cháo, nấu với rau lang, hay là trộn với chuối hay là cám. Mình con heo lớn mà tròn: bụng nó có khi là-sà đến đất.

Da nó cứng và đen mà có ít lông. Mỏ nó nhai hoài và kêu ịt-ịt hoài. Con heo không làm việc chi hết; bởi vậy nên mau lớn, mau mập. Người An-nam ưa ăn thịt heo lắm. Mỡ heo dùng mà nấu và chiên xào đồ ăn. Da heo thuộc qui lắm. Lông heo dùng làm bàn chải.

Ở trên núi có thứ heo rừng. Miệng nó có hai cái nanh lớn thò ra ngoài, nó dùng để hộ thân. Người ta cũng hay săn heo rừng.

CÂU HỎI. — Con heo ngó ra thế nào? — Người ta nuôi nó cho ăn thứ gì? — Con heo có ích dụng gì không? — Các trò đã thấy heo rừng chưa?

25. — CON NGỰA

Con ngựa là thú nhà. Đầu thì dài; tai thì vắn mà nhúc nhích hoài. Trên cổ có một đường lông gáy; đầu thì có một chùm lông dài. Nó có bốn cẳng, cẳng nào cũng có móng. Lông nó tốt mượt, thịt nó chắc lắm. Con ngựa là loại thú ăn cỏ. Nó dùng miệng nhỏ cỏ mà ăn.

Ngựa là có ích. Người ta dùng mà kéo xe, chở chuyên đồ nặng. Có ngựa dùng mà đua. Những ngựa ấy bán đắt lắm. Bên Phương Tây có nhiều thứ ngựa cao lớn.

Bên Đông-Dương bây giờ cũng có thứ ấy, vì ngựa bên Đại-Pháp chở qua mà lây giống.

Tại Bắc-kỳ, Huế và An-kê (Bình-định) có sở nuôi ngựa.

CÂU HỎI. — Hình dạng con ngựa ra thế nào? — Ngựa ăn vật chi? — Ngựa có ích chi? — Vì sao bên Đông-Dương bây giờ có thứ ngựa tốt cao lớn? — Ở Đông-Dương, tại xứ nào có sở nuôi ngựa?

26. — CON VỌI

Con voi là một con thú lớn lắm. Nó ăn cỏ. Nó có bốn cẳng; cẳng nào cũng có năm ngón dài, bằng nhau, mà đều có móng cứng.

Năm ngoài tôi thấy một con voi. Tôi sợ lắm, nhưng mà nó không dữ. Đầu nó vắn mà lớn. Vòi nó dài mà nhúc nhích hoài. Nó lấy vòi mà đem đồ ăn vào miệng. Nó có hai cái ngà lớn. Con mắt nó nhỏ mà ngó tinh thần. Tai lớn, đuôi vắn. Da đen mà xám. Nó đi cách nung nường.

Trong các xứ không có đường tốt thì người ta dùng voi mà chở những đồ nặng. Ở trên Lào và trên Cao-man có nhiều voi. Ở Trung-kỳ và Bắc-kỳ voi ở có bầy trên rừng. Mới đây có chỉ dụ vua cấm không cho giết voi rừng. Voi không phải là loài thú dữ; vậy nên phải tìm cách dụ nó về mà nuôi, chớ không nên giết nó.

Câu hỏi. — Các trò đã thấy con voi chưa? — Hình dạng nó ra thế nào? — Nó ăn giống gì? — Nó có ích dụng cho người ta không? — Nó dữ không? — Người ta có nên bắn giết voi không?

27. — THÚ RỪNG. — ĐI SĂN

Con heo rừng, con nai, con gấu, con cọp, và những con thú vật khác ở ngoài đồng ruộng, đều gọi là thú rừng, vì nó ở xa người, nên không phải là súc vật.

Có loài thú dữ, như là cọp, gấu, nó bắt những thú vật khác mà ăn và cũng ăn thịt người.

Lại có loài thú làm hại như là sóc, chuột nó ăn phá cây cối hay là cắn áo quần của mình. Người ta giết những loài thú ấy cho khỏi hư hại.

Nhưng cũng có thú rừng có ích: như là hổ rừng, nai, người ta săn bắn lấy thịt mà ăn, lấy da làm da thuộc, lấy lông làm áo.

Người ta đi săn hay dùng súng. Súng thì có đạn. Thuộc súng nổ thì đạn bắn ra. Tôi đã thấy thuộc súng nổ. Thuộc súng nổ mạnh lắm. Vì vậy nên đạn bắn ra mạnh, hễ bắn trúng thì con gì cũng chết.

Người đi săn cũng dùng lưới, dùng bẫy, dùng giáo, mác hoặc là cung tên. Lại có thứ chó săn cũng ích dụng cho người đi săn lắm.

Câu hỏi. — Thú rừng mà dữ là những con thú nào? — Thú rừng mà có ích là con thú nào? — Làm sao bắt được nó? — Bắt nó làm gì?

28. — CON GÀ

Con gà là một loài chim. Mình nó hình như một cái trứng. Nó có hai cái tai, mà không có vành tai, chỉ thấy cái lỗ mà thôi, không có miệng cũng không có răng mà có một cái mỏ cứng lắm. Ở trên cái mỏ có hai cái lỗ, ấy là lỗ mũi của nó. Trên đầu có một cái móng đỏ.

Gà cũng như chó có bốn chi thể, có xương, lắt léo hai cái trước là hai cái cánh, dùng mà bay, hai cái sau là hai cái cẳng dùng mà đi, đứng. Mỗi cẳng có bốn ngón; ba ngón ở trước, một ngón ở sau. Ngón cẳng có xương lắt-léo, nên khi gà đậu trên nhánh cây, thì mấy ngón cẳng xếp lại mà nắm lấy nhánh cây được. Ngón cẳng gà cũng cứng lắm; ở đầu chót có móng nhọn; gà nhờ đó mà bươi cào đất để kiếm đồ ăn.

Mình con gà có lông ông: lông ở đằng sau làm thành ra cái đuôi. Gà đẻ trứng. Trứng ấp thì nở ra gà con.

Phàm con gì đẻ trứng, có mỏ, có lông ông, có cánh như gà thì là thuộc về loài chim.

Câu hỏi. — Hình con gà ra thế nào? — Con mắt của nó? — Lỗ tai của nó? — Lỗ mũi của nó? — Chi thể của nó?

Cách dạy. — Đem đến trường một con gà rồi chỉ cho học trò coi.

29. — CON RÙA, CON THẦN LẦN VÀ CON RẮN

Con thần lần thường bò trên vách nhà mình, có một cái đầu, một cái cổ, một cái mình dài dài, bốn cái cẳng và một cái đuôi dài. Tôi đã sờ đến mình con thần lần rồi: da nó lạnh mà có vảy nhỏ nhỏ. Tôi thường thấy thần lần chạy. Nó không giơ cẳng lên như chó như gà; nó kéo cẳng này rồi đến cẳng khác. Nó không giơ cái mình lên, nó kéo cái mình đi, không bước, bò mà thôi.

Tôi còn biết nhiều con thú bò mà đi, như là loài rắn. Rắn cũng như thần lần, có một cái đầu, một cái mình đầy cả vảy, và một cái đuôi. Nhưng nó không có cẳng, còn mình nó thì dài lắm. Vậy nên loài rắn, hễ muốn đi, thì phải uốn qua uốn lại cái mình. Có thứ rắn trong răng có nọc, hễ khi cắn thì để nọc vào trong da mình có khi làm cho mình phải chết. Ấy là những loài rắn có nọc.

Phàm loại thú chi hình như thần lần hay là rắn, mình có vảy mà lại bò mà đi, thì đều thuộc về.

Câu hỏi. — Hình con thần lần ra thế nào? — Con thần lần với con rắn khác nhau tại cái gì? — Có thứ rắn có nọc không?

Cách dạy. — Đem đến trường một con thần lần và một con rắn gì không nọc. Để con thần lần và một con rắn gì không nọc cho học trò coi. Để con thần lần chạy trên vách cho học trò coi. Cột con rắn lại, rồi để nó bò dưới đất cho học trò coi.

30. — CON ÉCH

Con ech thì đầu giẹp, mắt lớn, miệng ech có răng, nhưng mà mép nó cứng không thua chi mỏ chim. Ở Đông-dương có thứ ech kêu lớn tiếng lắm. Người ta gọi là con ành-vương.

Mình con ech lớn mà vắn, da thì xám mà không lông không vảy. Có bốn cẳng không đều nhau; hai cẳng sau lớn và dài hơn hai cẳng trước nhiều lắm. Bởi vậy nên nó nhảy chồm đi không được. Ech lặn lội cũng được vì hai cẳng sau, mấy ngón chơn có da liên với nhau làm ra hình như cái chèo.

Ech đẻ trứng: trứng nó tròn tròn nhỏ nhỏ, đen đen mà ngó có nhót như là hổ. Ít bữa thì trong trứng ấy nở ra con cá nhái đầu to. Cá nhái lội bằng cái đuôi; hễ nó lớn chừng nào thì chơn nó mọc lên ra; rồi đuôi nó rụng đi, chừng đó mới thành ra con ech.

Phạm loài chi đẻ ở dưới nước, rồi lên ở trên bờ như là con ech vậy, thì thuộc về loài ech nhái.

CÂU HỎI. — Hình dạng con ech ra thế nào? — Ech đẻ trứng hay là đẻ con? — Loài như ech gọi là loài gì?

31. — CÁ

Cá ở nước luôn luôn, hễ lên khỏi nước một lát, thì chết liền.

Cá không có cổ. Cái đầu của nó thì liền theo cái mình. Trên đầu có một cái miệng và hai con mắt mà không có mí; còn hai bên thì có mang xếp vô xếp ra được.

Thờ thì cá nuốt nước vào rồi cho nước ra theo hai bên mang, hít lấy khí trời ở trong nước.

Cá không có cẳng. Cá có vì đẻ mà lội, vì ở hai bên mình cá, làm cho cá lội được, cũng như cái chèo, cái đuôi dùng làm bánh lái. Mình cá có vảy.

Cá đẻ trứng nhiều lắm. Mỗi trứng nở ra một con cá con.

Người làm nghề cá dùng lưới cá, cần câu, rọ, lờ, nơm mà bắt cá.

Ở Đông-Dương có cá rô, cá lóc, cá trê, cá đuối, cá nục, cá thu, cá ngừ, cá nhám, vân vân...

Người ta dùng cá và muối mà làm nước mắm.

CÂU HỎI. — Cá ở đâu? — Hình dạng cá ra thế nào? — Người ta làm sao mà bắt được cá? — Các trò biết những thứ cá gì? — Cá dùng làm gì?

32. — RUỒI VÀ ONG RUỒI

Chó, gà, rắn, rắn-mỏi, cóc và cá, vân vân, mình đều có xương. Nhưng mà có những loài vật, mình không có xương, như là ruồi, muỗi, bướm, ôc, tằm, vân vân.

Coi con ruồi thì biết: mình nó có từng khoen; trên đầu có hai con-mắt, hai sọ râu và một cái vòi nhỏ nhỏ để hút đồ ăn.

Khúc mình có sáu cái cẳng và hai cái cánh. Khúc sau thì lớn hơn mà không có cẳng. Ruồi đẻ trứng rồi nở ra giòi.

Có thứ ruồi lớn người ta gọi là ong ruồi. Nó hút nhựa bông mà thôi. Nó ở cả bấy trong bông cây. Người ta lấy mật ong mà ăn, lấy sáp mà làm đèn.

Nuôi ong lợi lắm, mà ở Đông-Dương ít người nuôi.

Người An-nam thường lấy mật ong ở trên rừng. Muốn đem cả bấy ong về nhà mà nuôi cũng dễ.

CÂU HỎI. — Loài vật, loài gì không có xương? — Hình dạng con ruồi ra thế nào? — Các trò thấy ong ruồi chưa? — Mật nó dùng làm gì? — Sáp nó dùng làm gì?

33. — CON BƯỚM

Tôi bắt một con bướm mà coi, thì thấy mình nó có nhiều khoen. Bướm không có xương; chà nát nó ra dễ lắm. Ở giữa mình nó có cánh và chơn. Có bốn cái cánh; cánh có nhiều sắc và lớn hơn cái mình của nó nhiều. Hễ rời đến cánh nó thì thấy lắm tay. Cánh nó mỏng như giấy mà bờ lắm. Bướm có sáu cái chơn để mà đậu. Nó bay hoài chớ không bỏ mà đi. Ở trước thấy hai con mắt với hai cái râu dài. Trước cái đầu có vòi cuộn khoanh lại. Lấy một cây kim kéo thẳng cái vòi ấy ra được. Khi đậu trên bông thì bướm xỏ cái vòi ra để hút nhụy bông mà ăn.

Bướm đẻ ra trứng. Trứng ấy nở ra sâu nhỏ mà dãi, rồi hóa ra bướm. Phạm loài gì mình không xương mà có từng khoen có sáu chơn mà đẻ trứng như bướm vậy thì về loài sâu. Con ruồi con kiến, con muỗi, con ong, con bướm, tằm, con vò-vò là loài sâu.

CÂU HỎI. — Hình dạng con bướm ra thế nào? — Bướm ăn thứ gì? — Bướm sanh sâu thế nào? — Loài như bướm gọi là loài gì?

34. — CON TẦM

Xứ Đông-Dương có thứ bướm đẻ trứng rồi nở ra một thứ sâu có ích lắm, người ta gọi là con tầm. Tầm ăn lá giâu. Khi hết lớn rồi, nhả tơ mà làm ra kén bọc chung quanh cả mình.

Nếu xé kén ra mà coi thì thấy con tầm đã hóa ra con nhộng, con nhộng không cựa quậy giống như chết. Nhưng mà nếu để nó trong kén ít ngày, thì nó lộn ra bướm, cắn ỏ mà chui ra. Tầm thật khó nuôi; nó thường bị bệnh mà chết. Nhất là bị nắng nực thì dễ sanh bệnh; vậy nên chỗ buồng tầm người ta phải che mùng, màn cho kỹ. Tầm không ưa khói, cũng không ưa dơ, vậy nên phải nuôi ra một chỗ nhà riêng, chớ không nuôi trong nhà ở, mà nhà nuôi tầm phải giữ sạch sẽ luôn luôn. Nếu như giống tầm được tốt và khỏi bị bệnh mà chết nhiều, thì xứ Đông-Dương chắc có nhiều tơ hơn nữa.

Trong Nam-kỳ có một hai hạt nuôi tầm như : Châu-dộc, Bê-tre; trong hạt Long-xuyên thì tại Cù-lao-giêng, có nuôi tầm nhiều.

CÂU HỎI. — Trong Nam-kỳ chỗ nào nuôi tầm? — Con tầm ăn thứ gì? — Con tầm biến hóa ra thế nào? — Cách nuôi tầm thế nào?

35. — TƠ LỤA

Muôn lấy tơ, thì khi con nhộng còn ở trong kén, người ta bỏ kén vào nước sôi mà ươm. Như không, vậy thì trong vài bữa con nhộng lộn ra bướm rồi đục kén chui ra thì tơ phải bỏ. Kén bỏ vào nước sôi một chập, thì dễ kéo tơ. Nhưng mà một sợi tơ thì bỏ lắm, nên người ta bắt nhiều kén mà kéo chung với nhau, cho sợi tơ được chắc. Ở Đông-Dương cũng có sở ươm tơ, dệt hàng, nhưng mà phần nhiều thì về người Khách làm.

Người An-nam hay bán kén cho Khách; để lại một ít vừa đủ dùng mà thôi. Người Khách dệt lấy hàng mà bán lại cho nước Đại-Pháp.

Chừng nào người An-nam thông thái ra nữa, thì chắc là biết hùng tiến với nhau mà lập sở làm tơ dệt hàng, mà bán ra các nước. Nghề ấy đã dễ mà lại lợi nhiều. Hàng lụa may đồ đã tốt mà lại muôn nhuộm sắc gì cũng tốt.

CÂU HỎI. — Ương tơ phải làm thế nào?

Cách dạy. — Như gần lò ươm nhà dệt tơ thì thấy đem học trò đến coi.

36. — CON CUA

Đem con cua ra mà coi, thì thấy chung quanh mình nó có một cái vỏ cứng lắm. Không thấy đầu, hai con mắt mà thôi. Bên con mắt có hai cái vòi nhỏ nhỏ. Dưới mình con cua, ở chung quanh miệng nó, có cái hình như càng nhỏ mà cứng; nhờ có mấy cái ấy cua mới bắt mồi được, mới ăn được. Mấy cái ấy dùng làm cái hàm cho con cua. Cua có một cái đuôi giẹp, có từng khớp, mà mình không thấy rõ được là vì nó xếp lại, người ta kêu là cái yếm.

Cua có mười cái càng; mỗi bên năm cái. Cái càng nào cũng có lông. Hai cái càng sau hình như hai cái chèo; nhờ có hai cái chèo ấy cua mới lội được. Hai cái càng trước có hai cái kẹp cứng lắm. Cua không có xương.

Phàm con chi mình không xương mà ngoài có vỏ cứng như là con cua, con tôm, con tôm hùm thì về loài có mai. Loài có mai thường ở nước.

Người ta bắt nó cũng một cách như bắt cá.

CÂU HỎI. — Hình dạng con cua ra thế nào? — Phàm con chi mình như con cua thì loài gì?

37. — CÁCH THUỘC DA

Người ta giết những thú rừng mà lấy da. Da cạp, da beo, bán mất. Người ta chùi đập da ấy và làm một cách cho khỏi mục, mà giữ cho còn lông. Da ấy người ta làm nệm. Các xứ lạnh người ta dùng da thú nhiều lông, mà làm áo lông. Người ta cũng dùng da trâu, da heo, da bò.

Các thứ da ấy cạo lông sạch rồi thì người ta ngâm với một thứ vỏ cây : ấy là thuộc da.

Ngâm vậy, một ít lâu, thì thành ra da thuộc. Da trâu và da bò thuộc rồi thì chắc lắm; người ta dùng nó làm đồ thẳng ngựa, hay là đóng giày. Da bò, da dê thuộc rồi thì mềm; dùng mà làm mũi giày. Da làm bao đựng giấy hay là bao đựng bạc; người ta đập cho nó mềm rồi kéo dẫu lên lại mềm hơn nữa.

CÂU HỎI. — Da thuộc dùng làm chi? — Muốn thuộc da phải làm thế nào? — Kể những đồ chi làm bằng da thuộc?

Cách dạy. — Đam đèn trường một miếng da con chi, một chiếc giày, một cái dây nịt lưng bằng da. Cho học trò coi cả hai phía. Để cho da khô, rồi cho học trò coi rằng da khô thì cứng. Cho học trò coi da thuộc rồi, chắc hơn da tươi.

38. — CÁI LƯỢC ĐỐI-MÔI

Vây Đối-môi. — Ôc Xa-cừ

Mình con rùa bọc lấy cả vảy cứng lắm. Vảy ấy người ta lấy ra được. Nó trơn láng và thường có những vân đen, nhiều cái như vẽ. Lấy một miếng vảy, rồi nhúng vào nước sôi thì nó mềm; những vảy đã mềm ra đó thì hay dính nhau. Nếu bỏ vào trong một cái khuôn thì nó thành ra hình cái khuôn. Người ta dùng tay mà nắn nó ra hình gì cũng được. Muốn làm đồ gì bằng vảy thì bỏ những vảy ấy vào trong nước nóng cho nó mềm ra. Xa-cừ là vỏ ốc sanh ra. Hề dày thì coi giống như thủy tinh, nhưng không được trong lắm.

Đem một miếng xa-cừ ra nơi bóng sáng, lúc lắc nó thì thấy nó nhiều sắc. Xa-cừ vẫn không có sắc, những sắc ấy là bóng sáng sanh ra.

Tôi thấy ở trong đình có những tấm biển cân xa-cừ.

Câu hỏi. — Vật gì sinh ra đối-môi? — Đối-môi dùng làm gì? — Muốn dùng đối-môi phải làm thế nào? — Vật gì sanh ra xa-cừ? — Xa-cừ có sắc gì? — Xa-cừ dùng làm gì?

39. — SỪNG VÀ NGÀ

Sừng tương tự như vỏ đối-môi, nhưng không dẻo tốt bằng. Loài vật có vỏ đối-môi ít, chứ loài có sừng thì nhiều; nên sừng nhiều hơn vỏ đối-môi mà không quý bằng. Người ta thường dùng sừng trâu, sừng bò với sừng dê. Móng ngựa, móng bò cũng có chất sừng. Muốn lấy sừng làm vật gì thì trước hết phải làm cho mềm như làm vỏ đối-môi, để cho giẹp xuống cho thành ra có tấm, rồi cắt làm giống gì cũng được, như là: lược, cán dao, cán dùi...

Người ta bắn voi mà lấy ngà. Ngà voi là hai cái răng dài và lớn ở hàm trên của nó; răng ấy là ngà. Ngà cũng như xương, nhưng cứng hơn và trơn láng hơn. Muốn lấy ngà mà làm gì thì dùng đồ bằng sắt cho chắc. Ngà nào cũng được, chạm trổ cũng

được; muốn làm ra hình gì cũng được.

Tôi đã thấy cán dao, bàn chải và ống đựng đồ, làm bằng ngà. Người khách bán những tượng bằng ngà.

Câu hỏi. — Người ta lấy sừng ở đâu? — Muốn dùng nó phải làm thế nào? — Đồ bằng sừng là những vật nào? — Người ta lấy ngà ở đâu? — Ngà ra thế nào? — Muốn lấy ngà mà dùng làm đồ, thì phải dùng đồ gì? — Đồ bằng ngà là những vật gì?

40. — NHỮNG LOÀI THÚ LÀM HẠI

Mèo, chó, trâu, voi tằm, ong, gà, vịt, vằn vằn, đều có ích cho người. Nhưng mà có nhiều giống thú không ích chi, lại có nhiều giống làm tổn hại cho người nữa.

Trong nhà thì có chuột ở dưới hang, hễ tới thì ra ăn lúa gạo, cắn áo quần. Mỗi một ăn phá áo quần và đồ đạc. Muỗi thì cắn mình có khi làm cho mình rét.

Ngoài thì có chồn, đêm khuya đến rình bắt gà. Heo rừng phá tán hoa lợi ngoài đồng. Cọp, beo và nhiều giống thú dữ khác hại hại mình hơn nữa.

Điều, quạ ăn thịt những chim nhỏ. Lại có nhiều thứ sâu như là sâu keo, kiến, và các thứ trùng, phá nát lúa má của mình.

Phải lo trừ những loài thú vô ích đó.

Câu hỏi. — Thú vật loài gì có ích, loài gì tổn hại cho mình? — Vì sao mà có ích? — Vì sao mà tổn hại?

41. — MỘT BỤI LÚA

Tôi nhổ một bụi lúa ở ngoài ruộng. Phần ở dưới đất có nhiều rễ. Nhờ rễ ấy cây mới dính chặt vào đất và có đồ ăn mà sống. Khi rễ không có đồ ăn thì cây phải chết. Chặt rễ đi, thì cây cũng phải chết. Cây không rễ sống không được. Nên người ta nói rễ là cần kiệp cho cây lắm.

Phía trên rễ thì là cộng, cộng thì mọc suôn duột lên. Cộng lúa mềm chứ không cứng như cây. Tôi cắt một cộng rơm, rơm ấy tròn và lòng bông cũng như một cái ống nhỏ. Rơm có mắt, mắt ấy thì cứng, chỗ không mắt thì dễ đập giẹp.

Ở mỗi mắt có lá hẹp và dài, chung quanh có rơm đâm lên. Lá ấy xé dài ra thì thấy có sợi nhỏ. Tôi gỡ lá cũng được.

Lúa cũng giống như cò : nên người ta nói lúa là về loài cò.
Lúa mọc mau, nhưng không sống được lâu.

CÂU HỎI. — Cây lúa ra thế nào? — Rễ nó ra thế nào và dùng làm gì? — Cọng lúa ra thế nào? — Lá nó ở cọng mọc ra thế nào?

42. — LÚA

Lúa thuộc về loài cò mọc mau lắm. Muốn cho lúa tốt thì phải có nhiều nước. Khi lúa hết lớn, thì trở bông. Đến khi vàng mà chín thì trong bông có nhiều hạt. Khi lúa chín thì lấy liềm mà gặt rồi đập cho rụng hạt ra, rồi lấy côi xay mà xay đặng làm cho sạch trấu. Muốn xay cho mau thì dùng máy. Tại Chợ-lớn, có nhiều máy xay lúa.

Lúa xay rồi phải bỏ vào côi mà giã, giã rồi, thì thành ra gạo. Gạo làm bột được. Người ta cũng nấu cơm nếp hay là xôi xôi mà ăn hay là dùng nếp làm bánh, làm bún, làm rượu nếp. Gạo là một thứ đồ ăn thường của người Đông-dương.

CÂU HỎI. — Lúa mọc chỗ nào? — Bông lúa ra thế nào? — Hạt lúa ra thế nào? — Khi lúa chín thì làm sao? — Người ta dùng cái gì mà xay lúa giã gạo? — Gạo dùng làm gì?

Cách dạy. — Đem đến trường một ít bông lúa, một ít hạt lúa và một ít hạt nếp. — Dạy cho học trò biết người ta làm thế nào cho ruộng thường có nước.

43. — KHOAI LANG

Tôi cầm cuốc ra đồng đào một củ khoai lang. Tôi không cần phải đào xuống sâu. Bới đất ra thì đã thấy củ; thấy có nhiều củ, dính chùm lại với nhau.

Tôi lấy một củ mà coi, nó trắng, nhưng cũng có thứ củ vàng củ đỏ.

Tôi cắt một củ ra coi, thấy ở trong có một cái lỗm trắng, không có tim cũng không có sợi. Ở ngoài có lớp vỏ mỏng; tôi lấy một cái dao nhỏ mà lột ra thì dễ lắm. Khi củ khoai nấu chín rồi, thì vỏ nó lại càng dễ lột; lấy tay mà lột cũng được, không cần chỉ phải có dao.

Tôi ăn một miếng khoai chín thì ngọt ngọt. Khoai thiệt già người ta mới ăn. Khoai chưa già thì cổ xơ nhiều và mùi chát

không ngon. Khoai tím, khoai từ, huỳnh-tinh, khoai tây cũng là loại củ như khoai lang.

Loại củ ăn bổ, người ta nấu mà ăn, lại cũng dùng mà làm bột nữa.

CÂU HỎI. — Củ khoai sanh ra thế nào? — Hình nó thế nào? — Khoai ăn có vị gì? — Ăn có ngon không? — Có thứ gì cũng có củ như khoai lang không? — Khoai dùng làm gì?

44. — CÂY BẮP

Cây bắp cũng một loài với lúa; nó mọc cũng mau nhưng mà cây nó đặc và lớn hơn, lá dài và lớn hơn, khi cây bắp lớn lên thì cũng có bông có trái.

Tôi coi kỹ một trái bắp, thì lòi thấy trái to mà hạt dày lắm. Gỡ ra một hạt mà coi: nó trơn và tròn như đậu. Có giống bắp đỏ là bắp tẻ, có giống bắp trắng là bắp nếp.

Khi cây vàng hạt cứng thì nên bẻ về. Khi trời nắng thì người ta bẻ bắp mà phơi. Khi khô rồi người ta đem vỏ mà cắt cho kỹ.

Người An-nam có kẻ ăn bắp đỡ cơm. Con nít ưa ăn bắp nướng, bắp nấu.

Người ta cũng làm bột bắp. Bột bắp dùng mà làm bánh cũng được. Gà mái ăn bắp thì đẻ nhiều trứng. Bắp tẻ cũng dùng mà nuôi súc vật.

CÂU HỎI. — Cây bắp hình ra thế nào? — Trái bắp coi ra thế nào? — Bắp dùng làm gì?

45. — MÍA

Mía là một thứ cây nhỏ mọc bên Đông-dương. Nó giống như cây bắp nhưng lá nó ở trên ngọn cây mà thôi. Cây lớn lên thì lá vàng rụng dần đi. Lá rụng đi còn để đầu lại chung quanh cây.

Hãy coi một lóng mía. Trong ruột có lỗm trắng. Nhai cái lỗm ấy thì có nước ngọt chảy ra.

Khi mía có bông thì mất đường, nhưt là ở về phần dưới gốc. Người ta chặt sát mặt đất, róc sạch lá, đem về cho máy ép, rồi lấy nước làm đường.

Người ta cũng làm đường bằng cây bắp nữa. Ở bên Âu-châu không có mía: người ta lấy cây củ cải ngọt (betterave) mà làm đường.

Đường dùng mà làm mứt, làm bánh và rượu ngọt.
Đường tây trắng sạch hơn đường An-nam.

CÂU HỎI. — Cây mía coi ra thế nào? — Mía dùng làm gì? — Có thứ cây gì cũng làm ra đường như mía không? — Đường dùng làm gì?

46. — CÂY TRE

Chung quanh làng tôi có hàng rào tre tốt. Lá tre hình như lá lúa. Bông tre, hột tre cũng giống bông lúa hột lúa. Tre cũng một loài với lúa, nhưng lớn hơn.

Cây tre có mắt; lên cao chừng nào thì mắt nhất chừng nấy. Trong ruột cây tre trông hồng, chỗ mắt kính lại mà thôi; vậy nên cây tre phân ra nhiều lóng.

Người trong làng tôi dùng tre mà làm nhà. Nhà tre không tồn tiền bao nhiêu; nhưng mà không đặng chắc chắn: có bão lớn, tre phải xiêu ngã. Chụm nó cháy dễ lắm.

Tre cũng dùng mà chẻ lạt, làm đòn-gánh, chẻ nan đương đồ và bện sáo.

Lá tre dùng cho trâu, bò, voi, ngựa ăn. Tre thiệt là ích dụng cho người An-nam lắm. Ở Đồng-đương chỗ nào cũng có tre.

CÂU HỎI. — Hình tre ra thế nào? — Tre dùng làm gì? — Lá tre có dùng làm gì không? — Xứ nào có nhiều tre?

47. — LOÀI CÂY

Trong sân nhà trường có một cây xoài; có cây có lá, moi đất ra thì thấy rễ, không khác chi bụi lúa, nhưng khó nhổ hơn cây lúa, lá vì rễ to và đi sâu cắm xuống dưới đất chặt lắm. Cây xoài lớn hơn bụi lúa; nên phải có rễ lớn mới chịu nổi gộc. Cây lớn và cứng, ngoài có vỏ bọc. Vỏ cũng cứng, có dao mới vạc được, trong vỏ thì là cây trắng và cứng hơn vỏ.

Cách đất vài thước, cây chia làm nhiều nhánh, nhánh cũng như cây, nhưng không cứng và lớn bằng cây. Nhánh lại chia ra nhiều nhánh nhỏ. Nhánh nhỏ thì có lá, đến lõi thẳng chập lá vàng rồi rụng, kẻ có lá khác thay liền.

Lá thì thay cây lớn một lần. Mỗi năm lớn một lần, đến nhiều năm thì chết.

CÂU HỎI. — Cây với cỏ giống nhau tại cái gì? — Khác nhau tại cái gì?

48. — GỖ. — SÚC VÁN

Loài cây cối không phải dùng làm đồ ăn mà thôi, cũng dùng mà làm nhà, làm cửa, làm cây, làm bừa, làm ghe làm thuyền nữa.

Người làm gỗ dùng rìu búa mà chặt cây lớn ở trên rừng; chặt sát gốc cây rồi lấy dây mà kéo cho cây ngã xuống. Trong cây gỗ ở giữa có lõi cứng lắm, chung quanh có dác mềm, ngoài thì là vỏ. Dác với vỏ thì mau mục lắm, cho nên người làm gỗ đeo sạch đi, để khúc lõi lại mà thôi, đeo vuông vức thành ra súc gỗ. Người thợ làm nhà lấy súc gỗ ấy làm sườn nhà. Mái nhà nặng thì dùng súc lớn. Mái nhà nhẹ thì dùng súc nhỏ.

Muôn làm ván đóng thuyền thì phải có súc gỗ lớn.

Súc gỗ làm ván phải dùng cưa lớn mà cưa dọc ra; người ta cũng có cưa bằng máy. Thợ mộc dùng ván ấy mà làm đồ đạc. Ván mới cưa ra còn nhám, người thợ mộc lấy bào mà bào cho trơn, rồi mới làm đồ. Khi ván bào trơn rồi thì thấy có những đường nhỏ khắp cả tấm ván, ấy là sợi gỗ; có khi nó thành ra những vân, có khi nó có những đầu đen và cứng, ấy là những mắt gỗ. Gỗ nào nhiều mắt thì thợ mộc bỏ đi. Có thứ gỗ cứng và sắc xám mà nặng, có thứ gỗ mềm, sắc troi mà nhẹ; thứ gỗ cứng thì khó làm hơn gỗ mềm, nhưng mà làm ra đồ tốt hơn. Có thứ gỗ cứng, ít có và giá đắt, ấy là gỗ quý: kêu là danh mộc.

CÂU HỎI. — Loài cây cối dùng làm gì? — Muôn dùng thì phải làm thế nào? — Gỗ nào tốt, gỗ nào xấu?

49. — CÙI. — THAN

Có cây cong lắm và nhánh nhỏ không dùng làm ván làm rầm được, thì người ta dùng làm củi để nấu ăn và chạy máy hơi. Cây lớn thì người ta đặt cái nêm vào lỗ nẻ cây mà chẻ, hoặc là lấy búa rìu mà bừa ra từ miệng. Cây nhỏ thì người ta dùng cưa hoặc là búa rìu mà đứt ra khúc nhỏ.

Củi chụm phải cho khô, củi khô là củi chặt đã lâu; nó cháy đượm mà ít khói. Củi tươi là cây còn tươi, củi ấy cháy không được mà lại nhiều khói.

Củi cháy hết thì ra tro mịn lắm. Bỏ tro ấy vào nước để giặt đồ vải thì sạch lắm.

Củi cháy chưa hết thì thành ra than. Than đen và nặng hơn củi. Than củi cháy được, không có khói, ít có ngọn lửa; tro nó mịn lắm mà xám.

Loại than đá nặng và cứng hơn than củi nhiều. Than đá cháy ra nhiều ngọn lửa và có khói; nó cháy nóng lắm. Than đá cháy có nhiều tro mà tro nó mịn thua than củi.

Than củi thì người ta đốt củi làm ra. Than đá thì người ta lấy dưới đất ở trong mỏ than.

CÂU HỎI. — Củi phải làm sao mới chụm được? — Tro là cái gì? — Tro dùng làm cái gì? — Đốt than phải làm thế nào? — Có mấy thứ than?

CÁCH DẠY. — Đem đèn trường một khúc củi khô, một khúc củi tươi, rồi đốt lên cho học trò coi. — Đem đèn trường một cục than. Quẹt một cây quẹt rồi tắt đi: dấu cây đen, ấy là than.

50. — TRÁI XOÀI

Tôi có hái một trái xoài; trái ấy vỏ vàng và láng. Vỏ ấy lấy tay lột thì khó, dùng dao gọt thì dễ.

Lột vỏ xoài ra thì thấy vỏ mỏng, ngoài thì là vỏ trong thì là cơm. Cơm xoài thì vàng hơn nữa, dính sắc vào vỏ khó gỡ ra lắm. Cơm xoài có nhiều nước. Khi tôi cắt trái xoài thì nước ấy chảy ra. Xoài ăn ngon lắm.

Giữa cơm xoài thì có một hột lớn và có vỏ cứng. Phải lấy dao hay là đá mà đập vỏ ấy mới bẻ ra được. Trong hột thì ít cứng. Có nhiều thứ trái hột ăn ngon. Trái thì người ta ăn cơm, trái thì người ta ăn hột.

Có trái có nhiều hột lắm. Những hột ấy thì không cứng bằng hột trái xoài. Trái cam, trái chanh, trái bưởi đều về loài trái có nhiều hột. Có trái thì cơm chia ra có múi như lá trái cam, trái măng cụt, có trái thì cơm nguyên cả cục như trái xoài.

Bông sanh ra trái. Cây có nhiều bông thì sanh ra được nhiều trái. Nhưng trái không phải ăn được hết. Có nhiều trái ăn chêt đại.

CÂU HỎI. — Trái xoài hình thù thế nào? — Vỏ xoài, cơm xoài, hột xoài ra thế nào? — Trong trái thì người ta ăn những cái gì? — Trái nhiều hột thì ra thế nào?

51. — CÂY DỪA

Cây dừa là một cây cao mà lá thì lớn và dài. Mây cây có lá giống như dừa đều vì loài dừa (cây có lá tàu, bẹ tua ra).

Trái dừa thì lớn và láng hai đầu hơi nhọn. Trái dừa cũng nặng và cứng, phải lấy dao mà bửa mới ra. Trong trái dừa có nước ngọt, uống mát và ngon. Chặt trái dừa ra làm hai thì thấy ở trong có đường thịt trắng nằm dài, mềm coi bộ ngon.

Dừa đực thì ở trong không có nước và lồm lại cứng. Người ta dùng lồm ấy mà làm dầu dừa. Dầu dừa mới làm thì dùng mà ăn cũng được. Lấy dầu dừa mà thắp đèn cũng được. Người An-nam dùng dầu dừa mà xức tóc cho láng tốt. Vỏ dừa dùng làm dây và bàn chải. Gáo dừa dùng làm gáo và vá.

Cây dừa là cây có ích lắm.

CÂU HỎI. — Cây dừa thế nào? — Cây nó, lá nó và trái nó ra thế nào? — Trong trái dừa có gì? — Người ta dùng cái dừa, vỏ dừa và gáo dừa mà làm gì?

52. — CÂY CAU

Cây cau cũng giống như cây dừa, nhưng nhỏ hơn và cao hơn, trên chót mới có lá.

Trái cau cũng giống như ruột trái dừa nhỏ vậy; ở ngoài có lớp vỏ láng, xanh mỏng và dễ lột; rồi có một lớp khác có xơ, nhỏ như xơ dừa, lớp ấy hơi vàng và dày; hột cau thì nằm ở giữa.

Hột cau thì mềm và trắng, và có những đường gạch nằm ngang nằm dọc; nhai ra thì chát. Cau dùng mà ăn trâu.

Ăn trâu thì lấy một miếng cau tươi hay là khô cũng được, rồi lấy một miếng trâu tằm với với rồi cặp với nhau mà ăn.

Khi ăn trâu thì nước miếng đổ mà lại lười có hơi rát.

CÂU HỎI. — Hình cây cau ra thế nào? — Trái cau ra làm sao? — Cắt cau thì phải làm thế nào? — Trâu ăn cách thế nào?

53. — MỘT ĐOẠN DÂY

Đây nẩy một đoạn dây dừa. Coi cho kỹ thì thấy có nhiều sợi nhỏ bện lại với nhau, mấy sợi nhỏ ấy thấy rõ và mềm được, mà coi cho kỹ nữa thì thấy những sợi nhỏ ấy cũng có nhiều sợi nhỏ hơn nữa xé lại với nhau; ấy là xơ dừa đó. Khi chặt trái dừa ra, thì thấy những xơ ấy. Trái dừa khô thì xơ ấy tước

ra dễ. Xơ ấy bứt một sợi thì đứt liền mà hai sợi thì có khó, và như xe hai sợi lại với nhau thì khó bứt hơn nữa. Làm dây thì người ta lấy xơ dừa, bẹ chuối, rễ giữa và rễ các thứ cây khác mà làm.

Dây dùng để buộc đồ, làm dây neo, dây buồm, cột trâu, bò, vãn vãn.

CÂU HỎI. — Người ta dùng thứ gì mà làm dây? — Dây dừa làm thế nào? — Dây dùng làm gì?

54. — MỘT TỜ GIẤY

Đây đây một tờ giấy trắng; thầy mỏng và láng. Coi cho kỹ thì thấy sợi dây nhỏ và ngắn. Xé một miếng giấy chậm thì thấy những sợi dây ấy rõ. Làm giấy thì lấy giẻ rách ngâm cho kỹ rồi đem ép mà làm thành ra giấy. Dây và cây dùng làm giấy cũng được.

Giấy tây tốt hơn giấy An-nam. Giấy An-nam mỏng, giấy tây dày.

Giấy dùng mà viết. Muốn viết thì phải dùng viết và mực. Giấy cũng dùng mà in sách. Có nhiều sách, và được học cho thông cũng là nhờ có nhiều giấy. Có thứ giấy đỏ, có thứ giấy xanh. Làm giấy màu thì phải nhuộm nước thuốc trước khi đem ép.

Có thứ giấy hút mực; ấy là giấy chậm. Thứ giấy tôi viết không hút mực bởi vì có chổ keo. Thuở trước không có giấy, người ta viết trên ván, đá và lá cây.

CÂU HỎI. — Giấy làm bằng cái chi? — Cách làm giấy ra thế nào? — Giấy dùng làm gì? — Thuở xưa chưa có giấy người ta dùng thứ gì mà viết?

55. — TÔI CÓ MỘT CÁI ÁO VẢI

Hôm qua mẹ tôi may cho tôi một cái áo vải.

Vải làm với bông vải. Cây bông là một loài cây nhỏ ở Đông-dương. Trái nó đen khi chín thì tự nhiên nở ra. Thấy có những sợi bông nhỏ, ngắn, mà tốt lắm. Trong thì có nhiều hạt nhỏ mà đen.

Lấy hạt đi, rồi tôi đem những sợi bông ấy vào trong một cuộn sách mà ép lại thì nó dính với nhau thành như miếng vải. Kéo

miếng vải ấy ra, thì nó nhỏ lặn lặn đi rồi thành ra sợi chỉ. Người ta kéo vải làm như vậy nhưng làm bằng máy chớ không phải làm bằng tay. Áo, mền, phan nhiều làm bằng bông. Chuôi có chỉ chắc người ta dùng mà dệt, mà làm dây. Cây gai cũng có chỉ dùng mà dệt.

CÂU HỎI. — Thứ gì sanh ra bông? — Muốn có chỉ bông, vải bông thì người ta làm thế nào? — Bông dùng làm gì?

Cách dạy. — Đem những trái bông, vải-bông và những đồ dệt bằng chỉ, chuỗi, chỉ gai, đến trường cho học trò coi.

56. — TÔI MUA MỘT CHAI DẦU PHỘNG

Tôi đi chợ với chị tôi. Chị tôi mua dầu phộng. Lúc về nhà tôi lấy sách của tôi ra mà coi cho biết dầu phộng là thứ gì làm ra. Cây đậu phộng là một thứ cây nhỏ, lá xanh, bông vàng, trái thì có vỏ nhăn nhăn. Bóp trái đậu phộng ra, thấy có hai ba hạt tròn tròn. Trái thì giống như đậu tây, nhưng ngắn hơn mà tròn tròn. Đậu phộng ăn ngon. Tôi có ăn đậu phộng rang. Mẹ tôi cũng dùng đậu phộng mà làm bánh. Tôi nghiền một hạt đậu phộng trong hai tờ giấy thì thấy giấy có dầu dầu. Vậy thì đậu phộng có dầu. Muốn lấy dầu thì người ta đem hạt nó ra phơi cho khô, rồi bỏ vào bàn ép mà ép; dầu chảy ra thì người ta hứng lấy. Dầu đậu phộng ăn ngon. Người ta dùng mà chiên đồ ăn. Người ta cũng dùng mà làm xà-bông nữa.

Cây mè, cây đu đủ tía, cây dừa cũng là cây lấy trái để mà làm dầu.

CÂU HỎI. — Cây đậu phộng hình ra thế nào? — Trái nó? — Hạt nó? — Hạt đậu phộng dùng làm gì? — Kể những thứ cây có dầu?

Cách dạy. — Đem đến trường vài trái đậu phộng và vài hạt mè. — Đem vài hạt mè vào trong hai tờ giấy rồi ép ra mà coi.

57. — MIẾNG XÀ-BÔNG

Đây đây một miếng xà-bông, sắc nó trắng. Có khi người ta làm xà-bông sắc đỏ hoặc sắc vàng. Xà-bông thì cứng khi rờ vào thì hơi dịu, đem thấm nước thì mềm. Mà ngâm nó trong nước một chặp lâu thì nó bầy đi và có khi tan hết.

Khi tay dơ, lấy nước rửa thì hết bụi bặm dơ dáy. Nhưng tay có dơ thì rửa nước không sạch được: phải lấy xà-bông xát vào thoa hai tay với nhau. Mồ-hôi thì cũng phải tắm với xà-bông mới sạch đặng. Xà-bông là dầu, vôi và «potasse» làm ra giống «potasse» ở trong tro cây. Nếu đem tro ấy đánh trong nước thì «potasse» tan với nước.

Rồi cho nước ấy lên hơi đi một ít, lại rót dầu và một ít vôi vào trong nước còn lại đó, rồi đem nấu sôi đi thì thành xà-bông.

Muốn làm xà-bông cứng thì người ta dùng giống «soude» chứ không dùng giống «potasse», giống «soude» thì ở trong tro các cây ở biển.

Xà-bông bán không mất, ai muốn sạch sẽ thì phải dùng xà-bông.

Một kilo giá có ba cật, mà lại dùng được lâu nữa.

CÂU HỎI. — Người ta dùng thứ gì mà làm xà-bông. Xà-bông dùng làm gì?

58. — THUỐC LÁ VÀ Á-PHIỆN (nha-phiện)

Hãy coi một cây thuốc lá; cây thôi hơi cứng mà có lá có nhánh, lại có bông nhỏ mà đỏ hoe hoe. Lá thì rộng mà xanh mà có lông; ngửi thì hơi nồng. Không lá nào mọc ngang nhau.

Khi lá thuốc hết lớn rồi, người ta hái về sắp đông lại trong một chỗ kín, rồi lấy chiếu trải lên. Khi thuốc ỉu đã vàng rồi, người ta xắt ra sợi nhỏ rồi rải lên liếp mà phơi nắng cho những sợi thuốc ấy dính lại với nhau.

Người ta hút thuốc hoặc là vắn giấy hoặc là dùng ống điều. Thuốc-lá hút độc; con nít không nên hút thuốc mà người lớn cũng chẳng nên hút nhiều.

Có nhiều người cũng hút á-phiện nữa. Á-phiện là một thứ cây ở nước Ấn-độ, và ở nước Tàu.

Thuốc á-phiện lại độc hơn thuốc lá nữa. Khi hút á-phiện thì người phải yếu, và phải chết trẻ.

CÂU HỎI. — Cây thuốc-lá coi ra thế nào? — Người ta làm thuốc hút cách làm sao? — Hút nhiều hoặc là hút khi còn nhỏ tuổi thì độc phải không? — Á-phiện lại còn độc hơn thuốc-lá hơn nữa phải không?

Cách dạy. — Đem đèn trường một cây thuốc-lá, một chút thuốc hút và một cái ống điều. Coi nhựa đóng trong ống điều thì biết thuốc là độc.

59. — CÂY CAOUTCHOUC (nhựa-thun)

Khi cắt một cây chi thì thấy có mủ chảy ra lòng như nước; mủ ấy nuôi cây như huyết người nuôi mình người. Có nhiều cây mủ nó giống như sữa. Nếu để mủ ấy một lúc thì đặc lại. Lấy một miếng mà kéo ra thì nó ra dài, rồi buông tay ra thì nó thun lại.

Mủ ấy gọi là caoutchouc. Muốn có caoutchouc thì người ta chích cây caoutchouc mà lấy mủ rồi người ta nấu đi để dùng đặng lâu. Caoutchouc dùng bọc bánh xe máy hoặc bánh xe. Thuở trước cây caoutchouc mọc trong rừng mà thôi. Bây giờ người ta trồng nó nhiều. Ở Đông-dương chỗ nào cũng có, nhất là ở Nam-kỳ ta.

CÂU HỎI. — Mủ cây dùng làm gì cho cây? — Mủ cây caoutchouc ra thế nào? — Muốn có caoutchouc thì người ta làm thế nào? — Caoutchouc dùng làm gì?

Cách dạy. — Đem đèn trường một nhánh cây caoutchouc và cái gì làm bằng caoutchouc, rồi chỉ cho học trò coi.

60. — THỨ CÂY VÔ-ÍCH

Cây cối không phải là có ích hết. Có thứ cây vô-ích, vì trong vườn cũng như ở ngoài đồng nó mọc chen theo cây có ích, và nó lấy đồ ăn của thứ cây có ích ấy. Muốn cho nó đừng lên thì nhổ phơi nắng. Hễ phơi khô thì nó chết. Lại có thứ cây làm hại vì có độc. Thứ cây nào mà chặt ra có nước trắng hay là nước vàng, cây ấy là cây có độc. Nhiều thứ nấm cũng có độc. Phàm như cây gì mà không biết thì chẳng nên ăn.

Còn có cây sanh ra trên cây khác; ấy là thứ cây gởi. Một đôi khi người ta thấy nó ở ngoài vỏ các thứ cây lớn. Có thứ cây gởi làm cho yếu cây khác đi.

Khi thấy những cây ấy thì phải nhổ đi.

CÂU HỎI. — Vì sao cỏ hay làm hại cho cây cối mình trồng? — Cây có độc ra thế nào? — Cây gởi ra thế nào?

Cách dạy. — Chỉ cho học trò biết rằng chỗ nào có cỏ thì cây cối phải xấu và tại làm sao cây gởi làm hại những cây khác.

ĐÁ. — ĐẤT. — LOÀI KIM

61. — THỪ ĐÁ. — HẦM ĐÁ. — MỎ ĐÁ

Tôi lấy một cục đá ong mà coi, tôi thấy có nhiều hột đá đỏ đỏ, đen đen. Những hột đá ấy gộc là vôi sứ mà gắn lại với nhau. Tôi lấy dao cạy vôi ấy nó xuống như bụi rồi thấy cục đá trông ra có lỗ, lỗ thì lớn, lỗ thì nhỏ, không cân nhau, mà cũng không thứ lớp gì.

Cục đá nhỏ thì lấy tay mà đập thì nát tiêu, chớ như viên đá lớn thì khó mà đập phải có đồ gì mới đập bẻ được.

Tôi thấy nhiều mỏ đã lâu đời; xây bằng đá ong mà không hư nát chi hết. Đá ong là một thứ đá chịu được lâu năm; người ta dùng làm cầu, làm bên tàu chắc lắm. Những đường đất hay bị xoi lở thì người ta cũng dùng nó mà lót. Đường lót đá ong thì đất đỏ.

Người ta kêu đá ấy là đá Biên-hòa bởi vì ở tỉnh Biên-hòa có nhiều thứ đá ấy hơn các chỗ khác.

CÂU HỎI. — Đá Biên-hòa ra thế nào? — Đá Biên-hòa cứng không? — Dùng có được lâu không? — Dùng làm gì?

CÁCH DẠY. — Đem đèn trường một ít cục đá Biên-hòa, rồi đập ra cho học trò coi.

62. — ĐẤT RUỘNG

Phía trước mặt tôi đây thì có đồng ruộng lớn. Cách tám bữa trước thì đất khô cứng và ngổ trắng mà bữa nay thì ruộng đầy nước, đất mềm mà hơi đỏ đỏ. Trong ruộng có đất sét. Người cày ruộng cùng trâu kéo cày đều đi dưới ruộng, lút nửa ống chơn dưới bùn. Ruộng này sâu lắm. Người thường nói rằng ruộng sâu là ruộng tốt. Người ta cày lúa trong ruộng ấy.

Nhằm những chỗ bùn, người ta lội lút sâu lắm. Phía dưới có lớp đất cứng. Đất cứng ấy là đất sét; vì vậy nên nước không rút hết được. Rễ lúa ăn xuống đến chỗ đất cứng ấy.

Tôi thấy người ta đào một cái giếng gần bên nhà tôi. Đào sâu xuống một ít thước thì không thấy đất nữa, thấy những đá lớn. Đá ấy nát ra thì lại sanh đất, có khi cứng lắm đập không nát; lại có khi nổi lên trên mặt đất. Những chỗ ấy không trồng trọt chi được, vì rễ cây không có thể lấy được đồ ăn dưới đất.

CÂU HỎI. — Khi ruộng khô thì đất có sắc gì? — Khi ruộng ướt thì đất có sắc gì? — Ruộng sâu, ruộng cạn, ruộng nào tốt hơn? — Vì sao mà nước trong ruộng không rút hết được? — Có chỗ đất nào không cày lúa được không? — Vì sao?

63. — CÔNG VIỆC NGOÀI ĐỒNG

Dọn đất. — Cày bừa

Trâu thì kéo cày đi, thông thả, còn người làm ruộng dè lười cày xuống mà cày đất ra mà lật lên từ miêng. Cái cày cũng như con dao: có một cái cán và một cái lưỡi. Nhưng lưỡi cày nằm nghiêng nghiêng chớ không nằm thẳng như lưỡi dao. Cày bên Đại-pháp khéo hơn cày bên An-nam.

Người ta dùng vô đập đất hoặc là bừa để làm nhỏ những miêng đất cày ra, rồi đem nước vào mà làm cho nhão đất. Song cũng còn những cục đất sét cứng nên phải bừa lại cho nhuyễn. Cái bừa cũng như cái lược mà răng lớn hơn và thưa hơn. Bừa bên Đại-pháp có nhiều hàng răng bằng sắt.

Gieo mạ rồi mới dọn ruộng. Khi ruộng dọn xong rồi thì người ta nhổ mạ lên mà cày, rồi những cây mạ ấy thành ra cây lúa tốt.

CÂU HỎI. — Các trẻ đã thấy người ta cày ruộng chưa? — Cái cày ra thế nào? — Cái bừa ra thế nào? — Vì sao đất đã cày rồi còn phải bừa lại?

CÁCH DẠY. — Chiều thứ năm hoặc là chúa nhật, khi trời mát, thầy đem học trò ra đồng mà chỉ cho học trò coi người ta cày bừa.

64. — CÔNG VIỆC NGOÀI ĐỒNG

Cách bỏ phân và các thứ phân.

Lúa cũng như loài động vật, cũng phải nuôi dưỡng mới lớn mới tốt được. Đồ ăn của cây cối thì ở dưới đất, trong nước và trong khí trời. Đất tốt thì có nhiều đồ ăn cho cây cối; đất xấu thì có ít.

Đất tốt mà khi đã sanh mùa màng nhiều rồi thì hết tốt và thành ra đất xấu. Vì vậy nên người Mọi, khi đã trồng-trắc chỗ đất nào đó nhiều năm rồi thì đi đến chỗ khác. Người An-nam thì khôn hơn, không cần phải đi đâu, cứ ở một chỗ mà cày ruộng mình song lâu lâu phải bỏ phân cho ruộng làm cho ruộng tốt lại như xưa. Lâu lâu có khi nước lụt bồi bùn-non cho ruộng.

Rễ lúa, lá cây ở trong ruộng cũng hóa ra thành phân. Vì vậy nên người An-nam không sợ chi đất xấu. Nhưng nếu biết bỏ phân cho đất nhiều thì mùa màng lại càng tốt hơn. Mỗi thứ cây kén mỗi thứ phân, nên phải biết cho rõ thứ phân gì.

Có nhiều tỉnh có một ông quan Langsa coi về việc canh nông, biết rõ cách bỏ phân cho đất, người An-nam có ai đến hỏi cũng sẵn lòng chỉ bảo cho.

CÂU HỎI. — Cây lúa có cần ăn uống không? — Vì sao người Mọi không trồng trúa hoài một chỗ? — Người mình cứ trồng hoài một chỗ không? — Người mình trồng luôn một chỗ mà mùa màng cũng tốt là vì sao?

65. — CÔNG VIỆC NGOÀI ĐỒNG

Dem nước vô ruộng.

Lúa có nước mọc được. Ruộng khô thì cây lúa phải nhỏ, mùa màng phải xấu. Mùa mưa, ruộng có nhiều nước. Qua mùa nắng thì phải đem nước vô ruộng. Người ta thường đem nước sông vào ruộng. Khi sông cao hơn ruộng thì đem nước dễ, người ta vét mương cho nước chảy vào đồng. Khi ruộng cao hơn mặt sông thì phải tát nước hoặc là dùng xe đạp nước.

Ở Đông-dương ngày nay người ta cũng đã dùng máy mà đem nước vào ruộng.

Ở Bắc-kỳ nhiều người sắm máy mà cho mướn. Ở Trung-kỳ và Nam-kỳ có mấy người Langsa đã đặt ra những ông thợ lớn, người làm ruộng muốn nước bao nhiêu cũng có.

CÂU HỎI. — Vì sao cần phải đem nước cho ruộng? — Muốn đem nước vào ruộng phải làm thế nào? — Ở đâu có máy đem nước?

66. — CÔNG VIỆC NGOÀI ĐỒNG

Đổ nông khí.

Muôn cây ruộng thì phải dùng một con trâu và nhiều đồ nông khí. Đồ nông khí thì là cày, bừa: đây là vật cần kíp hơn hết. Khi lúa chín thì người ta dùng lưỡi hái mà cắt rồi đem về trại mà đập. Ở bên An-nam thì người ta bỏ lúa ra giữa sân cho trâu đập. Ở bên Tây thì người ta thường dùng máy hơi mà đập lúa, đã mau hơn mà lại sạch hơn.

Dọn vườn thì người ta không dùng cày, dùng cuốc, xuống mà thôi. Cuốc cũng như cày, dùng để cuốc đất lên và làm cho đất

ra nhỏ. Người An-nam có ít đồ nông khí. Ở bên Đại-pháp, người nhà quê gieo lúa, gặt lúa, bó lúa, đập lúa, đều dùng máy. Vậy nên công đã khỏe mà lợi lại nhiều. Một ít lâu đây, người An-nam thông thái ra, giàu thêm ra, mua những máy ấy ở bên Đại-pháp mà dùng thì khỏe công hơn.

CÂU HỎI. — Đồ nông khí là những món gì? — Bên Đại-pháp người ta làm ruộng có như bên mình không? — Mình có cách gì mà làm ruộng cho khỏe công hơn không?

67. — ĐẤT SÉT

Đất ngoài sân có hơi đồ đồ. Thấy chúng ta có nói với chúng ta rằng đất đồ là đất sét.

Tôi lấy một chút đất sét khô; đất ấy nhẹ. Tôi lấy ngón tay mà bóp, tôi nghiền ra nhỏ như bột cũng được; tôi lấy ngón tay rạch ra cũng được; đất ấy mềm. Như tôi liềm đất ấy, thì nó dính theo lưỡi. Tôi rót một chút nước trên cục đất sét, nó thành ra đất đồ liền. Tôi bóp đất dẻo ấy dễ và muốn nắn ra hình gì cũng được. Tôi đào một cục đất sét; tôi rót nước trên cục đất ấy nước cứ đọng lại; đất sét làm cho nước chảy qua chảy lại, vậy thì đất sét không hút nước.

Đất ruộng và đất ao khó hút nước bởi vì có đất sét. Đất sét ra nắng thì cứng; nhưng khi người ta hãm nó trong lò thì nó lại cứng hơn nữa. Người ta lấy đất sét làm gạch, làm ngói, làm vò; làm chậu, làm nồi, người ta cũng lấy đất sét mà làm vách đất nhà.

CÂU HỎI. — Đất sét ra thế nào? — Đất sét dùng làm gì? — Muốn dùng đất sét phải làm thế nào?

Cách dạy. — Đem đèn trường một cục đất sét rồi sủ nước cho học trò coi. Trong làng có chỗ làm đồ gốm thì đem học trò đến coi.

68. — PHẤN, VÔI VÀ XI-MON

Tôi lấy một cục phân; tôi lấy móng tay mà rạch thì có khó. Phải lấy cái gì nhọn như dao mà rạch mới được. Phân là về loài đá, vôi; đá vôi cứng hơn đất sét. Đá cẩm-thạch cũng về loài đá vôi. Tôi rót một chút giấm trên một cục phân; giấm ấy sôi lên: rồi có hơi bay ra. Tôi lại lấy một chút giấm rót vào nước; tôi lấy một cục phấn bỏ vào thì có bọt hơi ở mặt nước bay lên. Hơi ở phân bay

ra đó là than khí. Hơi ấy không thở được, hít nó nhiều thì chết. Khi nung phân thì than khí cũng bay ra rồi còn lại món trắng thành ra vôi.

Những thứ đá có vôi và có than khí đều về loài đá vôi. Muốn làm vôi thì đem đá vôi vào lò mà đốt làm như vậy mới có được vôi sống. Vôi ấy chề nước vào rồi thành ra vôi sứ. Trộn vôi với đất sét thì thành ra xi-mon.

CÂU HỎI. — Phân ra thế nào? — Bỏ phân vào trong nước chề giấm thì có thấy cái gì không? — Khi nung phân thì thành ra cái gì? — Vôi sống ra thế nào? — Xi-mon là cái gì.

69. — CÁT, HỒ VÔI

Gần trường có một đồng cát: ngó cho kỹ mà coi, thì không khác gì bột, có hạt nhỏ mà tròn, lại có nhiều hạt ngó sáng sáng. Tôi cầm hai miếng phân mà chà lại với nhau, thì nó mòn và có bay bụi ra. Tôi chà hai viên đá với nhau thì cũng mòn và bay bụi lên.

Nước chảy lâu ngày trên đá thì đá mòn mà thành ra bột nhỏ; bột nhỏ ấy thì là cát đó.

Đá thì cứng mà sức nước chảy thì không bao nhiêu, trường cũng khó mà làm ra cát, nhưng mà nước chảy không khi nào nghỉ, chảy lâu ngày thì đá phải mòn. Vậy nên chỗ nào có nước chảy đến thì có cát, ngó nơi bờ biển bờ sông thì rõ.

Cát trộn với vôi, với nước thì thành ra hồ vôi. Người ta dùng hồ vôi để mà xây gạch, xây đá, tô vách, tô thành.

CÂU HỎI. — Cát ngó ra thế nào? — Giống gì sanh ra cát? — Chỗ nào có cát? — Cát dùng làm gì? — Làm cách nào thì thành ra hồ vôi?

CÁCH DẠY. — Đem đến trường một cục đá để ngó thấy bột cát, và một chút cát. — Cho học trò coi có thứ đá dễ nát và giọt nước mưa xoi lòng đất.

Làm hồ vôi cho học trò coi. — Chỉ cho coi hồ vôi khô cứng như đá. Một mình vôi ướt thì giẽo mà khô thì nứt ra.

70. — CÁCH XÂY VÁCH GẠCH.

Tôi đã thấy người ta làm đình: dưới xây gạch trên lợp ngói. Thấy tôi nói rằng ở bên tây người ta dùng đá, ít dùng gạch. Khi coi được đất rồi, hương chức đến lấy trung tâm, đóng cọc rồi giăng dây chỉ chỗ cho người ta đào móng.

Đào móng rồi, thợ hồ đến xây vách. Vách chôn xuống đất, nên nhà được chắc. Tôi thấy khúc vách xây dưới đất dày hơn phía trên.

Khi xây tường tôi thấy thợ hồ chống gạch lên, rồi ém hồ vôi vào cho gạch dính với nhau. Tôi có hỏi người thợ hồ: « Tôi ngó vôi giẽo hơn hồ vôi, mà sao xây vách không dùng vôi mà lại dùng hồ vôi? — Anh thợ nói rằng: vôi đến khi khô thì nứt mà nát bột ra; như dùng một mình vôi thì vách không được cứng. » Một lát tôi thấy anh thợ hồ giống dây mực mà coi vách có thẳng không.

Xây vách coi bộ dễ. Khi mấy người thợ hồ nghỉ, tôi cũng chống gạch lên rồi xây như vậy mà không cứng; ấy là vì tôi không biết ém hồ vôi.

Vách xây xong, thợ hồ đi, rồi thợ mộc đến.

CÂU HỎI. — Các trò đã thấy thợ hồ xây vách gạch chưa? — Người ta xây thế nào? — Vôi giẽo hơn hồ vôi mà sao xây vách không dùng vôi tinh, lại dùng hồ vôi?

CÁCH DẠY. — Trong làng có chỗ nào làm nhà ngói mà xây vách gạch thì hãy đem học trò đến coi.

71. — MỎ VÀ THAN ĐÁ

Đây này một cục than củi: tôi đã thấy người ta đốt than. Ở dưới đất cũng có loài than cứng như đá.

Muốn lấy than ấy, thì phải đào lỗ và hầm nhiều và có khi sâu lắm. Người ta xuống đó mà khai mỏ. Than lấy cũng như đá vậy. Người ta bỏ than vào thùng rồi có máy kéo lên.

Đốt than đá nhiều thì hơi khí nóng lắm.

Ở Bắc-kỳ và Trung-kỳ đều có mỏ than. Trong Nam-kỳ không có. Mấy người làm mỏ chịu khổ nhọc lắm. Và lại có nhiều sự nguy hiểm: như đất sập xuống, hơi cháy phừng lên.

Tàu, xe lửa và các thứ máy đều dùng than đá mà chụm lò.

CÂU HỎI. — Than đá ở đâu? — Làm sao mà lấy? — Ở Đông-dương xứ nào có than đá? — Than đá dùng làm gì? — Sao mà than đá tốt hơn than củi?

72. — MỎ VÀ LOÀI KIM

Người ta đào mỏ mà lấy than đá; cũng có khiặng lấy loài kim.

Đá ở mỏ đó có loài kim lộn vào: nên sắt, chì, kẽm, thiếc, đều ở đá mỏ lấy ra.

Muốn lấy loài kim ra thì phải đốt đá mỏ; khi vừa nóng, thì loài kim chảy ra, rồi người ta hứng lấy.

Loài kim có ích cho người ta lắm.

Loài kim thường dùng là sắt, đồng, kẽm, thiếc, chì, vàng, bạc. Sắt dùng mà làm dao, đinh, ống khóa, chia khóa, bánh xe, đồ máy...; dây sắt dùng để mà buộc và làm dây thép.

Kẽm để làm thùng dầu, gàu nước, để đúc tiền, vân vân.

Thiếc để làm bình trà, nồi, muông, vân vân.

Chì để làm đạn súng, ống máy nước, vân vân.

Trong loài kim, vàng bạc là quý hơn; dùng vàng bạc mà đúc tiền, làm đồ nữ-trang, đúc médaille.

Loài kim ít khi dùng một mình. Người ta hay ché hai ba thứ với nhau. Chén như vậy dễ dùng hơn: như đồng-xu là đồng với kẽm với thiếc làm ra; còn thau, là đồng, kẽm ché với nhau mà làm ra.

Câu hỏi. — Người ta lấy kim khí ở đâu? — Muốn lấy kim khí thì phải làm thế nào? — Kim khí thường dùng là những thứ nào? — Dùng làm vật gì?

73. — ĐÈN DẦU LỬA VỚI HỘP QUỆT

Ban đêm thì phải thắp cho sáng: thắp thì phải dùng đèn sáp hoặc là dầu lửa. Ở các thành phố lớn như Sài-gòn, Chợ-lớn, Hà-nội, Hải-phong, Nam-vang, và trong nhiều tỉnh lớn như Mỹ-tho, Gia-dinh, thì người ta thắp đèn khí.

Nhà tôi thắp đèn dầu lửa. Dầu lửa ở dưới đất. Người ta đào giếng mà lấy.

Dầu lửa giá rẻ, thắp lại sáng; mà cũng không hiểm nghèo chi cả, nhưng rót dầu vào đèn thì phải rót ban ngày: vì nó vương một chút lửa thì cháy bùng lên liền.

Dầu lửa thắp phải có tim; tim thì bằng vải. Ngọn đèn có đây ông khói cho khỏi gió tắt và cho sáng hơn. Ống khói càng dài thì ngọn đèn càng sáng. Thắp đèn phải dùng quẹt. Quẹt là những cọng nhỏ nhỏ. Đầu cây có bôi diêm sanh, quẹt thì cháy lên.

Bên nhà anh Năm tôi thắp đèn bạch-lạp. Đèn bạch-lạp là mỡ bò làm ra, ở giữa có cái tim để thắp. Sáp thắp cũng sáng nhưng không bằng dầu lửa.

Câu hỏi. — Ban đêm dùng thứ gì mà thắp cho sáng? — Người ta lấy dầu lửa ở đâu? — Thắp dầu lửa có nguy-hiểm không? — Vì sao mà người ta thắp đèn dùng ống khói? — Đèn bạch-lạp làm bằng cái chi? — Thắp có sáng hơn dầu lửa không?

Cách dạy. — Đem đèn trường một cái đèn có ống khói, lấy miếng giấy cứng cuộn tròn lại tiếp thêm ống khói đèn dài hơn rồi thắp đèn cho học trò coi ống khói càng dài ngọn đèn càng sáng.

74. — CHAI (PHA-LY)

Chúng ta đã biết rằng muốn giặt áo quần cho sạch thì phải đem nấu trong nước sôi với tro, nhờ có thứ potasse ở trong tro làm cho sạch; tro những cây ở biển cũng có chất giống như potasse: ấy là soude. Chúng ta cũng đã biết rằng người ta làm xà-bông với soude hay là potasse cũng được.

Loài soude và potasse cũng dùng mà làm pha-ly. Muốn làm pha-ly thì trộn cát, vôi, đất-sét với thứ potasse hay là soude rồi đem nấu đi.

Cái kiền đây cũng làm ra cũng một cách nói trên đó. Nấu pha-ly lỏng rồi thì lấy một ống sắt lỏng bỏ vào, thổi phồng ra như một cái trứng, thổi lẩn lẩn thành ra hình ống dài. Đem ống pha-ly ấy ra, lấy một miếng sắt đương đỏ mà rạch một đường dài cho hở ra, rồi đem trải trên một cái bàn bằng sắt cho thiệt bằng. Khi làm như vậy thì pha-ly đương còn nóng. Khi nguội rồi thì thành ra miếng kiền. Kiền trong lấm: đã che khỏi gió mưa mà nhà cũng được sáng.

Pha-ly dùng để làm ly uống rượu, ống khói đèn, đồ nữ-trang giá, cũng dùng làm kiền cửa sổ, cửa tủ, và nhiều đồ khác.

Câu hỏi. — Pha-ly làm bằng thứ gì? — Làm thế nào ra pha-ly? — Làm kiền, làm chai, có giống như làm pha-ly không? — Đồ pha-ly kiền cha dùng làm gì?

75. — CON DAO

Đây này một con dao sắt..

Bề lưỡi thì mỏng mà sáng; bề sống thì dày mà lu, không sáng. Bề lưỡi sáng là vì nó chùi mài trong khi cắt đồ. Sắt mài lâu thì trơn và sáng.

Tôi thấy người thợ rèn, rèn dao. Người thợ đặt sắt vào lửa. Khi sắt đỏ và mềm thì nó để lên trên hòn đe rồi lấy búa mà đập, muốn làm ra cái gì cũng được.

Người thợ rèn muốn dát sắt cho mỏng ra, hay là đập cho dài ra cũng được.

Sắt dát thiệt mỏng như là đồ làm thùng dầu, và sắt kéo ra sợi thiệt nhỏ như là dây thép, thì làm bằng máy, không phải thợ rèn làm được.

Như tôi để con dao ra ngoài trời thì nó bị sét ăn, tôi cạo chỗ sét ấy đi, thì thấy có một lỗ nhỏ.

CÂU HỎI. — Sét chui lâu thì ra thế nào? — Sét để vào lửa thì ra thế nào? — Vì sao thợ rèn để sét vào lửa? Sét để ra ngoài trời thì ra thế nào? — Sét ăn có hư sắt không? — Thợ rèn dát sắt ra thiệt mỏng và kéo ra sợi thiệt nhỏ có được không?

76. — MÂM-ĐỒNG

Cái mâm của cha tôi là bằng đồng, sắc nó vàng vàng. Tôi lấy một miếng vải mà chùi nó thì nó trơn và bóng lắm.

Đồng chùi ra thì sáng hơn sắt, vì nó dễ trau giồi. Người ta dùng đồng cũng như dùng sắt : hoặc làm ra có tấm, hoặc lấy ra có sợi. Đồng nguội cũng làm được. Tôi lấy búa đập trên một miếng đồng ; tôi đập xuống chừng nào, thì miếng đồng ấy càng móp xuống chừng này ; chỗ tôi đập thì mỏng hơn mấy chỗ khác và tâm đồng ấy có hơi rộng hơn khi trước. Lấy búa mà đập trên đồng thì muốn cho ra hình chi cũng được. Cái mâm đồng cũng đập ra như vậy. Mâm ấy màu lục. Tôi đã thấy sắt bị sét ăn ; sét đồng thì màu lục, người ta gọi là ten-dồng. Ten-dồng là một, giống độc ; tay đã động vào nó thì không nên đưa vào miệng.

CÂU HỎI. — Mâm làm bằng gì? — Sắc đồng ra thế nào? — Khi chùi nó thì nó trở nên thế nào? — Người ta dùng đồng ra thế nào? — Đồng dùng làm gì? — Sao lại lấy búa mà đập nó? — Để đồng lâu thì nó thành ra thế nào? — Sao không nên rửa tới ten-dồng?

77. — ĐỒNG TIỀN

Tôi có một đồng tiền kẽm. Sắc nó lu mà xám xám. Tôi bỏ nó xuống đất thì nghe tiếng kêu cạch cạch. Kẽm kêu hơn chì, nhưng thua sắt.

Tôi bẻ xếp đồng tiền lại ; bẻ không được, lấy dao rạch nó thì được. Kẽm cũng cứng, nhưng mà thua sắt. Tôi lấy con dao mà cạo đồng tiền ấy ; chỗ cạo ngó sáng. Sắc sáng đó là sắc kẽm. Đồng tiền ngó ra xám xám vì không-khí làm lu đi. Người ta lấy kẽm mà bọc những đồ bằng sắt cho khỏi sét.

Muôn bọc kẽm thì người ta nàu kẽm ra rồi nhúng sắt vào. Dây thép không bị sét ăn là vì đã bọc kẽm rồi.

Trong Nam-kỳ không dùng tiền kẽm nữa. Người ta dùng tiền (xu-diên) đồng, bạc cất, bạc đồng, bạc giấy.

CÂU HỎI. — Đồng tiền kẽm có sắc gì? — Có cứng không? — Khi dần có kêu không? — Vì sao đồng tiền kẽm ngó xám xám? — Đã thấy sắt bọc bằng kẽm chưa? — Sao phải lấy kẽm bọc sắt? — Muốn bọc sắc bằng kẽm thì phải làm sao?

Cách dạy. — Đem đèn trường một đồng tiền kẽm, nhúng đồ gì bằng kẽm, bằng sắt bọc kẽm.

Bỏ đồng tiền kẽm và đồng tiền đồng xuống đất cho học trò nghe. — Lấy dao mà cạo đồ gì bằng sắt bọc kẽm rồi cách vài bữa chỉ chỗ ấy cho học trò coi.

78. — CỤC ĐẠN CHÌ

Cha tôi vát súng và lấy đạn đi bắn. Trong bì đạn có những hạt nhỏ nhỏ, ấy là những cục đạn chì. Tôi lấy một cục đạn mà coi. Cục đạn nặng mà sắc ngó xám xám. Tôi bỏ nó rớt xuống đất thì nghe một tiếng thịch mà thôi. Lấy búa mà đập thì giẹp ; đập chừng một chập thì nó giẹp lép, thành ra một tấm mỏng như tờ giấy. Chì dát mỏng ra được. Lấy móng tay mà cào, thì rạch có đường ; lấy dao mà cắt cũng được ; chì là mềm. Gạch chì vào tờ giấy thì thấy dấu xám. Tôi để một chút chì trên lửa thì chì chảy ra.

Cha tôi nàu chì mà đúc đạn. Khi chì chảy ra rồi thì cha tôi rót vào trong một cái khuôn. Khi chì nguội thì cứng lại mà thành ra cục đạn, hình tròn theo hình cái khuôn. Chì dùng để đúc đạn, đúc chữ để mà in sách, và đúc ống.

CÂU HỎI. — Chì dùng làm gì? — Các trò đã thấy đúc đạn chì chưa? — Đúc đạn chì thì phải làm thế nào?

79. — THIỀC

Tôi có mua một cái bình trà tàu. Bình trà ấy bằng thiếc. Thiếc xám xám như chì mà sáng hơn. Tôi cuộn tròn thiếc lại ; tôi vò trong tay, rồi tôi ngửi cái tay thì nghe có hơi thiếc. Tôi bỏ viên

thiếc ấy vào trong một cái muồng sắt rồi để lên trên lửa thì nó thành ra nước. Thiếc chảy ra lại dễ hơn chì nữa. Tôi nhúng đầu mũi cái đinh vào trong thiếc đã chảy ra đó, thì cái mũi đinh ngó sáng, nó bọc lấy thiếc. Người ta bọc thiếc những đồ bằng sắt hay là bằng đồng. Thiếc để ra ngoài trời cũng không sét; đồ bằng sắt bằng đồng mà bọc thiếc thì cũng không sét. Cái thùng đựng nước là bằng sắt bọc thiếc. Khi thùng đựng nước bị lủng đi thì người ta đem cho thợ hàn hàn lỗ ấy lại, hàn the làm ra bằng thiếc với chì.

Người ta cũng dùng thiếc mà làm bình, làm muồng, làm nĩa, vân vân.

CÂU HỎI. — Thiếc dùng làm gì? — Muốn dùng thiếc phải làm thế nào? — Thiếc để ra ngoài trời có sét không?

80. — THỢ BẠC

Chị tôi có một cây kiềng vàng, sắc vàng hoe hoe, có ánh sáng và nặng. Kiềng ấy không phải kiềng trơn; tôi thấy có chàm. Kiềng vàng không khi nào lu, vì vàng để ra ngoài trời cũng không hư không sét.

Em gái tôi cũng có một cây kiềng, nhưng mà cây kiềng ấy bằng bạc, sắc nó trắng trắng; nó cũng lớn nhưng mà ít nặng bằng cây kiềng vàng. Nó cũng không khi nào sét. Vàng với bạc giá cao cho nên có đồ người ta bọc ngoài một lớp mỏng mỏng mà thôi. Những đồ bọc vàng gọi là đồ mạ vàng, đồ bọc bạc gọi là đồ mạ bạc.

Những đồ mạ vàng, mạ bạc giống như đồ bằng vàng, bằng bạc thiệt.

CÂU HỎI. — Vàng có sắc chi? — Bạc có sắc chi? — Vàng với bạc để ra ngoài trời có lu không? Vì sao người ta lấy vàng và bạc mà bọc đồ bằng đồng? — Vàng, bạc dùng làm gì?

Cách dạy. — Đem đèn trường một chiếc vòng vàng, một cây kiềng bạc. Trong làng có thợ bạc thì đem học trò đèn coi.

TRỜI ĐẤT — ĐIA CẦU

81. — ĐỒNG NỘI

Chúng ta hãy coi trong lớp: chỗ vách tường dựng gạch thì có một đường thẳng dài. Nếu chúng ta ngó ra trước trường, thì thấy phía trước trời giống như dựng đất: đường chỗ trời giáp đất thì kêu là chơn trời. Từ trường cho đến đường ấy thì mặt đất bằng phẳng như mặt bằng. Khoảng đất bằng thấy đó là đồng nội. Đồng thì có ruộng, đất, vườn trồng cây cối. Ngang qua ruộng ấy có một cái rạch chảy. Nhà cửa đều cất dài theo mé rạch; thành ra làng: chung quanh làng, thì có chòm bụi. Ngang qua đồng có một cái đường, đường ấy ngay thẳng không dộc lên, không dộc xuống, cho nên tôi đi mau hay là chạy trên đường ấy chẳng không mệt lắm. Nam-kỳ, Bắc-kỳ, và Cao-man có nhiều đồng lớn lắm. Trong đồng ấy có nhiều cây, ruộng, đường đi, làng, nhơn dân đông đảo. Đồng ấy đất tốt, trồng trúa sanh sản đáng nhiều; song cũng có đồng, không có làng tổng, ruộng nương đường sá, không nhà cửa ai ở hết. Cũng không có cây cối chi, song thấy cỏ cao mà thôi; người ta gọi đồng ấy là đồng hoang, không ai ở đó, như đồng Tháp-mười và đồng tại Cà-mau thuộc tỉnh Bắc-liêu.

CÂU HỎI. — Phải thật là chơn trời chăng? — Chơn trời ở đâu? — Bấy đã thấy một cái đồng chưa? — Bấy thấy ở đâu? — Trong đồng có cái chi? — Nam-kỳ có đồng hoang chăng? — Ở đâu có đồng hoang? — Trong đồng hoang có trồng trúa vật chi chăng?

82. — GIÓ. — ĐÔNG. — MÂY. — MƯA

Đền mùa mưa, gió ở phía tây nam, thổi đưa mây tới. Trời chuyển mưa, kẻ mưa xuống.

Có nhiều khi mưa lớn: mưa như cầm chính mà đổ. Kể một lát thì thấy giữa trời có những đường lửa, chớp nháng. Lại có nghe những tiếng âm âm như xe chạy, ấy là sấm. Khi mưa mà có chớp có sấm như vậy, thì gọi là mưa dông. Gió thổi mạnh làm cho cây cối rung-động, lá, trái rụng-đổ, nhánh cũng có khi gãy. Mưa sa xuống giữa sân nhà trường, chúng ta hãy coi.

Chỗ thì thâm xuống đất, chỗ thì đọng lại trên mặt đất, một chập rồi thành đường rạch nhỏ mà chảy đi.

Trời hết mưa thì đất lại khô, không có đường nước ở giữa sân nhà trường nữa.

CÂU HỎI. — Bầy thầy sấm sét chưa? — Thầy ở đâu? — Khi nào? — Tình này mùa nào mưa lớn? — Nước mưa trong sân chảy đi đâu?

83. — NƯỚC MẠCH VÀ NƯỚC Ứ LẠI

Nước mưa thâm xuống đất, thành ra nước mạch. Muốn có nước mạch thì phải đào giếng. Ở mấy chỗ xa sông, người ta đào giếng cho có nước mà dùng, đến mùa đại hạn nước giếng là quý lắm. Có chỗ nước không thâm xuống đất. Ở chỗ ấy có một cái vũng nước đọng lại đó mãi; ấy là một cái ao. Nước ao không chảy được; người ta gọi là nước ứ lại.

Ở chung quanh làng tôi, có nhiều ao nước. Trâu hay uống nước ở đó. Đến mùa nắng người ta cũng tới đó mà gánh nước. Ao lớn thì gọi là hồ.

CÂU HỎI. — Bầy đã thấy cái giếng, cái ao, cái hồ chưa? — Bầy thầy ở đâu? — Nước giếng ở đâu chảy ra?

84. — SUỐI SÔNG

Gần làng có một cái suối; khi trời không mưa nước cũng cứ chảy luôn luôn. Ấy là một dòng nước chảy ra từ nơi gò cao đến trong một cái rãnh. Dòng nước ấy hẹp có hai bờ; bờ bên hữu và bờ bên tả: hai bờ gần nhau, tôi nhảy bờ này qua bờ kia dễ dàng; nước cũng không sâu bao nhiêu, tôi lội cũng được.

Qua đến bên kia làng, thì cái suối ấy chảy vào cái khác nữa. Chỗ hai ngọn nước hiệp lại, thành ra ngã ba. Hai cái suối ấy thành ra một cái sông.

Sông thì rộng hơn và sâu hơn suối.

Tôi nhảy ngang qua không được, muốn đi ngang qua sông thì phải có đò hay là có cầu. Gần đây sông này chảy vào một cái sông khác. Nơi chỗ ngã ba dòng nước lại rộng ra nữa. Hai sông nhỏ thành ra một cái sông cái chảy ra ngoài biển.

Có khi mưa lụt rồi nước lớn lên nổi tràn vào trong đồng ruộng hại cây còi mùa màng.

Ở xứ Đông-dương có sông lớn là: Cửu-long-giang và Nhị-hà.

CÂU HỎI. — Vì sao mà sanh ra sông? — Nước sông chảy đi đâu? — Khi nào nước sông tràn lên đồng? — Nước lên có hại gì không? — Ở Đông-dương có sông nào lớn?

85. — BIỂN

Tôi đã thấy biển rồi, ngó rộng mênh mông. Thấy đã dạy tôi rằng: biển choán hết ba phần đất ở Địa-cầu. Nước không khi nào lặng bao giờ, cứ xao hoải. Thường thường thấy sóng đập vào bờ cát, dội lên mé đá. Biển thường sâu quá; có chỗ đo được 9.000 thước tây, nhưng cũng có chỗ không sâu.

Dưới đáy biển cũng như trên mặt đất; cũng có núi, có vũng, có đất bằng vậy. Ở biển cây cối thì ít mà loài vật thì nhiều; như: cá, tôm, cua, hàu, hến, bóng đá, đá nổi, v.v. Ở biển còn có hàng hà sa số loài vật nhỏ mắt người không thấy được, vận động luôn luôn rồi sanh ra San-hô.

Người An-nam làm ruộng-muối theo mé biển, nước mặn vào ruộng rồi lên hơi, còn muối đọng lại đó thì người ta đem về.

Nước biển cứ lên hơi hoải: làm thành mây thành mưa. Mưa thì khi trời mát.

Đáy biển cũng có chỗ nổi lên trên mặt nước. Những chỗ nổi ấy thì là cù-lao. Có nơi biển ăn vào đất, làm thành ra vịnh. Vịnh nào khuất gió thì dùng làm cửa biển cho tàu đậu.

CÂU HỎI. — Biển khác sông tại cái gì? — Ở dưới biển có những vật gì? — Nước biển dùng làm gì? — Cù-lao là cái gì? — Vịnh là cái gì?

86. — MUỐI

Lấy một chút muối bỏ vào nước trong thì nó tan ra. Lấy nước ấy rót vào một cái đĩa trẹt: lần lần nước lên hơi hết muối còn lại đó.

Nước biển có muối lộn vào. Muốn làm ra muối, người ta cho nước biển vào ruộng-muối. Nước ấy cũng lên hơi như nước ở trong đĩa đó vậy. Rồi người ta lấy muối đem làm cho sạch mà dùng.

Muối có hình như nhiều hạt vuông nhỏ dính lại với nhau.

Muối có ích cho người ta lắm. Không muối thì đồ ăn, ăn không được. Đồ ăn chi cũng có bỏ muối vào. Muối cũng dùng mà muối cá. Cá ướp muối khỏi ươn. Thịt heo người ta cũng ướp

muôi. Muôi cũng để làm nước mắm; nước mắm là vật người An-nam thường dùng. Đất có rắc muối thì cây cối trồng tốt lắm. Còn súc-vật muốn cho mạnh hung thì phải thêm một ít muối vào đồ ăn chung nó.

Trong Nam-kỳ, tại hạt Bà-ria, và Bạc-liêu có ruộng-muôi nhiều.

CÂU HỎI. — Làm muối chỗ nào? — Làm sao mà lấy được muối? — Muôi dùng làm gì?

87. — BA LOÀI TRONG TRỜI ĐẤT

Tôi bước ra đường, tôi thấy một con chó, một đám cây và một đồng đá.

Con chó đi qua đi lại, đi chung quanh cây, đi lên đồng đá. Nó tự vận động được, nó biết ăn và lớn lên.

Loài cây không tự vận động được, mọc chỗ nào thì cứ ở chỗ này mà thôi. Cây cối cũng ăn uống, nhưng không phải một cách như chó. — Loài thú vật và loài cây cũng là loài sanh vật như người ta; những loài ấy đều là loài có sanh mạng.

Loài đá không vận động cũng không lớn lên. Người ta để đâu thì ở đó, nên như người ta không đập bể nó thì nó không hề thay đổi hình dạng bao giờ; nó không phải loài sanh vật.

CÂU HỎI. — Thú vật cây cối với kim thạch khác nhau tại cái gì?

88. — LOÀI NGƯỜI

Người ta, cũng như cây cỏ và thú vật, nhiều giống khác nhau: giống thì da trắng, giống thì da đen. Người Đại-pháp thuộc về giống da trắng. Người An-nam và người Tàu thuộc về giống da vàng. Người Chà-và thuộc về giống da đen. Người một giống với nhau thường cũng không giống nhau nữa. Bởi vậy nên người An-nam không giống người Tàu. Cách ăn mặc không giống nhau, phong tục khác nhau; tiếng nói cũng khác nhau. Những người ăn mặc như nhau phong tục như nhau, tiếng nói giống nhau, thì là dân một xứ. Trong cõi Đông-dương có nhiều thứ dân; dân An-nam, dân Cao-man và dân Lào. Ở ngoài Đông-dương cũng còn nhiều thứ dân nữa: dân Tàu, dân Xiêm, dân Đại-pháp, dân Nhật-bồn, vân vân.

CÂU HỎI. — Bây có thấy những giống người khác nhau không? — Người An-nam ăn mặc thế nào? — Người Cao-mên thế nào? — Người Chà-và thế nào? — Người Langsa thế nào?

89. — CHỢ TRONG LÀNG

Người làm ruộng đem gạo ra chợ mà bán lấy bạc, rồi đi mua quần áo mà mặc.

Gạo và quần áo đều là hàng hóa. Còn bạc thì dùng mà mua bán. Mua bán thì tại nơi chợ, hoặc là ở trong hàng phố. Mua và bán những đồ hàng hóa thì là chuyên nghề buôn bán. Những người làm nghề ấy gọi là người thương mại. Những vật đem ra bán giữa chợ là: gạo, bắp, các thứ rau, các thứ trái cây, cá, khô, thịt, gà, vịt, vân vân.

Những người thương mại đi kiếm vật ấy mà mua, rồi đem đến chợ mà bán.

Chợ thường gần đường cái và gần sông. Nên khi người ta đi chợ thì đi bộ hay là đi ghe cũng được.

Chợ thường cất giữa làng để người ta đi cho tiện.

CÂU HỎI. — Kể những tên vật hàng hóa bày biết? — Người ta mua ở đâu được? — Giữa chợ bán hàng hóa gì? — Hàng hóa ấy ở đâu mà chở đến?

Cách dạy. — Thấy phải dạy cho học trò biết vì sao mà người ta phải mua bán với nhau.

90. — ĐƯỜNG THÔNG-THƯƠNG. — CÁCH CHỖ CHUYỀN.

Người ta chở thuyền hàng hóa đường thủy thì đi sông, đi biển, đường bộ thì đường xe lửa hay là đường quan.

Người ta đi đò hay là ghe trong sông, khi trời không có gió, thì chèo, chông mà đi cũng mau. Khi trời gió thì giương buồm lên rồi gió thổi bọc buồm mà đẩy ghe tới mau.

Đi bộ thì đi chơn, đi ngựa, đi voi, đi xe ngựa, xe bò, xe máy đạp.

Có những thuyền không có chèo cũng không có buồm, mà đi mau hơn ghe, ấy là tàu hơi. Nó có một cái máy hơi; khi nào người ta đốt củi hay là than thì nó chạy, nó có một cái ống khói để cho khói bay ra, lại có một bộ máy ở giữa tàu để mà quay chơn vịt dưới nước, chơn vịt quay thì tàu chạy tới.

Ở Nam-kỳ, Bắc-kỳ, và Trung-kỳ người Đại-pháp đặt đường xe lửa, xe lửa có một cái máy hơi chạy rất mau, kéo một dãy xe. Xe ấy chở hàng-hóa và bộ hành.

Ở xứ Đông-dương có xe chạy mà không cần bò, ngựa, cũng không cần chi đường rầy, ấy là xe hơi.

CÂU HỎI. — Người ta chở thuyền hàng-hóa thế nào? — Đi ghe, khi trời không gió thì phải làm sao? — Tàu hơi ra thế nào? — Xe lửa ra thế nào? — Xe hơi ra thế nào?

91. — HỌC ĐỊA-DƯ

Có tàu các xứ xa đến Saigon, Hải-phòng.

Tôi muốn đi tàu chơi ngắm coi những núi, sông, cây cối, nhơn dân và thành phố các xứ khác cho vui; nhưng mà tôi còn nhỏ không có tiền mà đi cho được. Thầy tôi nói với tôi rằng, tôi có thể đi chơi tốt chơn trời mà không cần ra khỏi lớp học: phải học địa-dư. Tôi học địa-dư trong địa-đồ, trong trái địa-cầu và trong sách. Trong lớp học có bức địa-đồ Đông-dương. Đông-dương là xứ tôi sanh ra và tôi ở. Tôi học địa-đồ tỉnh tôi ở, rồi học địa-đồ Đông-dương, học cho biết địa thế, nhơn dân, sản vật xứ mình rồi mới học đến các xứ khác.

CÂU HỎI. — Bây đã đi chơi đâu chưa? — Bây thầy những vật gì? — Bây muốn đi chơi xứ nào? — Như muốn học địa-dư thì phải học địa-dư ở đâu trước?

92. — HỌA-ĐỒ. NI TẮC

Lấy một cuốn sách, cuốn truyện, đặt trên tờ giấy cho bằng phẳng, rồi dùng viết chì gạch dài theo bốn cạnh; lấy cuốn sách đi, còn lại bốn đường gạch: ấy là hình dáng cuốn sách, vẽ y theo ni tắc, lớn bằng cuốn sách.

Bây giờ cũng lấy tờ giấy đó mà vẽ hình dáng một cuốn sách lớn hơn bằng hai, bề ngang hai tấc; bề dài bốn tấc, thì phải làm thế nào? Vậy thì phải lấy ni tắc lại nhỏ hơn, 2 tấc bớt còn 1, 4 tấc bớt còn 2. Như vậy, thì hình dáng cuốn sách ấy vẽ vào giấy thì ra nhỏ hơn bằng rưỡi. Ấy gọi là thâu ni tắc.

Phạm vẽ vật chi lớn, thì phải thâu ni tắc lại, hoặc lấy một phần làm một thước, hoặc lấy một ly làm một thước, tùy ý muốn vẽ lớn hay là nhỏ.

Như muốn vẽ bản đồ lớp học, tờ giấy thì nhỏ, vậy thì phải thâu ni tắc lại, lấy một phần làm một thước. Vẽ vào giấy, thì bề trường hoành thâu lại 100 lần nhỏ hơn.

Còn như tờ giấy mà nhỏ nữa, thì lại lấy nửa phần làm một thước. Dùng ni tắc thâu như vậy, thì vẽ vật chi lớn ra nhỏ cũng đáng, như bản đồ lớp học, bản đồ nhà trường, bản đồ xứ mình

ở. Hễ lấy một tấc làm một thước, thì vẽ lại bề trường hoành 10 phần nhỏ hơn, lấy một phần làm một thước, thì vẽ lại bề trường hoành 100 lần nhỏ hơn; lấy một ly thì vẽ lại bề trường hoành 1.000 lần nhỏ hơn; lấy nửa ly làm một thước, thì trường hoành 1.500 lần nhỏ hơn.

CÂU HỎI. — Giấy nhỏ mà muốn họa đồ lớn thì phải làm cách nào? — Trong lớp học có treo bản đồ Đông-dương để làm gì?

Bài tập. — Vẽ họa đồ lớp học, nhà trường, và bản đồ làng sở tại.

93. — TRONG THẾ GIỚI CÓ NĂM CHÂU

Trong thế giới, có năm châu: châu Á-tê-á (Asie); châu Á-phi-lợi-gia (Afrique); châu Á-mỹ-lợi-gia (Amérique); châu Ôc-địa-lợi-a (Océanie); châu Âu-la-ba (Europe). Nước Đại-pháp ở châu Âu-la-ba. Nước An-nam ở châu Á-tê-á. Ở khoản giữa châu Á-tê-á và châu Ôc-địa-lợi-a, có nhiều hòn cù-lao lớn: như là hòn đảo Phi-luật-tân (Philippines).

Trong thế giới có năm cái biển rộng lớn lắm, gọi là Đại-dương. Một là Thái-bình-dương; hai là Ấn-độ-dương; ba là Đại-tây-dương; bốn là Bắc-băng-dương; năm là Nam-băng-dương. Người ta ở Đông-dương đi qua Đại-pháp thì đi đường thủy ngang qua Ấn-độ-dương đến Hồng-hải, Tô-nhi-si bà, rồi đến biển Địa-trung-hải.

Ở mỗi châu giống người mỗi khác: người châu Âu da trắng; người châu Á da vàng; người châu Phi da đen; châu Mỹ trước có người da đỏ ở: bây giờ giống ấy gần hết, có người da trắng mà thôi. Người châu Úc da đen.

CÂU HỎI. — Trong thế giới có mấy châu: tên là gì? — Có mấy biển lớn: tên là gì? — Ở Đông-dương qua Đại-pháp đi đường nào? — Người ở trong thế giới có giống nhau hết không?

94. — NÓI VỀ TRÁI ĐẤT (địa cầu)

Địa cầu hình tròn như trái cam, trong ruột thì nóng, đốt như lửa, nên có khi sanh ra núi lửa (Hỏa-diệm-sơn), trào ra nhiều vật đương sôi. Bề ngoài thì vỏ bao lấy ruột, có chỗ thì lồi lên, có chỗ lại sũng xuống sâu. Chỗ lồi là đất liền người ta ở, chỗ sũng thì hóa ra biển. Chung quanh địa cầu thì có một vầng khí bao phủ, kêu là bầu trời. Trên địa cầu, biển choán

hết ba phần, đất có một. Khí trời thường hay chuyển động thì sanh ra gió. Khí nóng thì nhẹ, bay lên trên không, còn khí lạnh thì nặng, ở dưới thấp thời mà làm gió. Vậy nên nơi mé biển thì phân biệt đặng hai luôn gió. Ban ngày thì gió biển thổi, bởi vì ban ngày đất ấm hơn biển, ban đêm thì gió đất thổi, bởi vì ban đêm thì đất mau lạnh hơn biển.

Trong cõi Đông-dương có hai luôn gió mùa: luôn tây-nam, thời mùa mưa, luôn đông-bắc, thời mùa nắng. Khi có dòng lớn thì coi dường như bốn phương đều có gió, ấy kêu là bão tố, thường hay làm hư hại nhiều.

CÂU HỎI. — Bài tập. — Trái đất chia ra làm mấy phần? — Ngoài vỏ trái đất có giồng gì? — Gió là gì? — Bởi đâu mà ra? — Gió mùa là gì?

95. — TRÁI ĐẤT VẬN ĐỘNG. — NGÀY VÀ ĐÊM.

Lấy một trái cam lớn để ra ngoài nắng gần một bên cửa. Nửa trái ở phía có mặt trời thì sáng, còn nửa trái thì bóng tối. Rồi xây trái cam chạy chung quanh trung-tâm nó. Hai chỗ chốt mà không nhúc nhích là hai « pôles » (của trái đất thì gọi là hai địa-cực): nên mới có Bắc-cực và Nam-cực.

Như cắt ngang trái cam làm hai phần cân nhau, cái đường chỗ đầu cắt đó là đường xích-đạo.

Khi xây trái cam lại, thì phía sáng lại tối; còn phía tối lại sáng. Chỉ có miêng ở trên cứ sáng hoài. Trái đất cũng xây như trái cam, ấy vậy bên nào có mặt trời sáng là ban ngày, còn bên không có mặt trời là ban đêm. Trong một ngày và một đêm, là 24 giờ, thì trái đất xây vừa đủ được một vòng. Trái đất còn xây chung quanh mặt trời nữa. Chúng ta sẽ giải-nghĩa về sự vận động đó ở bài thứ 99. Thuở trước người ta tưởng đất ở một chỗ, mà mặt trời thì xây chung quanh đất. Nay nhờ có những người thông thái nước Đại-pháp đã làm những phép tính tài và khó hết sức nên nay đã nghiệm quả là trái đất xây chớ không phải ở một chỗ.

CÂU HỎI. — Lấy vật chi tròn mà cắt nghĩa ra cho rõ cách ngày đêm thay đổi thế nào? — Cứ đó mà suy ra thì ngày đêm ở Bắc-cực, Nam-cực ra thế nào?

96. — HƯỚNG TRỜI. — GIÓNG HƯỚNG BAN NGÀY.

Địa-đồ xứ Nam-kỳ có tỉnh phía tây và tỉnh phía đông. Trong bản đồ cõi Đông-dương có xứ bắc (Bắc-kỳ), có xứ Nam (Nam-kỳ); đông, tây, nam, bắc ấy là bốn hướng chánh dùng để chỉ cho biết xứ nào ở hướng nào trên trái đất hay là trong địa đồ.

Người ta đã đo theo mặt trời mọc hướng đông, lặn hướng tây, nên mới phân định ra bốn phương ấy. Đứng giay phía tay mặt nơi hướng đông mặt trời mọc, thì bắc ở trước, nam ở sau, tây ném về bên tả. Những hướng phụ là: đông-bắc, ở giữa hướng đông và hướng bắc; đông-nam, ở giữa hướng đông và hướng nam; tây-bắc ở giữa hướng tây và hướng bắc; tây-nam, ở giữa hướng tây và hướng nam. Trong địa-đồ thì bắc ở trên, nam ở dưới, đông bên hữu, tây bên tả.

CÂU HỎI. — Ban ngày làm sao mà giống hướng? — Những người đi biển coi sao nào mà biết hướng? — Địa bản dùng làm gì?

Cách dạy. — Tập học trò chỉ cho trướng hướng trong những bản-đồ đã làm rồi, như bản đồ trên tại nhà trường ở nhằm hướng nào. Cũng bắt giống hướng mây lang lãn càn, nguồn sông, đường sá, kinh rạch, vân vân.

97. — MẶT TRỜI

Mặt trời cũng tròn như trái đất vậy; nhưng lớn hơn trái đất nhiều, chúng ta thấy mặt trời nhỏ vì nó ở xa. Mặt trời sáng loà ở giữa trời cũng như đèn vậy. Ánh sáng nó chói mắt lắm, muốn ngó mặt trời thì lấy một miêng kiền, hơi trên ngọn đèn, rồi khời làm cho đen đi. Lấy miêng kiền có khói đó mà dòm mặt trời thì mới không chói mắt.

Mặt trời cũng nóng như lửa. Nhờ hơi nóng mặt trời nên lửa mới chín. Xứ Đông-dương nóng lắm, bên Đại-pháp ít nóng. Sớm mai tôi có rót một chút nước vào trong đĩa, rồi tôi đem ra để ngoài nắng. Bây giờ nước trong đĩa khô hết, vì khí nóng mặt trời làm cho nước lên hơi. Nước biển và nước sông cũng bởi khí nắng mà lên hơi như vậy. Hơi nước ấy lên trên trời thành ra mây. Mây trên trời không ở hoài một chỗ. Gió đưa mây đi, khi ở chỗ này, khi qua chỗ khác. Có khi nó đi ngang mặt trời, rồi che khuất đi.

CÂU HỎI. — Hình mặt trời ra thế nào? — Tại làm sao mà mặt trời nhỏ hơn trái đất? — Người ta làm thế nào cho mặt trời chói ánh sáng mặt trời? — Muốn cho một chút nước thành ra hơi thì làm thế nào? — Hơi nước thành ra gì? — Vì làm sao mây trên trời không ở hoài một chỗ?

98. — SAO. — MẶT TRĂNG

Ban đêm khi trời thanh tịnh thì có nhiều sao trên trời. Những ngôi sao ấy cũng chẳng khác gì mặt trời, nhưng nhỏ hơn là vì ở xa hơn mặt trời nữa. Ban đêm cũng có khi trời sáng trắng. Chúng ta được sáng là vì mặt trăng chịu ánh sáng mặt trời mà chiếu xuống đất. Ánh sáng nó không phải như ngọn đèn dầu, mà lại giống như một cái kiềng. Trăng rằm thì sáng nguyên cả cái. Rồi qua trăng khuyết thì lần lần nhỏ đi. Quá hai tuần lễ trăng lại sáng lại ấy là trăng non. Rồi lần lần lên; quá hai tuần lễ nữa trăng lại tròn lại, là trăng rằm. Mặt trăng xây giáp vòng trái đất thì là một tháng. Một năm có 12 tháng.

CÂU HỎI. — Khi nào mới thấy mặt trăng? — Mặt trăng, vì sao mà sáng? — Mặt trăng xây chung quanh trái đất bao lâu mới được một vòng?

99. — NĂM VÀ MÙA. — SỰ TÍCH TRÁI ĐẤT.

Chúng ta biết rằng trong 24 giờ thì trái đất xây giáp một vòng, nên có ngày đêm. Lại trong 365 ngày xây được một vòng chung quanh mặt trời thành ra một năm. Vậy trái đất cứ đổi chỗ hoài; có khi xa mặt trời, có khi gần mặt trời; vậy sanh ra bốn mùa là: xuân, hạ, thu, đông. Trái đất xây mà không ai biết được. Người ta nói rằng: đó là một mảnh vụn mặt trời rơi xuống giữa không, rồi xây chung quanh mặt trời. Lần lần mảnh vụn ấy nguội đi và có một lớp đông đặc ở ngoài. Đầu hết có những cây cối loài vật lớn quá chừng. Sau lại cây cối loài vật ấy lần lần mất hết. Khi ấy mới sanh ra cây cối loài vật như bây giờ. Trái đất có đã lâu rồi mới có người ta.

CÂU HỎI. — Vì sao mà có năm có mùa? — Trái đất nguyên cái gì sanh ra?

100. — NHIỆT ĐẠO, ÔN ĐẠO, HÀN ĐẠO

Ở Nam-kỳ và Cao-man mỗi năm phân ra làm hai mùa: mùa mưa và mùa nắng. Từ tháng năm cho đến tháng mười một tây là mùa mưa, còn mấy tháng kia thì là mùa nắng. Hai xứ đó nóng luôn cả năm, vì ở vào nhiệt-đạo là chỗ nóng hơn hết. Thường thường những xứ ở về chỗ ấy có rừng rậm, cây sanh tốt lắm. Nhưng cũng có chỗ nóng lắm cây không mọc được, chỉ thấy những trượng cát và đá mà thôi. Ở Bắc-kỳ không nóng cả năm như Nam-kỳ và Cao-man, vì ở xa đường xích-đạo. Bên Tàu lại xa đường xích-đạo nữa, nên không nóng lắm mà cũng không lạnh lắm. Tàu là một xứ trung-độ. Nước Đại-pháp cũng vậy. Những xứ đó dễ ở hơn hết. Còn có chỗ không bao giờ nóng, ấy là những xứ ở gần địa-cực, về hàn-đạo. Ở đó cứ có tuyết hoài không hề mưa đến. Sông thì đóng giáng lại, chớ không có nước. Cây cối không mọc được, loài vật thì ít, người ở cực khổ và nghèo lắm. Nước Sibérie (Tây-bá-lợi-á) cũng ở về hàn-đạo.

CÂU HỎI. — Nam-kỳ và Cao-man ở về nhiệt-đạo hay là hàn-đạo? — Xứ nóng, lạnh, trung-độ thì ra thế nào? — Kể những xứ ở về hàn-đạo?

XỨ NAM-KỲ VÀ CÁC XỨ LÂN CÂN. ĐẠI-PHÁP

101. — XỨ NAM-KỲ : HÌNH THÈ

Xứ Nam-kỳ ở về phía nam Đông-dương Đại-pháp. Phía trên thì giáp với xứ Cao-man và Trung-kỳ, còn dưới đụng vịnh Xiêm-la và biển Đại-thanh. Xứ Nam-kỳ ở gần đường xích-đạo, cách chừng một ngàn kilomètres.

Từ Cà-mau đến ngọn sông Saigon thì chừng 400 kilomètres. Sông Saigon là giới hạn Nam-kỳ, Cao-man và Trung-kỳ. Địa-diện Nam-kỳ kể chung các hòn cù-lao thuộc về nhà nước Nam-kỳ cai trị như cù-lao Côn-nôn, Phú-quốc, vãn vãn, thì dặng 56.965 kilomètres vuông; nếu sánh với địa-diện Đại-pháp thì Nam-kỳ dặng một phần mười còn sánh với địa-diện Đông-dương Đại-pháp thì địa-diện Đông-dương dặng mười hai phần còn Nam-kỳ dặng một phần.

Xem kĩ thì xứ Nam-kỳ chia ra hai miền :

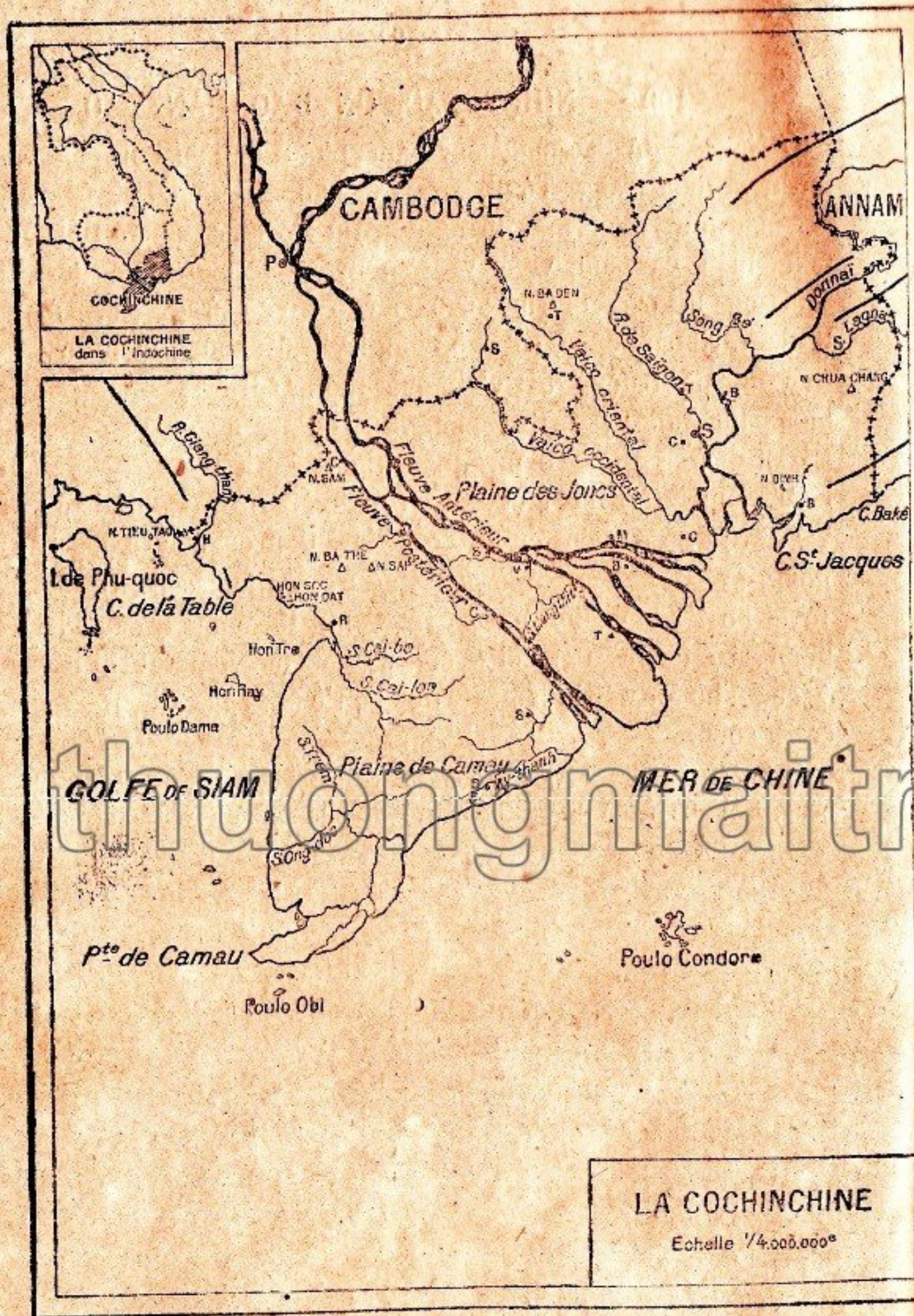
- Miền phía đông kể từ phía dưới mót sông Đổng-nai, sông Saigon và đụng dãy núi Hoành-sơn.
- Một miền nữa thì ở phía tây và phía nam, miền này thì là đồng; có sông Cửu-long-giang thông lưu, bồi nên hai cuộc đất hoang-vu rất lớn (đồng Tháp-mười và đồng Cà-mau), phía tây-bắc, có vài hòn núi nổi lên cheo leo trong đất.

BÀI TẬP VÀ CÂU HỎI. — Vẽ trên bản họa đồ xứ Nam-kỳ mà chỉ các miền cho học trò coi ? — Xứ Nam-kỳ ở phía nào ? — Xứ Nam-kỳ ở cách đường xích-đạo bao xa ? — Địa-diện bao nhiêu ? — Xứ Nam-kỳ chia ra mấy miền ? — Hãy chỉ mấy miền này trên họa đồ ?

102. — XỨ NAM-KỲ : CUỘC ĐẤT. — GÀNH BÃI

Xứ Nam-kỳ thuở trước thì là một cái vịnh, lâu lâu bị sông rạch chảy đem đất bồi đắp thành ra đất bằng. Bây giờ cũng còn dấu vịnh, có nhiều chỗ hừng xuống như đồng Tháp-mười và đồng Cà-mau.

Có một vài chỗ nổi cao lên giữa trung-châu Nam-kỳ; mấy chỗ cao đó khi trước thì là cù-lao; đất sông chảy trôi ra bồi đắp lần lần làm cho cách xa biển; mấy cù-lao đó là Hòn-chông, Hòn-sóc, Hòn-dất, như núi Tiêu-tao gần Hà-tiên, núi Bình-trị, làm ra mũi « de la Table » núi Ba-thê, cao dặng 210 thước và núi Sập cao dặng 83 thước.

BẢN-ĐỒ NAM-KỲ; GÀNH BÃI; SÔNG RẠCH VÀ NÚI NON

Những đường đen (—) vẽ trên Bản-đồ trên đây thì chỉ các dãy núi. Coi thì Bản-đồ thì thấy rõ những dãy núi đều ở phía đông mà thôi, còn phía tây có vài hòn núi cheo-leo như là núi Sập, núi Ba-thê.

Phía bắc và phía đông xứ Nam-kỳ thì có núi nhiều hơn phía tây. Mây hòn núi cao hơn hết là núi Bà-đen gần Tây-ninh cao 84 thước, núi Chúa-chang, 803 thước, núi Dinh gần Bà-ri-a, 480 thước.

Hình thù bãi biển bọc xứ Nam-kỳ thì giống chữ V. Phía tây thì bãi biển hùng vô lối ra từ núi Tiểu-tô, cho đến mũi « de la Table ». Phía đông thì có nhiều chòm cù-lao. Trong mây cù-lao đó, cù-lao Phú-quốc là lớn hơn hết. Trong phía ấy thì không có cửa nào tốt cho tàu ghé núp gióặng.

Phía đông mũi « de la Table », thì bãi biển thấp thòai và bằng, có một vài cái vũng rộng lớn và nhiều vịnh sông Cửu-long-giang và sông Đồng-nai. Cù-lao lớn tại đó ít có. Mấy cái lớn thì là chòm cù-lao Côn-nôn. Phía ấy có cửa sông Saigon là lớn; sông ấy cách biển hơn 50 ngàn thước.

BÀI TẬP VÀ CÂU HỎI. — Vẽ trên bản một cái họa đồ Nam-kỳ chỉ các núi, các vịnh, các mũi, các cù-lao. Gạch bãi biển Nam-kỳ hình ra thế nào? — Cửa Saigon ở tại đâu? — Vì sao nó không ở tại biển?

103. — PHONG THỎ VÀ SÔNG RẠCH NAM-KỲ

Tại Saigon cả năm địa khí nóng nực. Gió thổi theo mùa: từ tháng tư tây cho tới tháng chín tây thì phía tây-nam thổi qua đông-bắc (gió nồm), còn qua tháng mười tây cho tới tháng ba tây thì gió thổi ngược lại (gió chướng). Tại Nam-kỳ ít có bão. Mùa gió nồm thì hay mưa. Trời mưa từ tháng sáu cho đến tháng chín tây.

Sông rạch chảy trong cả xứ Nam-kỳ, thì chia ra làm ba chòm: Chòm thứ nhất thì là sông rạch ở về phía tây và tây-bắc; chòm thứ nhì thì là sông Cửu-long-giang và các nhánh sông ấy; chòm thứ ba thì là sông Đồng-nai và các nhánh sông ấy.

Chòm thứ nhất thì là các rạch trong đông Camau chảy ra biển, các rạch ấy ở phía tây và phía nam sông Ba-thắc.

Chòm thứ nhì ở giữa xứ Nam-kỳ. Hai nhánh sông Cửu-long-giang chảy bằng ngang qua xứ Nam-kỳ.

Chòm thứ ba thì là sông Đồng-nai phát nguyên tại Trung-kỳ. Sông này chảy ra khỏi núi thì he thuyền mới đi đặng. Chỗ ngã ba sông Saigon, thì sông Đồng-nai kêu là sông Nhì-bè. Sông ấy chia ra nhiều nhánh như sông Saigon, sông Soa-rập (sông Soi-rập) và sông Vaico (sông Vàm-cò). Chòm sông Đồng-nai và sông Cửu-long-giang thông đồng nhau là nhờ nhiều rạch nhỏ và kinh, thiên-tạo hay là nhân-tạo.

BÀI TẬP VÀ CÂU HỎI. — Vẽ họa đồ Nam-kỳ. Phong thổ Nam-kỳ ra thế nào? — Sông rạch Nam-kỳ chia ra mấy chòm? Kể các ngọn sông rạch mỗi chòm? — Các sông rạch ấy thông lưu nhau làm sao?

104. — NGHỀ NÔNG-VỤ VÀ CÔNG-NGHỆ XỨ NAM-KỲ

Bởi xứ Nam-kỳ đất tốt, nên con dân trồng trọt nhiều. Trong các cuộc nông-vụ trong xứ Nam-kỳ chỉ có việc ruộng nương thì nhiều. Nội đất Nam-kỳ mà trồng trọt đặng thì ruộng lúa hết bốn phần năm rồi, như trong hạt Sóc-trăng, Gia-hơ, Thạch-giá, Bắc-liêu, thì con dân chuyên nghề ruộng nương nhiều hơn hết.

Các vật trồng trọt khác thì là tiêu trồng tại hạt H-tiên và Bà-ri-a; bắp mía, dừa, thuốc tại hạt Gia-linh trồng nhiều hơn hết; bông vải và cây bông tại Bà-ri-a có trồng; trái cây tại hạt Tầu-dầu-một và Gia-định nhiều hơn hết; và đo hạ g bông.

Người ta cũng có nuôi trâu và bò.

Rừng xứ Nam-kỳ có nhiều thứ cây dùng trong việc công nghệ (như sao, dầu, gỗ, vắn vắn) và cây danh-mộc như huỳnh-đường, trắc, cẩu-lai, vắn vắn, cây các sông rạch trong xứ Nam-kỳ thì có nhiều. Dọc theo con bãi, như Bà-ri-a, Bắc-liêu, và chung quanh cù-lao Phú-quốc, dân sự chuyên nghề chài lưới, đánh cá mà làm khô. Người Annam cũng khai những vật khoáng sản như đá, sỏi, để mà cất nhà, có thứ đất sét và đất sành để mà làm đồ gốm cùng đồ sành. Các cuộc công nghệ trong xứ Nam-kỳ cũng do nơi lúa, gạo mà ra. Bởi lúa gạo nhiều nên mới có nhai máy xay lúa giã gạo và lò đặt rượu. Các nhai máy xay lúa đều ở Chợ-lớn, lúa các chỗ chớ đến đó mà bán, nhờ có máy chạy với hơi nước, xay lúa ra gạo trắng. Lò rượu đặt rượu cho người Annam dùng mà uống cùng là dùng trong các công nghệ khác. Tại Chợ-lớn có một lò đặt rượu.

Người Langsa cũng đào hầm đá, sỏi, cát, đất sành, lập ra tiệm cửa cùng nhiều hàng khác tại Saigon. Còn người Annam cũng khai hầm đá, lập tiệm cửa, mà nhứt là làm đồ gốm, dệt chiếu, đương đồ bằng mây, dệt vải, thêu thùa, làm thợ bạc vắn vắn.

CÂU HỎI. — Vì tại sao Nam-kỳ là một xứ làm ruộng? — Kể các hạt có ruộng nhiều? — Kể mấy vật trồng trọt trong xứ Nam-kỳ, chỗ nào con dân chài lưới đánh cá nhiều? — Kể các thổ sản Nam-kỳ? Kể các công nghệ chánh? — Lúa gạo sanh ra các công nghệ nào? — Kể các công nghệ người An-nam?

105. — CÁC NẸO THÔNG HÀNH TRONG XỨ NAM-KỲ

Trước khi người Langsa sang qua đây thì trên bờ có đường đắp sớ sài, còn dưới sông biển, thì dùng ghe thuyền mà thôi. Người Langsa lo tu bổ đường sá xứ Nam-kỳ lại coi ra xinh đẹp, chắc chắn. Những đường quan hạt là : đường đi từ Siagon lên Tây-ninh ; Saigon lên Hớn-quần (đi ngò Thủ-dầu-một) ; Saigon xuống Gò-công (đi ngò An-hóa và Mỹ-tho) ; Saigon xuống Vũng-tàu và giáp giải Trung kỳ (đi ngò Biên-hòa và Bà-rija). Những cù-lao ở trong mấy cửa sông Cửu-long-giang cũng có nhiều đường tốt, như đường đi từ Sa-déc xuống Cầu-ngan (Tra-vinh) đi ngò Vĩnh-long, đường đi từ Bến-tre qua Ba-tri. Khỏi sông Ba-thắc, thì cũng có đường chắc chắn đã làm rồi hay là đường làm đi tới Đại-ngãi qua Bắc-liên, và Cà-mau ; từ Châu-dộc xuống Sóc-trăng. Người Langsa có bày dùng trong Nam-kỳ những tàu lớn, tàu nhỏ, chạy mau và dắc được nhiều chiếc ghe một lượt.

Bây giờ đây, có những t.u của hãng Nam-vang và hãng Các-chú đi thông đồng thường xuyên các nơi trong Lục-tinh ; chiếc thì chạy từ Saigon tới Đại-ngãi đi ngò Châu-dộc ; chiếc lại chạy Mỹ-tho xuống Trà-vinh ; Mỹ-tho qua Bến-tre, từ Sa-déc tới Rạch-giá (đi ngò Long-xuyên) ; qua Rạch-giá, Long-xuyên ; Châu-dộc qua Hà-tiên. Người Langsa cũng có lập nhiều đường xe lửa, đường thì chạy từ Saigon ra Phan-thiết đi ngò Biên-hòa, cũng có xe lửa nhỏ chạy từ Saigon vô Chợ-lớn, từ Saigon lên Hóc-môn, Lái-thiêu.

(1) Những số để trên bản-đồ trước đây thì chỉ những kinh :

1. — Kinh « Arroyo-chinois ».	11. — Kinh Vĩnh-tê.
2. — Kinh Cầu-an-hạ.	12. — Kinh Rạch-giá.
3. — Kinh Thủ-thừa.	13. — Kinh Ô-môn.
4. — Kinh Vĩnh-lợi.	14. — Kinh Xà-no.
5. — Kinh Chợ-gạo.	15. — Kinh Ba-láng.
6. — Kinh « de la Poste ».	16. — Kinh « Saintenay ».
7. — Kinh « Commercial ».	17. — Kinh Sóc-trăng.
8. — Kinh « Nicolai ».	18. — Kinh Cà-mau.
9. — Kinh Lập-vò.	19. — Kinh Canh-đen.
10. — Kinh Vĩnh-an.	20. — Kinh Song-trem.

CÁC NẸO THÔNG-ĐỒNG TRONG XỨ NAM-KỲ

—— đường sớ,	—— đường tàu đi,
—— đường xe-lửa,	—— đường dây thép giăng trên bờ hay
—— kinh,	là dưới biển.

Cũng có xe hơi chạy từ Biên-hòa qua Bà-ri-a và Vũng-tàu, Saigon lên Tây-ninh, Trà-vinh qua Cầu-ngan, Sa-đéc qua Trà-vinh, Mỹ-tho qua Gò-công, Bến-tre qua Ba-tri. Trên bờ thì có đường sá cùng đường xe lửa; dưới sông thì có kinh rạch, dùng thông thương cùng trong xứ; người Langsa lại có giăng dây thép khắp nơi. Có hơn hai ngàn kilômètres đường dây thép giăng trong Nam-kỳ, không tính hai đường dây thép Saigon, vô Chợ-lớn và Gia-định.

BÀI TẬP. — Tập vẽ địa đồ các đường sá đại cái cùng các nẻo thông hành dưới sông.

106. — NAM-KỲ : THƯƠNG MẠI ; THÀNH LỚN

Cuộc thương mại Nam-kỳ rất thịnh : kể hết cả Đông-dương bốn phần, thì Nam-kỳ đáng ba ; xứ Nam-kỳ mua bên Đại-pháp những là : vải bông, hàng-giẻ, rượu, đồ khí cụ bằng sắt, bột ; mua bên Hướng-cảng những là : hàng-giẻ, than, bột, đồ khí cụ bằng sắt, trà, đồ gốm ; mua bên Tàu những là : giấy, trà, nha-phiến, chàm ; mua dầu hôi bên Huê-kỳ ; mua bao bông, cau khô bên Phô-môi (Singapore) còn mua vải bông bên Phương-tây.

Nam-kỳ chở gạo bán cho Tàu, Nhứt-bồn, Philippines, Java, Phô-môi và Phương-tây. Cũng có chở khô, da trâu, da bò, và bông-vải qua bên Tàu ; còn gạo, tiêu, dừa khô và các thứ da chở qua bên Đại-pháp mà bán.

Các cuộc thương mại trong Nam-kỳ, xuất cảng và nhập cảng, đều do nơi hải trình Saigon. Các thứ sản vật Nam-kỳ, Cao-man và Lào đều chở đến Saigon rồi mới chở đi các xứ khác mà bán. Những tàu lớn vô tới Saigon, nên các thứ sản vật các xứ khác đều chở lại Saigon phân phát các nơi dễ. Những tàu ấy cất hàng lên rồi thì chở gạo trong Chợ-lớn đem về xứ mà bán.

Dân số Saigon và Chợ-lớn thì đông đảo lắm : hết thảy là 248.000 con dân (Saigon 67.000 và Chợ-lớn 781.000). Còn nhiều tỉnh dân số đông như là Mỹ-tho, Vĩnh-long, Cần-thơ và Sóc-trăng.

CÂU HỎI. — Kể các sản vật Nam-kỳ mua bên nước Đại-pháp, Hướng-cảng, Tàu, Huê-kỳ, Phô-môi và bên Phương-tây ? — Kể các sản vật Nam-kỳ chở bán cho Tàu, Nhứt-bồn, Philippines, Java, Phô-môi, Phương-tây ? — Kể hai thành lớn trong Nam-kỳ và tại đó có cái chi ? — Kể các thành khác trong Nam-kỳ, dân số đông đảo ?

107. — XỨ CAO-MAN : HÌNH-THẺ

Xứ Cao-man ở về phía tây-nam Đông-dương, Trung-kỳ ở phía đông, Nam-kỳ và vịnh Xiêm-la ở phía nam, Xiêm-la và xứ Lào thì ở phía tây và phía bắc. Địa-diện xứ Cao-man độ chừng 175.000 kilômètres vuông. Xứ Cao-man chia ra ba miền. Phía bắc thì có một dãy núi, (núi Dangrek) giáp giới hạn xứ Lào và Cao-man. Núi ấy không cao hơn 700 thước. Dài theo ranh giáp Trung-kỳ và Xiêm-la, thì có nong đất cao và gò cao dựa theo núi Dangrek.

Phía nam núi Dangrek thì có một cái đồng nội lớn. Trong đồng ấy cũng có vài cái núi cheo leo không đáng cao lắm. Sau rớt dài theo vịnh Xiêm-la, có dãy núi « Cardamones », có một hai cái núi cao cho tới một ngàn thước. Phía tây-nam thì xứ Cao-man đụng biển. — Gành bãi thì chập chồng có nhiều mũi, vũng, cù-lao. Dài theo bãi biển chẳng có cửa nào mà tàu ghe trú đậu. Bởi vậy nên xứ Cao-man nhờ Nam-kỳ mới thông đồng ra biển đậu.

Cao-man là xứ nóng nực. Gió mùa thổi thường, còn trời mưa luôn luôn từ tháng bảy tây qua tới tháng mười một tây, qua tháng chạp đến tháng ba tây, thì trời mát mẻ, còn tháng ba tây tới tháng sáu tây thì là mùa nắng.

Các sông rạch chảy trong Nam-kỳ thì cũng chảy vào sông Cửu-long-giang, vô Biển-hồ và vô các hồ nhỏ khác.

Sông Cửu-long-giang chảy vô xứ Cao-man tại thành Khône, từ thành ấy sập xuống thì nước đổ xuống cao tới 15 thước. Còn từ thành Khône tới thành Kratié thì có nhiều cù-lao và đá hàn.

Sông Cửu-long-giang trên xứ Lào chảy xuống tới Nam-vang, chia ra bốn nhánh góc chánh sông Cửu-long-giang, sông Tiêng-giang, và sông Hậu-giang hay là sông Ba-thác, còn nhánh thứ tư thì là Biển-hồ làm cho góc chánh thông đồng với hồ nhỏ khác. Mấy cái hồ trên Cao-man chia ra Biển-hồ và hồ nhỏ : Biển-hồ qua mùa nắng thì nước cạn, sâu chừng một thước còn chừng nước lớn thì lên cho tới 8, 10 thước. Cây mọc trong mấy hồ ấy bị ngập phân nửa ; bởi vậy người ta nói là rừng bị ngập.

BÀI TẬP VÀ CÂU HỎI. — Vẽ họa đồ xứ Cao-man chỉ rõ các miền, các đường sông Cửu-long-giang chảy. Gành bãi xứ Cao-man ra thế nào ? — Vì sao gành bãi Cao-man tàu bè núp không đậu ? — Xứ Cao-man thông đồng ra biển bởi xứ nào ? — Xứ Cao-man có mấy mùa ? — Các ngọn sông chảy xứ Cao-man chảy vào đâu ? — Bày biết cái chi về sông Cửu-long-giang ? — Biển-hồ và hồ nhỏ ra thế nào ?

108. — XỨ CAO-MAN THỎ SẢN VÀ CÔNG NGHỆ :

Xứ Cao-man có ít mỏ. Song người Cao-man khai phá mỏ sắt mà thôi,ặng làm binh khí và đồ khí-cụ. Phía bắc Biên-hồ có nhiều hầm đá, nên người Cao-man khai phá mà cất nhiều nhà lớn xinh đẹp nhất là đền đài tốt và chùa Đê-thiên Đê-thích. Xứ Cao-man có nhiều rừng lớn, có nhiều thứ cây làm nhà như dầu, sao, gỗ; danh mộc như trắc, cẩm-lai, huỳnh đường; tre, mây, cây cho mù thun, đầu khâu và một vài thứ cây cho mù sơn.

Trên Cao-man có nuôi bò, trâu, mỗi năm chở cả ngàn con xuống Philippines và Nam-kỳ mà bán. Song xứ Cao-man là một xứ con dân chuyên nghề chài lưới nhiều. Ngày thường thì chài lưới theo bãi biển, qua mùa nước rút bớt, thì trồng trọt dài theo sông bãi và trong hồ. Con dân trồng lúa, bắp, tiêu, thuốc, trâu, bông vải, gòn, mè, đậu, chà, chà là. Qua mùa nước rút bớt, thì người Cao-man trồng tría các vật ưa mùa nắng, dài theo đất hai bên mé sông; đất ấy tốt lắm. Công nghệ chánh tại xứ Cao-man thì cũng bởi nghề chài lưới mà sanh ra như là muối cá và làm dầu cá.

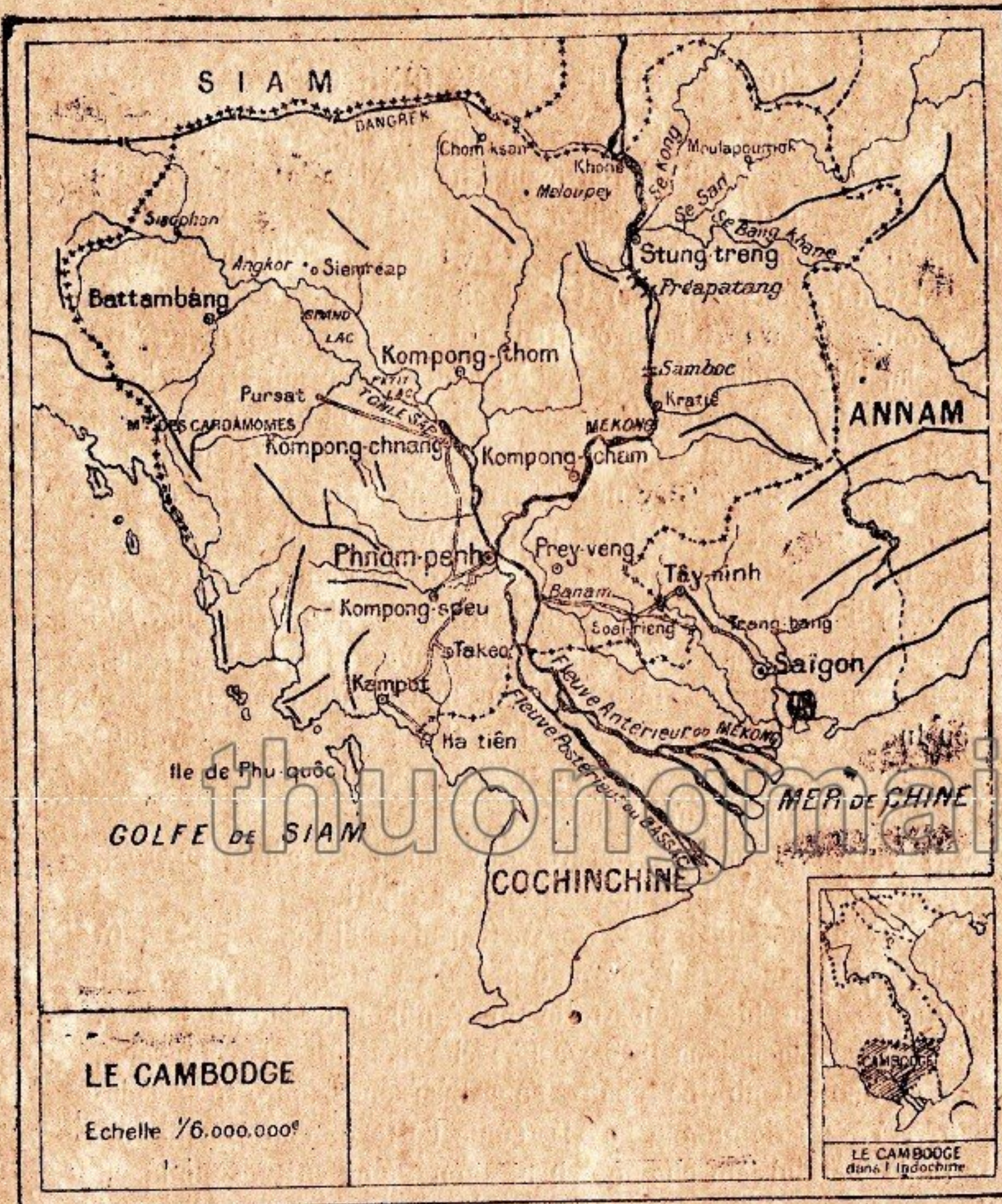
Dài theo hai bên mé sông có nhiều tiệm cửa. Tại Kompong-chnang có nhiều lò gốm. Còn mấy chỗ khác có lò gạch. Phía bắc thành Nam-vang có một nhà máy xây hột gòn mà làm dầu, và làm xà-bông. Người Cao-man cũng nuôi tằm và dệt hàng lụa.

BÀI TẬP VÀ CÂU HỎI. — Kể các thổ-sản xứ Cao-man? Lấy họa đồ mà chỉ các thổ sản ấy ở tại đâu.

109. — XỨ CAO-MAN

CÁC NẸO THÔNG-HÀNH — THƯƠNG MẠI VÀ CÁC THÀNH LỚN

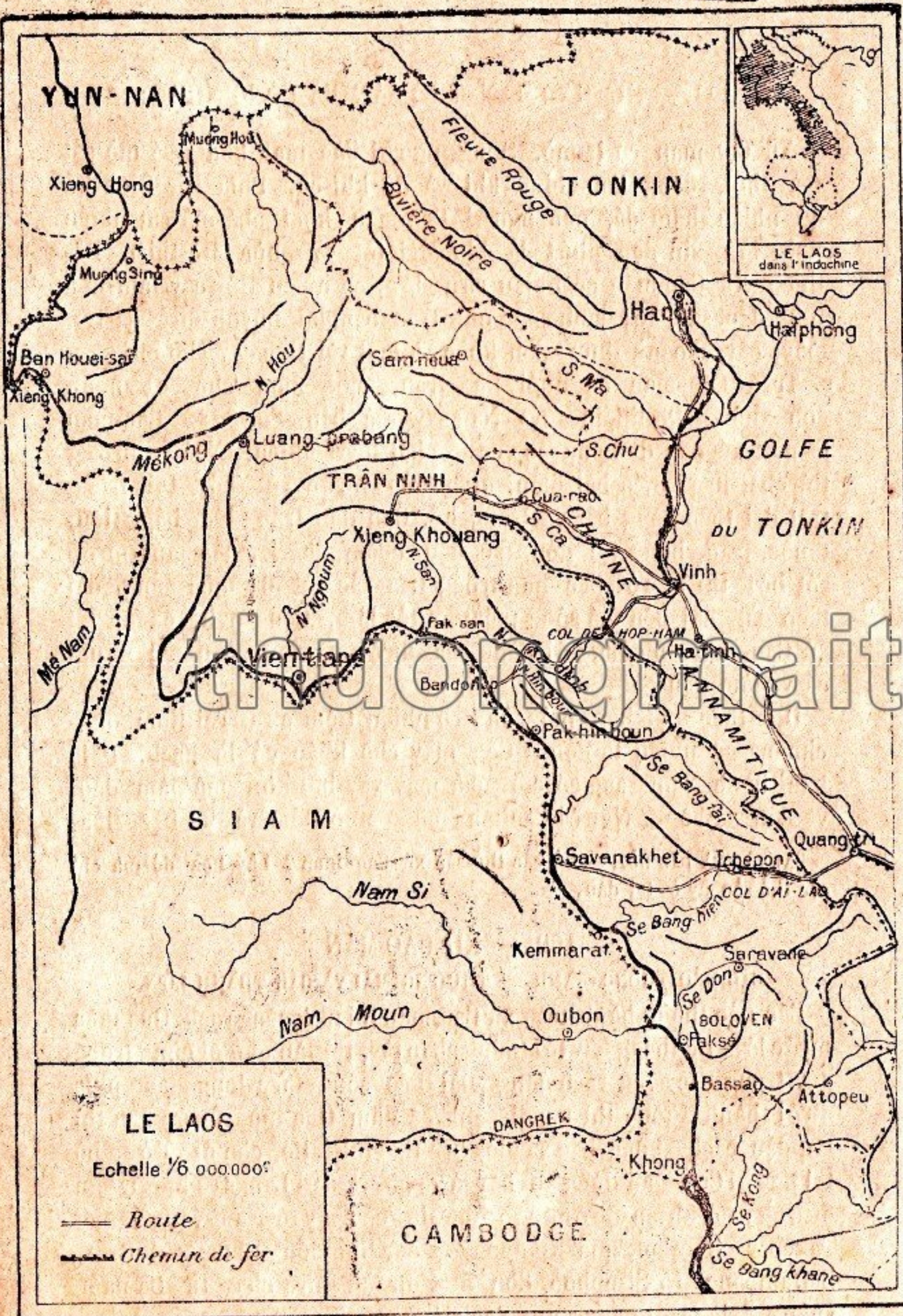
Các nẻo thông-hành trên xứ Cao-man thì nhờ sông rạch. Qua mùa nước lớn, từ tháng bảy tới tháng chạp tây, thì tàu nhỏ đi cùng trong xứ, trong các sông rạch đặng. Dài theo sông Cửu-long-giang phía dưới thành Khône thì tàu đi đặng cả năm. Qua mùa nước cạn thì tàu đậu cách không bao xa phía bắc thành Kratié, còn đi đường bộ thì người Cao-man dùng voi hay là xe bò. Người Langsa khởi sự làm đường; có nhiều đường lớn như đường chạy từ Nam-vang xuống Takeo và Kampot, qua Kompong-Speu, Kompong-chnang, Pursat, Battambang và Sisophon. Còn một đường nữa chạy từ Ba-nam xuống Saigon đi ngang qua Soairieng.

BẢN-ĐỒ XỨ CAO-MAN

Coi trên Bản-đồ đây thì thấy rõ mây dãy núi xứ Cao-man đều chạy đựng dấu những dãy núi Nam-kỳ.

BẢN-ĐỒ XỨ LÀO

Xứ Cao-man buôn bán với Nam-kỳ và Saigon. Dân Cao-man chở bò xuống Phô-môi mà bán. Cũng chở da, bông vải và lúa gạo đi các xứ khác. Còn những vật nhập cảng là hàng, vải, các loại kim (vàng, bạc, sắt, v.v.). Tại Nam-vang có một cái chợ lớn. Dân số thành Nam-vang dặng 62.000 người. Thành ấy ở thuận hướng, nhằm chỗ bốn nhánh sông Cửu-long-giang hiệp lại. Trên Xiêm-la, Lào và Nam-kỳ lên xuống tới lui tại đó cũng tiện. Xứ Cao-man cũng còn thành khác lớn song không bằng Nam-vang, như là Takeo và Kampot ở nhằm phía vịnh Xiêm-la, Preyveng và Soaitieng ở nhằm đường Nam-kỳ, Kompong-cham, Kratié và Stung-treng ở nhằm đường trên Lào xuống, Kompong-Chnang và Battambang ở nhằm đường đi lên Xiêm-la.

BÀI TẬP VÀ CÂU HỎI. — Kể các vật thổ sản xứ Cao-man chở đến các xứ khác mà bán? — Kể các vật nhập cảng? — Các vật xuất cảng và nhập cảng chở lại tại đâu? Vì làm sao mà Nam-vang là một chỗ buôn bán rất thịnh?

140. — XỨ LÀO

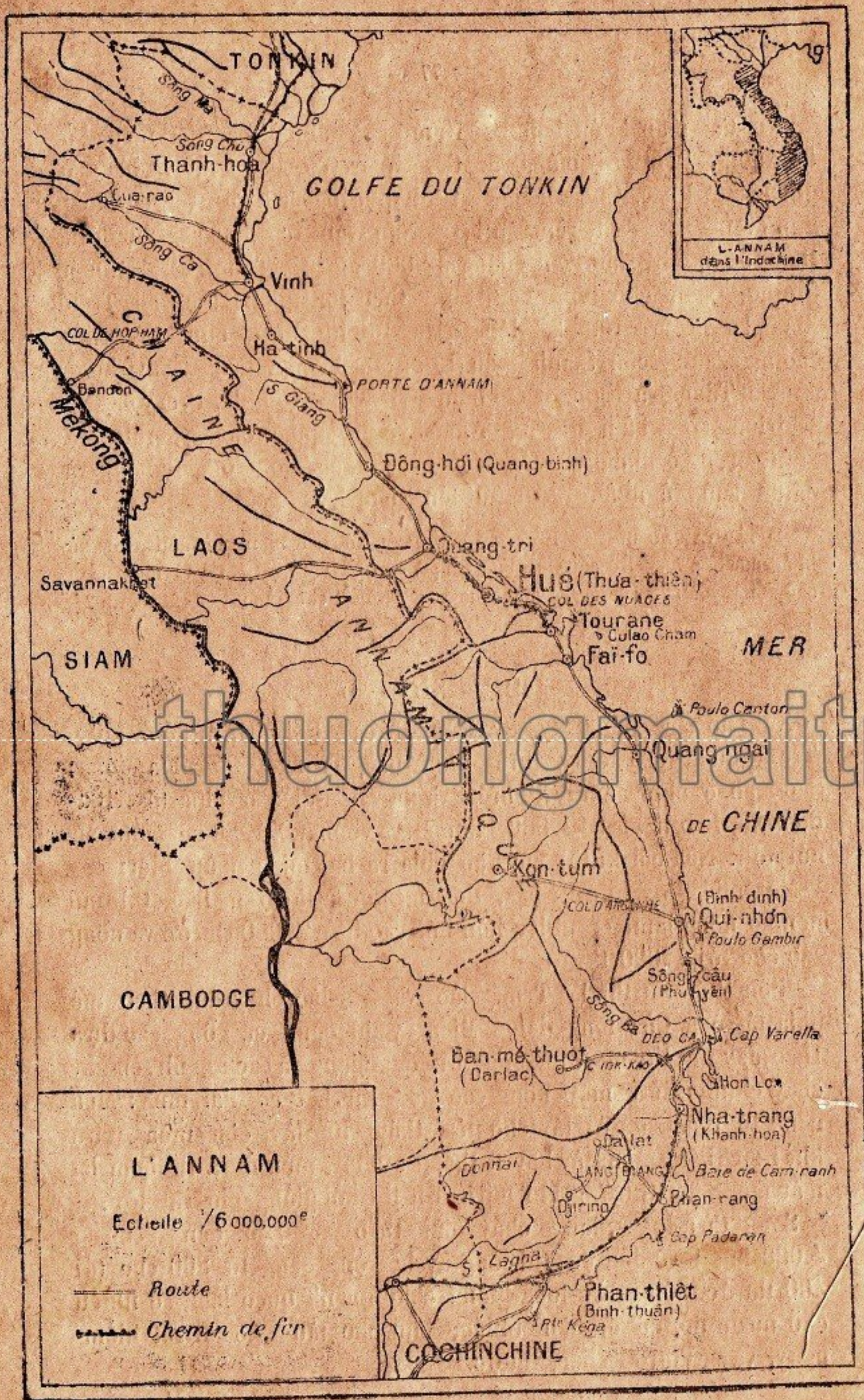
Xứ Lào ở về phía tây xứ Đông-dương Đại-pháp; nó ở giữa, Trung-quốc và Bắc-kỳ thì ở phía Bắc, Trung-kỳ ở phía đông; Cao-man ở phía nam, Xiêm-la và xứ Miên-diên ở phía tây. Địa-diện xứ Lào dặng 214.000 kilômètres vuông. Xứ Lào là một xứ núi non. Nếu coi kĩ thì xứ Lào chia ra hai miền phân biệt:

Một miền về hướng bắc, thường gọi là thượng Lào, thì núi non gò nong lăm, có nhiều hòn núi cao hơn 2.000 thước và nong cao cho tới 1.000 thước.

Miền thứ nhì thì là Trung-lào và Hạ-lào chạy dài theo mé phía tả sông Cửu-long-giang. Miền ấy thì cũng có nong cao dựa theo dãy núi Hoành-sơn, sông Cửu-long-giang và các nhánh sông ấy chảy chính giữa mây nong cao đó. Xứ Lào có hai mùa: Mùa nắng từ tháng mười tây cho tới tháng tư tây, còn mùa mưa khởi sự tháng năm tây hay là tháng sáu tây, mùa mưa thì đêm lại mát mẽ. Song thường khi mưa lớn thì nổi giông gió rất lớn.

Sông Cửu-long-giang chảy dài theo xứ Lào dặng chừng 4.000 km; vô đến đó thì sông ấy bé rộng dặng từ 300 cho tới 400 thước. Sông Cửu-long-giang chảy quanh quèo lăm, có nhiều chỗ nước đỏ, có đá hàn nhiều, làm cho tàu ghe đi rất hiểm-nguy, và có khi đi chẳng được.

BẢN-ĐỒ TRUNG-KỲ

Xứ Lào cũng có mỏ than đá, mỏ sắt, đồng, và vàng. Song chưa có khai mỏ nào đáng lớn.

Núi Lào có rừng lớn. Trong rừng có nhiều thứ cây mọc trong xứ trung-độ như cây chène, cây thông, và cây khác như dầu, dầy mù-thun, dâu-khâu, v.v.

Tại Trung-lào, và Hạ-lào mới trồng trật dặng. Con dân làm nghề ruộng nương, trồng đồ hàng-bông, cây thốt-lột, trà, cây dâu, cây chàm, trầu, thuốc. Còn trên nong cao thì nuôi trâu bò nhiều. Việc công nghệ thì ít. Một hai chỗ dệt lụa có hăm vôi, bòn vàng, khai mỏ sắt. Trên Lào ít đường sá. Còn sông Cửu-long-giang tàu bè đi cả năm chẳng dặng. Bây giờ cả xứ Lào đều buôn bán đổi chác với xứ Xiêm-la tại thành Bang-kok.

BÀI TẬP VÀ CÂU HỎI. — Vẽ họa đồ xứ Lào? — Chỉ nó ở về hướng nào? — Kể các xứ ở chung-quanh? Địa-diện dặng bao nhiêu? — Xứ Lào chia ra mấy miền? — Có mấy mùa? — Dòng nước chảy sông Cửu-long-giang ra thế nào? — Vẽ và chỉ dòng nước sông Cửu-long-giang? — Kể các vật thổ sản xứ Lào? — Kể các nẻo thông hành?

111. — TRUNG-KỲ: HÌNH THỂ

Trung-kỳ ở phía đông cội Đông-dương Đại-pháp, bắc-giáp Bắc-kỳ, đông giáp vịnh Bắc-kỳ và biển Đại-thanh, nam giáp Nam-kỳ và Cao-man, tây giáp Lào. Địa-diện Trung-kỳ dặng chừng 150.000 kilômètres vuông.

Trung-kỳ là một xứ nhiều núi. Phía bắc thì có đồng mà thôi; song không dặng rộng. Dãy núi Hoành-sơn chạy chính giữa xứ. Lào cho tới Nam-kỳ, một bên thì là biển Đại-thanh một bên thì là sông Cửu-long-giang từ thượng có nhiều hòn núi cao cho tới một hai ngàn thước. Núi Hoành-sơn không phải là chạy luôn từ trên dên dưới thẳng một đường, có nhiều đèo, trường làm ra có chặn. Xuông phía nam, thì núi Hoành-sơn lại rộng thành ra nong cao choán và bao gán hết xứ Lào. Dãy núi Hoành-sơn ở gần biển Đại-thanh. Gành bãi Trung-kỳ phía bắc thì thấp thòi, có vàm sông làm cho có chặn có khoảng. Phía giữa thì chập chồng quanh-queo. Phía dưới thì lại thấp và có cát, có nhiều cửa mà rộng, nên gió lắm, tàu, ghe núp chẳng dặng, có một mình cửa Cam-lanh rộng, lại khuất gió. Tại Trung-kỳ địa khí, khi nắng khi lạnh không phân biệt lắm. Gió mùa thì tháng tư tây đến tháng 9 tây thổi từ đông-nam,

qua tây-bắc; còn tháng 10 tây đến tháng 3 tây thời ngược lại tây-bắc xuống đông-nam. Thời như vậy ít khi sai; miền phía nam Trung-kỳ thì bị bão thường, qua mùa gió nồm và gió bắc thì cũng mưa.

Xứ Trung-kỳ có nhiều sông ngòi chảy qua. Trừ ra mấy ngọn ở phía bắc, mấy ngọn khác thì đều vẫn vì mấy ngọn sông ấy phát nguyên tại dãy núi Hoành-sơn ở gần biển lắm. Mấy sông ngòi ấy tàu đi không được vì khôngặng sâu mà nước đổ mạnh.

BÀI TẬP VÀ CÂU HỎI. — Vẽ họa đồ Trung-kỳ, chỉ nó ở về hướng nào? — Kể các xứ ở bao chung quanh? Địa-diện Trung-kỳ rộng bao nhiêu? — Cuộc đất Trung-kỳ ra thế nào? — Gành bãi ra thế nào? — Phong thổ khí tiết làm sao? — Các đường sông ra thế nào?

112. — TRUNG-KỲ: THỎ SẢN; CÁC CUỘC CÔNG NGHỆ

Núi Trung-kỳ có nhiều mỏ, nhất là mỏ sắt, mỏ đồng, mỏ chì, mỏ thiếc, mỏ kẽm. Song người ta mới khai mỏ than, mỏ vàng, và mỏ kẽm mà thôi. Gần Tourane có hầm đá cẩm-thạch. Núi thì đầy rừng, có nhiều cây quý như đá-tỳ, mun, cây lim, cây quế và cây mù-thun.

Theo triền núi thì người ta nuôi bò, trâu, chớ ra Bắc-kỳ mà bán. Phía nam xứ Trung-kỳ người ta cũng nuôi trâu, bò, chớ bán trong Nam-kỳ và cù-lao Philippines.

Những đồng-bằng Trung-kỳ đất tốt, song không rộng rộng lớn cho con dân ở đủ mà làm ăn. Những cây trồng nhiều thì nhất là: lúa, bắp, mía, trà, bông vải, cây dâu, dừa, cây cao-su.

Biển theo xứ Trung-kỳ nhiều cá: bởi vậy con dân chuyên nghề đánh cá nhiều, nhất là ở phía nam tại Phan-rang và Phan-thiết; hai chỗ này có nhiều ruộng muối lớn.

Cây rừng phía bắc và phía giữa Trung-kỳ đều đem về trại cưa lớn tại Hàm-rồng gần tỉnh Thanh-hóa và tại Bên-thủy gần tỉnh Vĩnh mà cưa; tại Bên-thủy có một lò làm diêm quẹt, ở Qui-nhơn thì con dân dùng dừa mà làm dầu, và xà-bông. Tỉnh nào cũng có quây tơ song tại tỉnh Bình-định thì nhiều hơn. Trung-kỳ cũng có nhiều trại làm đường xe lửa, làm đồ sắt, đồ cây.

BÀI TẬP VÀ CÂU HỎI. — Kể các vật thô sản xứ Trung-kỳ? — Chỉ trên họa đồ các vật thô sản ấy ở tại chỗ nào?

113. — TRUNG-KỲ

CÁC NẸO THÔNG-HÀNH — CUỘC THƯỜNG MẠI VÀ CÁC THÀNH LỚN

Xứ Trung-kỳ có nhiều núi non nên đường sá thông đồng trong các tỉnh lầy lăm khó. Đường quan lộ chạy theo mé biển dài đến 1.200 ngàn thước. Hồi trước thì là một cái đường nhỏ vài người đi bộ và cỡi ngựa đi đến mà thôi, bây giờ làm ra lớn nên xe hơi đi đến. Trung-kỳ không có đường nào dài nữa chỉ có vài khúc đường dùng cho dân Lào chở thổ sản ra ngã biển đến xứ khác mà bán.

Đường xe lửa lớn dùng cho các xứ trong Đông-dương thông đồng nhau thì chạy theo đường quan lộ. Đường xe lửa ấy có ba khúc làm xong rồi: Hà-nội vô Vịnh, Tourane vô Đông-hạ, Nha-trang vô Saigon. Phía bắc Trung-kỳ, người ta dùng hồ nhỏ và kinh làm cho thông đồng các rạch đến trong tỉnh. Trong phía giữa và phía nam, thì sông rạch chảy mạnh quá nên ghe đi chẳng đến.

Còn ở theo mé biển các xứ thông đồng nhau lại dễ hơn. Song qua mùa gió nồm thì có khó một chút. Cách thông đồng ở biển thì nhờ có tàu của Hàng-tàu chạy biển, tàu nhỏ hay là ghe chài của người Khách.

Trung-kỳ chở bán bên Đại-pháp: bắp, đá, trà; bán bên Tàu: quế, tơ lụa; bán dưới Singapore: tơ lụa. Cũng chở ra Hải-phòng: bông-vải; chở vô Saigon: cá khô, và cá muối. — Những đồ nhập cảng là: ở Đại-pháp chở qua các thứ loại kim, vải hàng và các thứ rượu; ở bên Tàu: chở qua giấy, dầu lửa, đồ gốm.

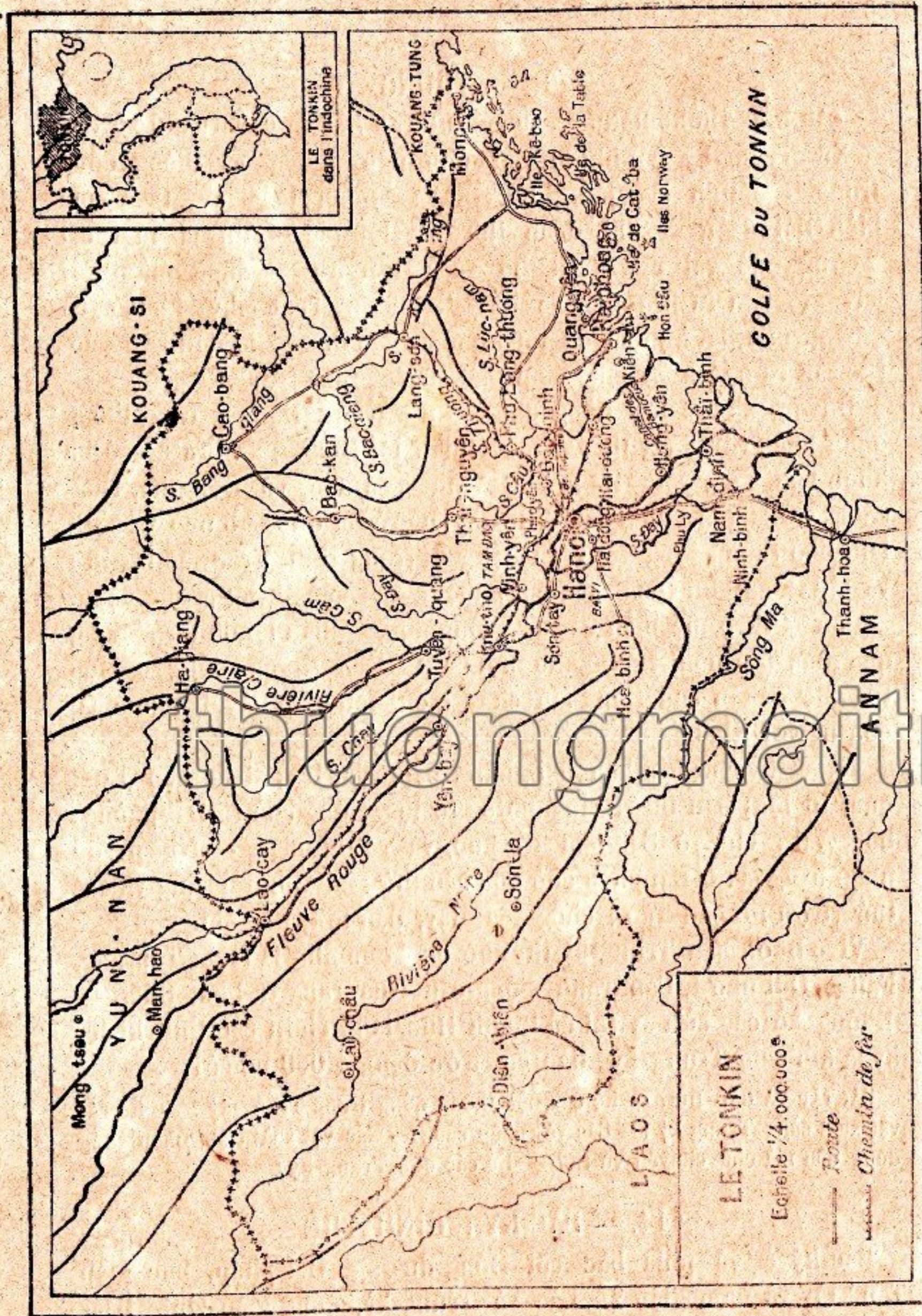
Việc buôn bán Trung-kỳ thì nhờ mấy cửa như là Vịnh, Tourane, Fainfo, Qui-nhơn, Cam-ranh, Sông-cầu, Nha-trang và Phan-thiết. — Không kể các cửa ấy thì có thành Huế là lớn hơn các tỉnh khác, ấy là kinh-dô Trung-kỳ; dân cư ước chừng 4.000 người.

BÀI TẬP VÀ CÂU HỎI. — Kể các nẻo thông đồng trong Trung-kỳ? — Kể các vật xuất cảng Trung-kỳ? — Các vật nhập cảng? — Các vật xuất cảng nhập cảng dùng dầu mà chở chuyên vô ra? — Kể các cửa Trung-kỳ?

114. — BẮC-KỲ: HÌNH THỂ

Bắc-kỳ ở về phía bắc cõi Đông-dương Đại-pháp, bắc giáp Tàu, tây và nam giáp xứ Lào và Trung-kỳ, đông giáp vịnh Bắc-kỳ. Địa-diện rộng 105.000 kilômètres vuông. Sánh với Đông-dương, địa-diện Đông-dương rộng sáu phần, còn Bắc-kỳ rộng một. Bắc-kỳ chia ra hai miền: miền núi, và miền trung-châu.

BẢN-ĐỒ BẮC-KỲ

Miền núi thì có chỗ cao, chỗ thấp; những hòn núi cao thì ở ném về chính giữa sông Lục-giang và Nhì-hà.

Phía tả ngang sông Nhì-hà và dài theo rạch giáp Tàu thì có núi cao hơn 1.000 hay là 2.000 thước: đây là miền Thượng-du. Phía đông và phía nam miền ấy lồi vịnh Bắc-kỳ thì núi thấp dần dần: đây là miền trung-độ. Miền trung-châu ở ném về chính giữa núi miền trung-độ, coi ra thì như một cái hình tam-giác (Triangle).

Bắc-kỳ cũng như các miền trung-châu khác, thuở trước là một cái vịnh, sau đất sông Nhì-hà và sông Thái-bình chảy ra biển làm trôi đất ra đó mà bồi dần dần làm nên đất cao. Phía bắc thì bờ Bắc-kỳ nhiều cồn đá và đứt có khoảng ra: ở bãi Bái-từ-long và Bái-hạ-long (Cửa-lục) có nhiều cồn đá và ở khuất gió vì ở núp sau cù-lao. Phía nam bờ Trung-châu thấp lắm, và có mấy cái cửa sông. Có hai cái đèn tiêu cất tại đó mà chỉ đường cho các tàu đi vào Hải-phòng.

Qua mùa hạ tại Bắc-kỳ thì nóng nực lắm từ tháng năm cho tới tháng chín; còn từ tháng mười một cho tới tháng hai thì thiệt là lạnh. Trong tháng hai và tháng ba thì trời mưa-bay, hơi lạnh một chút. Từ tháng bảy cho tới tháng chín thì mưa thường, rồi tháng tám đến tháng mười tại vịnh Bắc-kỳ thì thường bị bão tố.

Những sông ngòi ở Bắc-kỳ chảy vào hai triền rồi đổ ra biển. Hai triền đó là:

Triền thứ nhứt là các ngọn sông rạch chảy vào sông Tây-giang, rồi chảy ra biển Đại-thanh. Triền thứ nhì là các ngọn sông chảy vào sông Thái-bình và sông Nhì-hà rồi đổ ra vịnh Bắc-kỳ. Sông Thái-bình, và sông Nhì-hà qua mùa mưa thì nước lên cao lắm, chảy mạnh, làm ra ngập-lụt và làm hại nhiều. Nên phải đắp bờ đê cao dài theo sông ấy mà giữ các đồng tiếp-giáp đó.

BÀI TẬP VÀ CÂU HỎI. — Vẽ họa đồ xứ Bắc-kỳ. Chỉ các xứ ở giáp ranh Bắc-kỳ. Địa-diện xứ Bắc-kỳ rộng bao nhiêu? — Đất Bắc-kỳ cao thấp thế nào? — Các ngọn sông rạch ra thế nào?

115. — BẮC-KỲ : THỎ SẢN ; CÔNG-NGHỆ

Bắc-kỳ có mỏ than, và mỏ các loại kim. Tại Đông-triều và Hòn-gay có nhiều mỏ than-đá. Cũng có mỏ kẽm, thiếc. Gần Hải-phòng có hầm đá làm xi-mon. Tại Kiên-an và Nam-định có nhiều ruộng muối.

Khắp miền núi Bắc-kỳ đều có rừng. Người ta đốn cây rừng ấy nhưt là cây bồ-đê, dùng làm diêm-quẹt, lim, gỏi, gò, gié, dùng làm nhà, và đóng đồ đạc, mây, tre, nhiều thứ nhựa thun, củ-nâu, cây sên và cây thông.

Con dân trồng lúa nhiều hơn hết; song cũng còn trồng nhiều thứ vật thực khác nữa, như bắp, rau, đậu, khoai-lang, khoai-mỡ, củ-cải, củ-sắn, khoai-mì, đậu, các thứ trái cây, mía, cà-phe, trà, thuốc, các thứ cây có xơ như cây bông-vải gai lạc; cây có dầu, như dầu đu-đu tia; cây thơm và cây dầu. Trong cả xứ Bắc-kỳ đâu đâu cũng nuôi heo, gà, vịt. Còn ở miền gần núi thì người ta nuôi trâu, bò và ngựa.

Người ta đánh nhiều cá trong sông và ở theo bãi vịnh Bắc-kỳ, đem về hoặc làm mắm, hoặc làm khô. Có nhiều phần mỏ loại kim đã khai phá rồi, nên có lập ra lò gạch, lò xi-mon. Người Langsa có lập một hãng làm nút xa-cừ, một cái tiệm cưa, lò làm giấy, hai nhà máy xay lúa, lò đặt rượu, lò quấy tơ, dệt vải, lò làm dầu, làm xà-bông, một sở máy xắt thuốc lá, một nhà thuốc da, một nhà máy nước, nhà máy đèn, nhiều nhà in. Còn người Bắc-kỳ thì cũng có lập lò gạch, lò gốm, lò làm chảo, nồi, đồ đồng, lò đúc, sở nấu pha-ly (chai), lò thuốc da, làm đồ sành, dệt chiếu, quấy tơ, thêu, cần ôc xa-cừ, làm đồ chạm bằng đồng hay là thiếc và đồ nữ-trang bằng vàng hay là bạc.

BA TẬP VÀ CÂU HỎI. — Kể các vật thổ sản xứ Bắc-kỳ. Chỉ trên họa đồ các thổ sản ấy ở đâu? — Kể các công nghệ người Langsa tại Bắc-kỳ và các công nghệ của người bản-quốc.

116. — BẮC-KỲ: CÁC NẸO THÔNG ĐỒNG; CUỘC BUÔN BÁN VÀ CÁC THÀNH LỚN

Ở miền Trung-châu Bắc-kỳ người An-nam đập bờ đê dài theo sông mà ngăn nước khỏi ngập đồng; người Langsa đã sửa sang lại, đều đi được. Người Langsa cũng làm nhiều đường khác nữa.

Các đường bộ tại Bắc-kỳ hết thảy là 8.900 kilomètres. song chừng 750 km. đồ đá và xe hơi đi được. Các đường lớn thì chạy chung quanh thành Hà-nội và tới miền Thượng-du. Có một đường nữa chạy dài theo ranh Tàu từ Cao-bằng đến Mon-cay.

Cũng có đường nhỏ làm cho Bắc-kỳ thông đồng với Lào. Đường xe lửa lớn Vân-nam chạy thông đồng từ Hải-phòng lên Yunnanfou; một đường chạy từ Hà-nội lên Lạng-sơn; một đường nữa chạy từ Hà-nội qua Vĩnh. Đường xe này là một khúc thuộc về đường xe lửa Đông-dương chạy từ Hà-nội về Saigon.

Đường thủy nhiều hơn đường bộ. Có ghe thuyền và tàu nhỏ chạy khắp cả miền Trung-châu. Trong mùa nước xuống, thì tàu đáy hơi sâu chạy khôngặng. Song cũng có nhiều đường sông thì tàu nhỏ đi được. Lại nhờ có mấy đường biển làm cho Bắc-kỳ thông đồng với Tàu, Trung-kỳ, Nam-kỳ, Đại-pháp cùng Phương-tây. Tàu đi biển thì đều là của hãng «Messageries Maritimes» và hãng «Chargeurs Réunis».

Bắc-kỳ chở qua Đại-pháp: bắp, gạo, các loại kim, da, cà-phe, trà, bông, tơ; chở qua Tàu: gạo, than-đá, chiếu, cá, da, bông. Những đồ nhập cảng là: hàng vải, rượu, các loại kim, đồ hộp, thì bên Đại-pháp chở qua; vàng-lá, dầu lửa, giấy, đồ gốm, đồ sành, trà thì Tàu chở qua. — Bên Vân-Nam chở qua Bắc-kỳ thiếc, củ-nâu-hà còn chở về xứ vài hàng, dầu lửa, thuốc.

Các thành lớn Bắc-kỳ đều ở tại miền Trung-châu. Hà-nội là kinh-đô xứ Bắc-kỳ, ấy là một thành rất tốt và nhơn dân đông đảo lắm; nhơn số đăng 8.600. — Hải-phòng (35.000 dân số), là bên tàu đến Bắc-kỳ. Những thành lớn khác là Nam-định Hải-dương, Bắc-ninh, Đáp-cẩn, Phú-lạng-thượng, Sơn-tây, Lao-kay Tuyên-quan và Lạng-sơn.

BÀI TẬP VÀ CÂU HỎI. — Kể các nẻo thông-đồng trong các tỉnh xứ Bắc-kỳ: đường bộ, đường xe lửa, đường thủy?

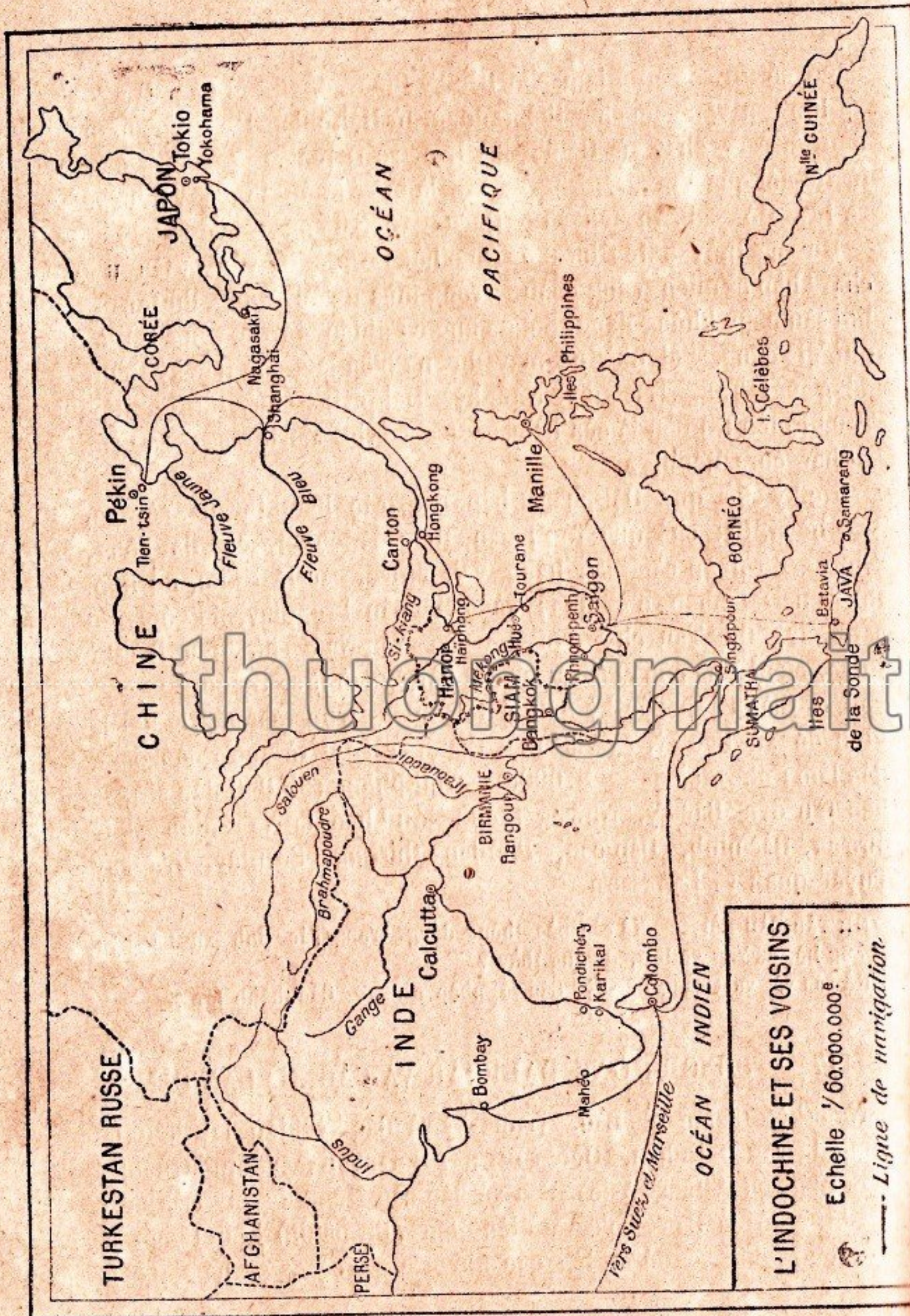
Kể các vật xuất cảng Bắc-kỳ. Các vật nhập cảng. — Các thành lớn?

117. — ĐÔNG-DƯƠNG ĐẠI-PHÁP VÀ CÁC XỨ LÂN CẬN

Nam-kỳ, Cao-man, Lào, Trung-kỳ và Bắc-kỳ hiệp lại kêu là Đông-dương Đại-pháp. Đông-dương Đại-pháp ở về phía đông-nam phương Á-tê-á (Asie). Các xứ lân cận Đông-dương là Xiêm-là, kinh-đô là Bang-kok và Miên-điện (Birmanie) kinh thành là Rangoun; hai xứ đó có lúa gạo nhiều hơn các xứ khác trong thế gian.

Xứ Ấn-độ thuộc về Hồng-mao cai trị, đăng 300 muôn dân, ở ném về phía tây Đông-dương. Phía bắc thì có nhiều núi vì

ĐÔNG-DƯƠNG CÙNG CÁC XỨ LÂN CẬN

giáp với núi Himalaya; phía nam thì là một cái nông cao lớn, hình tam giác (ba phía đều là biển dài theo mé biển thì có núi). Các sông lớn trong xứ Ấn-độ là sông Gange, sông Brahmapoutre và sông Indus. Các thành lớn là Calcutta và Bombay, hai thành này chủ bán cho các xứ khác, lúa, gạo, vải, nha-phiên, trà, bồ. Phía bắc thì là Tàu nhơn dân dặng 400 triệu, đây là một xứ núi non nhiều, có nhiều mỏ than đá, và các loại kim. Tàu cũng có miền đồng bằng vì có mấy ngọn sông lớn như sông Thái-hương và Hoàng-hà sanh ra những trung-châu.

Nơi miền trung-châu thì có trồng các thứ lúa, bắp, trà. Thành thị xứ Tàu nhơn dân đông đảo lắm. Những thành lớn là: Bắc-kinh lớn bằng mười thành Chợ-lớn. — Nam-kinh, Tientsin, Shanghai (Thượng hải), Quảng-đông.

Trên bắc một thí là Nhật-bổn (nhơn dân tặng 47 triệu); xứ này là xứ cù-lao, có nhiều núi non cùng Hoá-liệm sơn, nên ít có đất trồng trúa dặng; nhưng mà có nhiều loại kim, than-đá, diêm-sinh, dầu-hôi. Thành thị lớn xứ Nhật-bổn là: Tokio, Yokohama, Nagasaki.

Nơi phía đông cõi Đông-dương thì là cù-lao Philippines thuộc về Huê-kỳ (Américains); đất thành này có trồng thuốc cùng các vật khác rất nhiều, cù-lao Manila và cù-lao Sonde thuộc xứ Hoa-lang (Hollandus); có trồng nhiều lúa, mía, thuốc, ca-phe, trà; và cù-lao Batavia.

Đông-dương thì buôn bán thông đồng với các xứ lân cận này.

CÂU HỎI. — Kể các xứ trong cõi Đông-dương Đại-pháp. Kể các xứ lân cận Đông-dương, ở phía tây, phía bắc, phía đông? — Các xứ sau đây có cái chi: Xứ Ấn-độ? — xứ Miên-diện? xứ Xiêm-la? Tàu? — Nhật-bổn? — Cù-lao Philippines? — Cù-lao Manila? và cù-lao «sonde»? — Đông-dương về cuộc thương mại thông đồng với các xứ lân cận này làm sao?

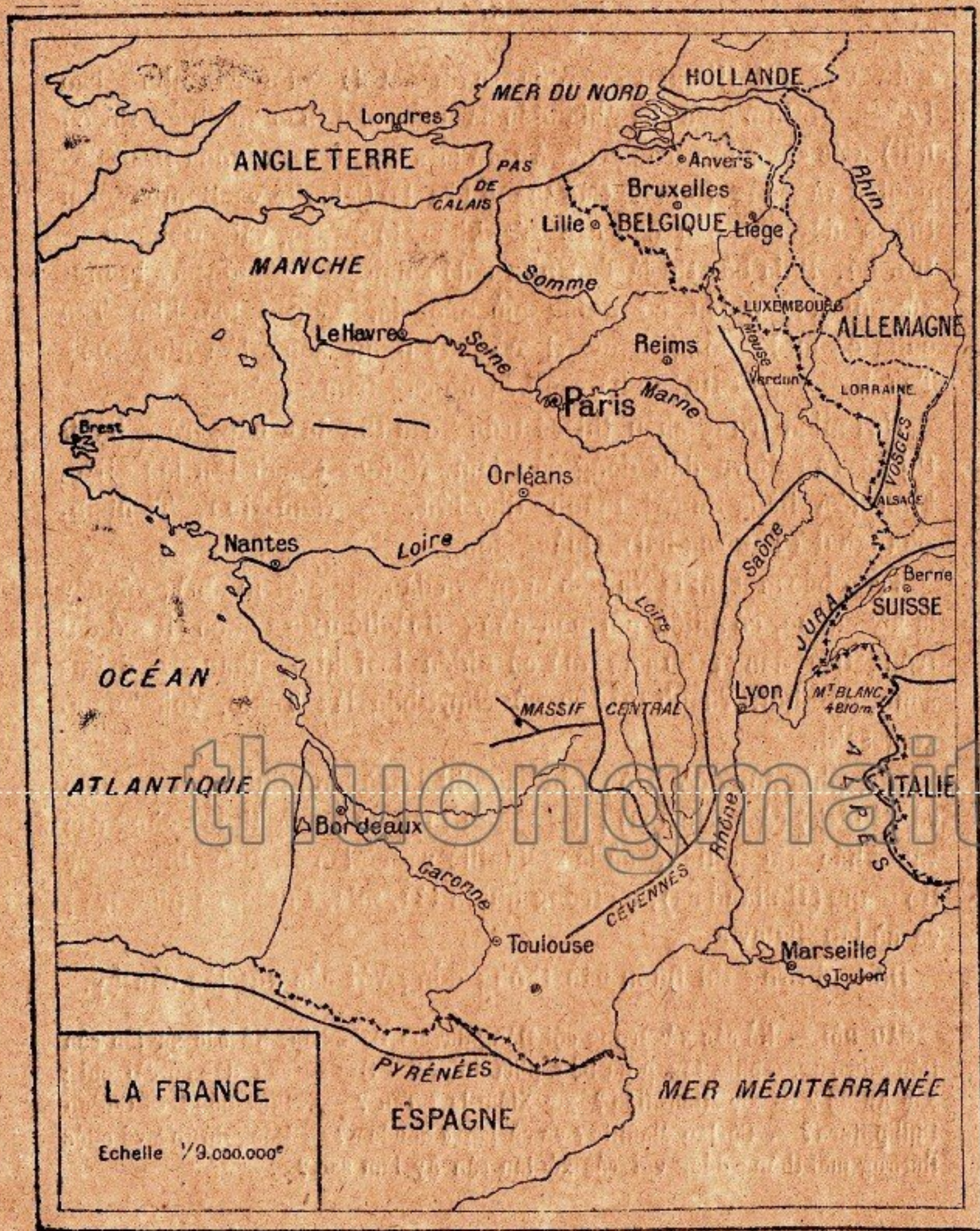
118. — NƯỚC ĐẠI-PHÁP: HÌNH-THÈ

Đông-dương Đại-pháp thì là nước Đại-pháp bảo-hộ.

Nước Đại-pháp ở về phía cực đông Phương-tây, có biển cả Atlantique và biển Méditerranée bao phủ. Nước Đại-pháp ở cách Đông-dương xa lắm, tàu lớn đi gần một tháng mới tới.

Nước Đại-pháp có nhiều núi cao hơn núi Đông-dương, như Pyrénées, dãy núi Alpes có nhiều chót núi cao quá 4.000 thước,

ĐẠI-PHÁP

tại dãy núi Alpes có núi Mont-Blanc cao cho tới 4.810 thước, nội cả Phương-tây thì núi ấy cao hơn hết.

Song đồng bằng bên Đại-pháp rộng lớn không bằng miền trung-châu sông Cửu-long-giang ở xứ Nam-kỳ.

Ngang qua đồng ấy, thì có sông chảy, song không dài bằng sông Cửu-long-giang. Sông ấy có bốn ngọn lớn là: Sông Seine, sông Loire, sông Garonne và sông Rhône. Trong bốn ngọn sông ấy một mình sông Loire là dài hơn hết, song bề dài có một ngàn thước mà thôi.

Sông bên Đại-pháp cũng có một hai khi ngập tràn ra như sông bên Đông-dương, mà không làm hại như sông Cửu-long-giang hay là sông Nhi-hà. Sông Seine là vẫn hơn hết, tàu bè chạy vô trong sông ấy dặng. Thành Paris là kinh thành của nước Đại-pháp ở xa biển chừng 200 km., ấy là hải trình lớn của nước Đại-pháp. Phong-thổ nước Đại-pháp là đẹp hơn và ít làm cho người mệt nhọc như phong-thổ Đông-dương. Phong-thổ bên nước Đại-pháp bình thường; nghĩa là không nóng nực cho lắm mà cũng không lạnh cho lắm.

Câu hỏi. — Nước Đại-pháp ở về phía nào? — Từ Đông-dương qua nước Đại-pháp tàu lớn đi bao lâu? — Kể các núi bên nước Đại-pháp. Đồng nội bên Đại-pháp ra thế nào? — Kể các ngọn sông? — Hải-trình lớn của nước Đại-pháp là thành nào?

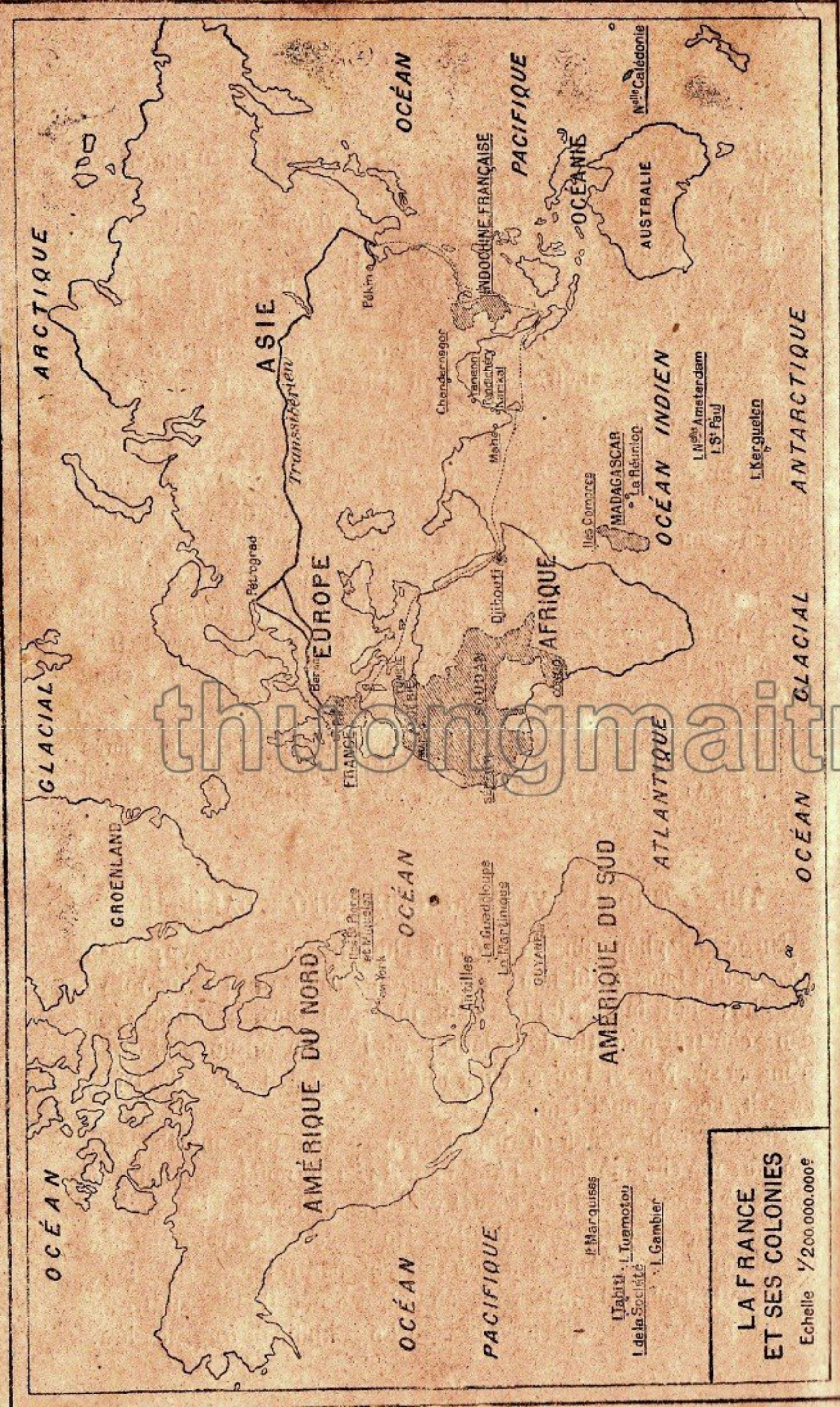
119. — THỎ SÀN VÀ CÔNG NGHỆ NƯỚC ĐẠI-PHÁP

Nước Đại-pháp cũng là một xứ chuyên nghề nông-vụ; phần nửa người Langsa thì làm ruộng nương, trồng nhứt là lúa mì và cây nho; bột lúa mì thì làm bánh mì là vật thực chánh của con dân, còn trái nho thì dùng làm rượu là món đồ uống thường trong cả xứ. Người Langsa cũng nuôi bò, ngựa, la, lừa, dê, trừa, gà, vịt, heo và nuôi tằm.

Nước Đại-pháp cũng có rừng rú lớn và xinh đẹp, mỏ than-đá, mỏ sắt, mỏ chì, mỏ kẽm, hầm đá núi và mỏ muối. Lại cũng có nhiều sở công nghệ; nhứt sở dệt vải bố, hàng lụa, trại làm đường xe lửa, tàu, xe hơi. Thấy thợ làm trong các sở ấy rất đông đảo cả muôn ngàn và làm ra đồ đủ thứ chờ bán trong cả thế gian.

Nước Đại-pháp là một xứ giàu có, các nẻo thông lưu trong xứ có nhiều cách; đường sông, đường kinh, đường xe lửa.

ĐẠI-PHÁP VÀ CÁC XỨ THUỘC ĐỊA

Đường sá tốt hơn hết các đường trong cả thế gian. Người ta đi bộ, đi xe, đi xe máy, xe hơi.

Các thành bên nước Đại-pháp hơn dân đông đảo lắm. Có 15 thành hơn số hơn 1.000, như thành Paris là kinh-đô Đại-pháp, thành Lyon ở đó làm ra hàng rất có danh tiếng, thành Marseille và thành Bordeaux, hai thành này là hai chỗ hải trình tàu qua lại cõi Đông-dương.

CÂU HỎI. — Kể các món trồng trọt bên Đại-pháp? Bên Đại-pháp con dân nuôi thú chi? — Kể các vật thổ sản? Các mỏ? — Các công nghệ? — Những đồ làm ra, chở đem đâu mà bán? Kể các nẻo thông đồng ấy ra thế nào? — Kinh-đô Đại-pháp là thành nào? — Kể các thành lớn khác?

120. — NƯỚC ĐẠI-PHÁP SÁNH CÙNG CÁC NƯỚC LỚN TRONG THẾ GIAN

Nước Đại-pháp là một xứ giàu có: nước nào dùng tiền đều đến cầu nước Đại-pháp mà vay. Đại-pháp thông lưu với các nước khác là nhờ nhiều đường tàu.

Nước Đại-pháp cũng có thuộc địa cùng trong thế-gian, xem bản-đồ thì thấy; bên Phương-đông, bên Afrique, bên Thế-giới-mới và bên Océanie đều có thuộc địa Đại-pháp. Trong mấy xứ thuộc địa thì Đông-dương xinh đẹp hơn hết, mà không lớn bao nhiêu. Nước Đại-pháp chiếm cứ bên Afrique một cõi không cùng, lớn hơn Đông-dương năm lần mà cũng thành thế vậy.

Nước Đại-pháp là nơi có nhiều con dân nước khác đến mà làm ăn. Có một người ngoại-quốc khi trước làm Giám-quốc tại xứ Huê-kỳ qua viếng nước Đại-pháp, rồi lúc trở về thì nói lời này: « Mỗi người đều có hai xứ quê hương, là chỗ mình sanh trưởng và nước Langsa ». Bởi vậy cho nên hội tháng tám 1914, khi Đức-tặc sanh ra mối giặc, kêu chiến cùng Đại-pháp, có ý thâu đoạt các tỉnh giàu của Đại-pháp, thì mấy nước lớn khác đều theo lòng Đại-pháp mà đánh giúp.

Giặc ghê gớm này đã đánh hơn hai năm rồi. Chẳng ai giám biết chắc chừng nào yên lặng, song người ta chắc một điều là Đại-pháp và các nước Đồng-minh cận ngày thắng trận, làm cho tàn sự hung bạo và trong cả thế gian yêu chuộng nước Đại-pháp lấy lòng tốt mà ở cùng dân các nước và hằng ngày kiếm thế làm cho con dân và cả thế-gian hưởng đáng sự tự do.

CÂU HỎI. — Các nước khác khi cần dùng tiền thì vay hỏi nước nào? — Đại-pháp thông lưu với các nước khác làm sao? — Thuộc địa Đại-pháp ở đâu? — Chỉ trên bản-đồ các thuộc địa đó? — Một người ngoại-quốc khi trước làm Giám-quốc xứ Huê-kỳ qua vùng nước Đại-pháp khi về nói điều chi? — Bởi tại ý chi mà Đức-tặc kéo binh qua đánh Đại-pháp? Ý nước Đại-pháp ở cùng con dân cả thế-gian làm sao?

121. — NAM-KỲ : DÂN SỐ ; SỬ-KÍ

Dân số xứ Nam-kỳ gần ba triệu (ngời An-nam đăng 2.600.000, Cao-man đăng 223.000 và Tàu đăng 80.000). Trong tỉnh Thủ-dầu-một, Biên-hòa và Bà-rija thì cũng đăng vài ngàn mọi.

Xứ Nam-kỳ khi trước thì người Cao-man ở. Sau lại người An-nam chiêm cứ, lần lần người Cao-man đi bớt, còn lại vài làng bây giờ ở tại hạt Sóc-trăng, Rạch-giá, Châu-độc, Bạc-liêu, Cẩn-thơ và Trà-vinh.

Người An-nam ngoài Trung-kỳ vô tạo lập qui mô gia thế tại Nam-kỳ đăng 300 năm nay. Sau lại người An-nam lần lần sáp nhập trọn xứ Nam-kỳ cho tới tỉnh Hà-tiên.

Người Tàu cũng tạo lập gia cư tại Nam-kỳ một lượt với người An-nam.

Nam-kỳ trước hết thì là mây người Tàu trôn đến xin phép vua An-nam ngụ chung quanh tỉnh Biên-hòa, My-tho rồi lên tới Hà-tiên. Bây giờ đây người Tàu ở cùng, đầu đầu cũng có, chuyên nghề buôn bán mà ăn, nhưng mà tại Chợ-lớn người Tàu đông lắm.

CÂU HỎI. — Dân số xứ Nam-kỳ đăng bao nhiêu? — Kể các thứ dân cư Nam-kỳ.

Chúng bây biết người Cao-man, người An-nam và người Tàu lập gia cư tại xứ Nam-kỳ làm sao?

122. — CÁC QUAN TỔNG-TRẦN TÀU CẢI TRỊ XỨ BẮC-KỲ

Thuở trước xứ Bắc-kỳ bị quan tổng-trần Tàu cải trị đã lâu. Các quan ấy thường không đăng thanh liêm, coi người An-nam như là dân mọi rợ kia. Người Tàu thường coi dân An-nam như kẻ hèn hạ thua con nít nên tưởng luôn luôn là hà hiếp người An-nam đăng như tôi mọi, như kẻ làm mướn.

Sứ Tàu để lại thì nói rằng các quan tổng-độc Tàu đều ở gát gao cùng con dân Bắc-kỳ.

Các quan tổng-trần Tàu ý quyền mạnh muốn ép người Trung-kỳ theo thói tục và các cuộc giáo-hóa bên Tàu. Bởi vậy mới khai ra trường học, buộc người An-nam phải học chữ Tàu và thi cử như bên Tàu vậy. Các quan ấy cũng dụ con dân An-nam theo đạo phật, muốn làm cho An-nam bỏ thói tục xưa, không cho nhuộm răng, ăn trâu, đẽ tóc. Còn đờn bà và con gái phải bỏ y phục xưa và mặc áo vắn, tay rộng.

Con dân còn phải bị buộc làm công việc nặng nề, khổ sở như săn voi, lặn tìm hột trai, khai hầm mỏ; làm những công việc cực khổ như vậy mà còn phải bị thuế vụ càng ngày càng thêm nữa. Bởi vậy cho nên con dân gần xa đều lấy làm sự bất bình thán oán.

CÂU HỎI. — Các quan tổng-trần Tàu sai qua cai trị Bắc-kỳ ra thế nào? — Các quan ấy ở với con dân An-nam làm sao? — Các quan ấy muốn buộc người An-nam làm điều chi? — Muốn làm cho bỏ thói tục chi? — Con dân thì bị buộc làm công chuyện chi? — Vậy con dân bằng lòng cách cai trị các quan ấy chăng?

123. — CON DÂN DÂY LOẠN : HAI NÀNG TRUNG-TRẮC VÀ TRUNG-NHỊ

Đã nhiều phen con dân An-nam không chịu tùng phục các quan tổng-trần Tàu nên mới dây loạn.

Lời nữa kỷ thứ nhất chúa Gáng-sanh tại quận Giao-chỉ (hồi trước kêu là Giao-chỉ bây giờ là Bắc-kỳ) có một vị Sứ-quân tên là Tô-định, tánh tham-bạo bất-nhơn làm cho nhơn dân ta-thán.

Đầu năm thứ 39 Tô-Định đay giết một viên quan An-nam, vợ viên quan ấy tên là Trưng-Trắc lo trả thù cho chồng Sứ-quân bèn tụ nghĩa binh, có em gái tên là Trưng-Nhị theo giúp sức, mới kéo binh thẳng đến dinh Sứ-quân. Bởi nhơn dân đều ghét, nên bỏ chạy ráo, Tô-Định phải kiếm đường mà trôn. Binh Trưng-Trắc, Trưng-Nhị càng ngày càng đông thành ra đạo binh lớn, đi tới lần trong các tỉnh gần đó, đi tới đâu thì nhơn dân vui mừng, coi hai chị em như thần tiên cứu nạn; hai chị em lấy được 65 thành, Trưng-Trắc tước vương vị, cai trị đăng ba năm.

Sau vua Tàu sai Mã-Viện là đại tướng rất có danh, đem binh qua đánh Giao-chi. Mã-Viện khiến quân làm cầu, phóng đường cho dễ bề độ lương thảo, rồi người dẫn binh đi dài theo mé biển sang qua Giao-chi. Đi vừa tới Lăng-bạc (bây giờ ở phía tây thành Hà-nội) thì gặp binh Trưng-Trắc bèn giao chiến, đánh thối lui binh An-nam. Đầu năm sau, Mã-Viện xuất binh ra một trận nữa, làm cho binh của hai chị em Trưng-Trắc và Trưng-Nhị thua vỡ chạy hết. Hai chị em binh lương đều hao mất hết, nên tự vận mà thác.

Rồi cả nước An-nam cũng bị Tàu cai trị nữa.

Sau lại khi An-nam đánh đuổi các quan tổng-trần, cùng binh lính Tàu, rồi thì mới lập ra chùa mà thờ hai chị em Trưng-Trắc và Trưng-Nhị vì hai nàng ấy đã có công khó mà cứu xứ mình cho khỏi người Tàu cai trị.

Bây giờ tại thành Hà-nội còn một cái chùa thờ hai nàng đó.

CÂU HỎI. — Vì sao mà dân sự đầy loạn không chịu Tô-Định cai trị? — Trưng-Trắc và Trưng-Nhị là người chi? — Binh lính hai nàng ấy giao chiến với ai? — Vua Tàu tính làm sao? — Còn Mã-Viện là người chi, chấp chương binh quyền ra thế nào? — Đánh thắng hay là bại? — Hai chị em Trưng-Trắc và Trưng-Nhị sau ra thế nào? — Người An-nam thờ hai chị em ra thế nào?

124. — NHÀ NGUYỄN, NHÀ TRỊNH

Kể từ kỷ thứ 11 dân An-nam đầy loạn chống cự với Tàu đã nhiều phen. Qua năm 939 có người Ngô-Quyên đánh thắng tức vị cai trị xứ An-nam, lập kinh đô tại Cổ-Loa là dinh vua An-Dương khi trước. Từ đó đến sau thì con dân An-nam chọn người cử làm vua, song cũng còn cống sứ cho Tàu mỗi năm. Nhà Lê nổi dòng cai trị đăng gần 150 năm. Qua nửa kỷ thứ 16 thì nhà Trịnh kiêm chức mà thay quyền nhà Lê đăng thế quyền mình mà cai trị. Song bởi sợ nhà Nguyễn cũng là có quyền, nên nhà Trịnh cho nhà Nguyễn cai trị quận Thuận-hóa bây giờ thì là tỉnh Quảng-bình, Quảng-trị, Thừa-thiên và phía bắc tỉnh Quảng-nam, đăng ở xa không thể chi cướp quyền mình được.

Còn lại một mình nhà Lê, thì nhà Trịnh tung hoành chấp chương binh quyền, thâu thuế lỗ quan các chỗ, để lại cho vua cai trị một ngàn làng, huê lợi đủ chi tiêu, phát cho vua 5 ngàn lính, 17 thớt tượng, 20 chiếc thuyền rồng. Khi có đại triều thì mới ngự cho có chừng đó mà thôi.

Nhà Nguyễn thấy nhà Trịnh chuyên quyền nhà Lê nên không chịu phục, nói rằng nhà Trịnh muốn đoạt ngôi báu, nên mới muốn kéo binh đến mà đánh, ráng hết sức, song nhà Nguyễn không thể ăn nhà Trịnh đăng, đánh mấy trận đều thua hết.

Đánh nhau gần 50 năm, nhà Trịnh phải chịu thua để cho nhà Nguyễn làm vua mà cai trị xứ ở phía Nam sông Gianh. Nhà Nguyễn mới xưng vương cõi Nam, lập kinh đô tại Huế. Người Tây cho tên cõi Nam nhà Nguyễn cai trị đó là xứ Nam-kỳ.

CÂU HỎI. — Qua đầu kỷ thứ 11, người An-nam làm thế chi cho khỏi Tàu cai trị? — Nhà Trịnh ăn ở ra thế nào? — Nhà Nguyễn làm đến chi? — Vì làm sao nhà Trịnh đánh với nhà Nguyễn? Đánh giặc hai đảng ai thắng ai bại?

125. — SÁP NHẬP XỨ CHIÊM THÀNH VÀ CAO-MAN

Nhà Nguyễn làm chúa cõi Nam cũng dùng lúc thái-bình ấy mà kiên bền thành lũy, dựng vững nghiệp hồng.

Xứ Chiêm-thành xưa tách riêng bờ cõi nay cũng thuộc về nhà Nguyễn. Xứ Chiêm-thành nhiều phen cự đánh chống chọi với người An-nam mà bị thua hoài phải mất nhiều tỉnh. Qua năm 1470 vua Chăm đánh bị thua một trận nữa làm cho người An-nam lấy thêm phía bắc nữa mà lập thêm ra bờ cõi phía ấy là tỉnh Quảng-nam bây giờ, qua 1650, người Chăm lại đầy động nữa. Vua nhà Nguyễn lúc ấy là Hiến-vương phải cử binh. Vua Chăm thua bị bắt, ra tự vận mà thác.

Vua Nguyễn Hiến-vương lấy ăn đức mà mua lòng người, mới châu cấp cho bà Hoàng-hậu Chăm, nhường tỉnh Bình-thuận để thâu lấy thuế mà ăn đến mãn phần rồi mới giao lại.

Khi ấy tại giải hạn xứ Nam-kỳ và xứ Cao-man, xit xuống phía Nam một thí, có nhiều người An-nam ở mà lập nghiệp, chuyên nghề nông vụ. Phần đông thì là những kẻ hoang đảng, kẻ trôn lính, người bị án lưu xứ. Ban đầu thì làm ăn bình yên vô sự, sau qua năm 1658 bèn sanh ra đều tranh cạnh, khiến phải dùng binh đao. An-nam nói rằng người Cao-man xâm phạm bờ cõi, nên phải cử binh gia phạt. Vua Cao-man thua, mới qui phục nhà Nguyễn mà dâng lễ công như chư hầu vậy và chịu để cho người An-nam đến lập nghiệp trong nước mình, không dám đá động đến.

Qua năm 1675, vua Hiến-vương thừa lúc Cao-man bị loạn trong xứ mà lấy vài cửa hải trình và đặt một quan Kinh-lược để

kiểm sát việc cai trị xứ Cao-man. Lúc ấy giải hạn cõi Nam giáp đến sông Cửu-long-Giang. Qua năm 1715, thì giải hạn giáp tới vịnh Xiêm-la. Bốn mươi năm sau, xứ Cao-man đầy loạn An-nam bèn thừa dịp mà sáp nhập về cõi Nam, cả miền trung-châu sông Cửu-long-giang, giáp tới Châu-độc.

Phải khi ấy không có giặc Tây-sơn nổi lên, thì cả xứ Cao-man đã thuộc về xứ Nam rồi.

BÀI TẬP VÀ CÂU HỎI. — Chỉ trên bản-đồ xứ Chiêm-thành? — Kể các xứ nhà Nguyễn sáp nhập. Làm sao nhà Nguyễn sáp nhập Chiêm-thành và xứ Cao-man? Tại đâu mà nhà Nguyễn hết thể sáp nhập nữa?

126. — GIẶC TÂY-SƠN

Võ-Vương, vua xứ Nam-kỳ, băng rồi, thì con là Huệ-Vương lên nối ngôi. Huệ-Vương còn thiếu niên, đành thân bèn đặt quan đề lo giúp việc triều-chánh. Trương-phúc-Loan lãnh chức phụ chánh, tánh hay kiêu-căng lắm nhiều đều hà-khắc hơn dân nên năm 1771 sanh ra mối loạn lớn. Giặc này kêu là giặc Tây-sơn, là vì mối loạn khởi tại núi Tây-sơn mà ra.

Tướng làm đầu là Nguyễn-văn-Nhạc, kẻ thì nói là người lái buôn giàu có, người lại nói là một viên quan chức nhỏ. Nguyễn-văn-Nhạc cũng là một tay cứng cỏi, hằng hoi, còn em là Nguyễn-văn-Huê vô nghệ giỏi, điều binh khiển tướng hay, cũng theo mà giúp sức. Thừa dịp bá tánh đói lòng mà chiêu mộ anh hùng, tập rèn binh lính, rồi qua năm 1773 kéo thẳng tới đánh lấy tỉnh thành. Vua Huệ-Vương hay đặng liền sai binh tiếp nhưng mà giặc thế mạnh nên phải bị thua.

Lúc ấy ngoài Bắc chúa Trịnh nghe Tây-sơn khuấy rối nhà Nguyễn, bèn dùng dịp mà cử binh. Vua nhà Lê là Lê-hiền-Tôn, niên kỷ cao, không lo việc nước đặng, nên từ năm 1767 Trịnh-Sum chuyên lấy quyền thế, tích trữ lương thảo tu chỉnh binh mã, rồi qua năm 1774 kéo thẳng chỉ vào cõi Nam, dõ rằng để dẹp giặc Tây-sơn đặng cho khỏi nhà Nguyễn nghi ngờ mà cản trở.

Vua Huệ-Vương biết là quyết kê, bèn ra ngăn đón, song binh yếu cự chẳng nổi, binh Bắc ào tới hằm đặng dè dờ Huế (nhằm tháng giêng năm 1775), chiêm cứ đặng 12 năm; qua năm 1786, bị Tây-sơn đánh đuổi mà lấy lại.

CÂU HỎI. — Giặc Tây-sơn bởi đâu mà ra? — Ai cầm binh giặc ấy? — Giặc khởi ra thế nào? — Làm sao nhà Trịnh lại dấy binh? — Sau ra thế nào?

127. — ĐỨC-CHA D'ADRAN

Mây thầy giảng đạo Langsa sang qua ở cõi Đông-dương nay đặng hơn 150 năm.

Ban đầu nhà Nguyễn và nhà Trịnh tương dụng đặng mây thầy giảng đạo mà làm vai kiền đề giúp trong việc chiến tranh, nên hết dãi tử tế, để cho thông-thả. Sau dòm thầy không phải là kẻ quen nghề thương mà đến mà giúp thêm sức cho mình, thì đem lòng ghét bỏ, hành khổ mây thầy giảng đạo và mây người theo đạo.

Vua nối ngôi cho Huệ-vương là Nguyễn-Anh là cháu ngài. Việc tình cờ khiến cho Nguyễn-Anh gặp đức-cha d'Adran. Trong khi ấy, hai người cũng đều bị giặc Tây-sơn rước cả hai, hai đảng đồng hiệp nhau mà trị nạn. Đức-cha gặp Nguyễn-Anh tại mũi Cà-mau. Đức-cha chịu theo giúp Nguyễn-Anh, bàn luận cùng nhau; Đức-cha bèn khuyên Nguyễn-Anh phải cầu cứu nơi nước Đại-pháp. Nước Xiêm-la, nước Portugal, nước Hollande, nước Anh-quốc và nước Espagne đã chịu giúp song Nguyễn-Anh lưỡng-lự, nên xin đình việc ấy lại cho người nghĩ nghị.

Nguyễn-Anh bèn dứt định dụng đồ binh Xiêm. Nhưng mà binh Xiêm chỉ lo cướp phá không có việc chiến tranh, nên ra trận nào cũng thua, bị Tây-sơn thắng luôn luôn, Nguyễn-Anh phải trốn nơi mây-cù-lao tại vịnh Xiêm-la, rồi lần tới Phú-quốc tìm Đức-cha d'Adran mà bàn nghị. Khi ấy mới quyết cho vua với kẻ thù hạ qua xin ngụ ở nước Xiêm, còn Đức-cha thì đi với Đông-cung Cảnh, qua nước Đại-pháp mà cầu cứu, như Đại-pháp chịu giúp thì vua sẽ nhượng một cửa hải trình, hòn Côn-nôn, và để cho một mình người Langsa đặng phép thương mại trong xứ. Qua tháng giêng năm 1787, thì Đức-cha tới thành Paris. Vua Đại-pháp cùng đình thần tiếp rước Đức-cha, khi nghe Đức-cha tỏ bày các chuyện gian nan của nhà Nguyễn thì cảm động, bèn chịu giúp. Đó rồi, ngày 28 tháng 11 Langsa năm 1787 lập tờ giao lân tại thành Versailles. Cách một tháng Đức-cha cùng Đông-cung Cảnh xuống tàu, đi trót năm mới trở về tới xứ Nam-kỳ.

CÂU HỎI. — Các thầy giảng đạo sang qua Nam-kỳ năm nào? — Nguyễn, Trịnh tiếp đãi mây thầy giảng đạo ra thế nào? Đức-cha d'Adran khuyên Nguyễn-Anh làm đều chi trong năm 1783? — Nguyễn-Anh quyết cầu Đại-pháp chẳng? — Đức-cha qua Đại-pháp có đặng việc không?

128. — NGƯỜI LANGSA ĐẾN NƯỚC NAM

Lúc Đức-cha sang qua Đại-pháp, thì Nguyễn-Anh lập thê ra đánh cự với Tây-sơn song bị thua. Nên Tây-sơn thâu đoạt cả xứ Nam mới chia ra cho ba anh em cai trị.

Qua năm 1788 lôi tháng chín thì có binh lính Langsa sang qua, có chở theo súng ống, thuốc đạn và lương thảo đủ thứ. Tây-sơn ráng chống cự hết sức; song bị thua lần lần, chúng nó dồn binh trú tại thành Qui-nhơn mà cự lại, thành Qui-nhơn qua tháng sáu năm 1802 mới là thua, về tay Nguyễn-Anh. Thành Huế cũng bị lấy (nhằm ngày 12 tháng sáu năm 1801 còn Tây-sơn thiết thua tại sông Nhứt-lệ nhằm ngày mồng tám tháng hai năm 1802). Nguyễn-quang-Toàn là con của Nguyễn-văn-Huê thua bỏ thành mà chạy qua Trung-quốc mà cầu cứu. Song Nguyễn-Anh đã liệu trước bèn trả lại ân sặc của Tàu đã ban cho Nguyễn-quang-Toàn, nên Trung-quốc không chịu cứu. Nguyễn-quang-Toàn không binh cứ tính đánh liều, cầm binh ra cự địch đuổi lui giặc ra tới Đồng-hới. Nguyễn-Anh thân chinh ngăn đón, thắng đạo binh bộ, các đạo chiến thuyền của giặc Tây-sơn, bị một trận tại vàm sông Nhứt-lệ mà tan hoang.

Thất trận Nhứt-lệ, mất thành Qui-nhơn rồi Tây-sơn phải bỏ tay mà chờ thác. Qua ngày 22 tháng bảy năm 1802. Nguyễn-Anh nhập thành Hà-nội. Nguyễn-Anh tóm thâu Nam, Bắc, phục đăng cơ nghiệp xưa, bèn tức vị hoàng-đế xưng niên hiệu là Gia-long (nhằm năm 1558).

Đức-cha không còn sống mà xem cơ nghiệp đồ sộ người đã giúp vua gây dựng nên!

CÂU HỎI. — Lúc Đức-cha d'Adran bên Langsa trở về thì vua Nguyễn-Anh ra thế nào? — Đại-pháp giúp những vật chi? — Nguyễn-Anh thắng Tây-sơn ra thế nào? — Nguyễn-Anh xưng vương hởi nào? — Lấy niên hiệu chi?

129. — TU BỘ ĐIỂN THỎ NAM-KỲ

Trước đời vua Gia-long, thì mấy người chuyên nghề ruộng nương thong thả, muôn cây cây dâu đầu đầu cũng đăng, tạo lập nhà cửa, xóm làng cùng làm ruộng chỗ nào tự ý không ai ngăn-cản, đến sau tạo lập thành khoảnh rồi làm đơn xin quan sở tại, thì đăng làm chủ đất khai phá ra đó, không cần chi đo, cũng không kể

chi đất tốt hay là xấu, còn khi đóng thuế hề đất rộng thì trả thuế nhiều, còn đất ít thì trả thuế ít. Khi đóng lúa thóc đóng thuế thì đóng gia lớn hay là nhỏ tùy ý.

Mà đến đời vua Gia-long, thì đổi lại và sửa cách đóng thuế. Qua năm thứ tư nhằm ngày 17 tháng sáu Annam thì ngài mới ra lệnh phải tu bộ điển thổ hết trong năm tình Nam-kỳ (Phan-trân) (Gia-định), Trân-biên (Biên-hòa), Vĩnh-trấn (Vĩnh-long và An-giang) Định-trần (Định-tường và Hà-tiên). Đất ruộng đều đo lại kĩ càng.

Các thứ thổ sản đều đem vào sổ. Đường sá chỗ nầy qua chỗ khác xa gần đều đo đem vào sổ. Núi non, các cù-lao, cùng sông rạch đều sập theo thứ lớp, bày ra làm bản-đồ, sổ nhơn dân và các thuế vụ lập ra do theo thổ sản trong xứ rất hẳn hoi.

CÂU HỎI. — Trước đời Gia-long con dân khăn đất ra làm sao? — Dân đóng thuế vụ ra thế nào? — Vua Gia-long làm đều chi? — Theo chỉ dụ Gia-long thì thuế vụ lập ra thế nào?

130. — ĐỨC-CHA D'ADRAN TẠ THÊ

Vua Gia-long lập nên cơ nghiệp được đồ sộ rồi, thì Đức-cha d'Adran đã qua đời. Người mắc lo nhiều việc và bởi ở xứ Nam đã lâu, bị nhiễm lây phong thổ mà hao mòn, nên thọ bệnh nặng, qua ngày mồng 9 tháng 10, năm 1799 thì tạ thê. Khi ấy vua Gia-long bảy lễ cất táng rất oai nghi trọng thể. Vua đặt lời tặng rồi dạy khắc nơi mộ bia (năm 1800) đến lúc hạ rộng vua đọc một bài văn rất nên ai bi, đây ta chép lại ít chặng đại khái:

« Xưa trăm tìm đăng người hiền ngò mà phú thác mọi điều kìa nhiệm. Người chẳng nệ đường xa ngàn dặm mà đến, nhằm lúc vận thời ta đương bị, chớ trong gan tặc cũng không lia nhau. Nay dưới bóng cờ nghiệp cả đã vững bền, nghĩa sơ giao càng thêm hậu, trời sao vội rẽ phân hai ngã?

« Thuở ầu xuân trăm hữu phúc, nên mới gặp đăng người bạn quý ấy, tâm đầu ý hiệp. Lúc trăm khởi binh lo khôi phục cơ nghiệp của tiên nhơn, thì sở cậy có người ở một bên mà dạy bảo đều hơn sự thiết cùng chỉ vẽ đường đi nước bước cho trăm ».

« Tình giao rất thiết cho đến đời khi có việc trăm phải ngự ra khỏi đền, thì hai ngựa kể nhau. Từ xưa đến nay cũng một

lòng một dạ mà thôi, không có đều chi mà phải lạt nghĩa tri ngộ và tình chí thân của hai ta lúc ban sơ. Trăm những ước người đặng dư trăm tuổi mà chung cùng cho phi cuộc bản hoan, hay đâu một phút mà cây ngọc ngã tàn nên tro bụi.

« Trăm muôn bia công nghiệp lớn của người sang cả, ngỗ hầu rạng danh hiển đức, nay trăm phong chức Thái-phó, gia tước Quận-công và tặng cho chức trọn lãnh. Hỡi ôi ! Hồn đã lìa mình ngọc, cội thọ tách rời, ta mới mắt trông theo, nào biết làm sao đặng ? Ôi ! Lời vắn tình dài, trăm năm để người ngoại đoạn thâm ».

CÂU NÓI. — Đức-cha d'Adran tạ thế nhằm năm này ? — Vua Gia-long cắt tang làm sao ? — Lời trong văn nói làm sao ?

131. — VUA GIA-LONG Ở CÙNG NGƯỜI LANGSA

Đức Gia-long tức vị Hoàng-đê rồi, có nhiều vị đại thần cùng kẻ dân nhơn thấy các quan Langsa đặng vua yêu dùng, vì đã có công đánh nam dẹp bắc, thì đem lòng ganh gỗ, sàm tấu với vua khiến cho xa mấy người ấy đi, và lại nước nhà đã bền vững, không cần chi phải còn cậy bầy mưu giúp sức. Nhưng mà vua Gia-long cùng một ít người tôi khai quốc, như quan tả quân Lê-văn-Duyệt, không đổi lòng, bởi mến nghĩa Đức-cha d'Adran, nên cũng yêu vì các quan Langsa như khi trước.

Vua Gia-long đóng đô tại Huế rồi, thì ban sắc, phong chức đại-thần cho các quan Langsa vì trong cơn giặc-giã vua có ban sắc tạm mà thôi. Đức Gia-long lại dạy chế bớt lễ-tiệc cho người Langsa: các quan An-nam vào chầu thì phải lạy năm lạy, còn các quan Langsa thì gác đầu năm lạy mà thôi. Vua ban cho mỗi vị quan là 50 lính, biên tách bộ riêng, để lo việc bầu hạ sớm khuya. Các quan Langsa ở tại triều Huế lo mở mang cuộc thương mại Đại-pháp cùng nước An-nam. Lúc ban sơ thì không lấy chi làm nặng việc cho lắm, vì chưa từng thuộc cách ăn thói ở của người Nam, nên tàu ở thành Bordeaux và Nantes chở qua những hàng hóa dân không dùng đặng.

Vua Gia-long dạy miễn thuế nhập cảng cho mấy chiếc tàu, vì người thầy buôn bán không được. Vua không chịu lãnh lễ vật của các chúa tàu dâng, mua ít món mà thôi và dạy biên những vật cần dùng trong xứ biểu về chở qua mà bán; vua hứa tiếp đãi tử tế và

sẽ giúp cho thành sự. Vua Gia-long thăng hạ ngày mồng 3 tháng hai năm 1820. Vua đã lập người con thứ tư tên là Đăm làm Thái-tử đông-cung, sau tức vị, xưng niên hiệu là Minh-Mạng.

Tại triều đình các quan An-nam có yêu vì người Langsa hết không ? — Còn vua Gia-long ở với người Langsa ra thế nào ? — Người tỏ đều chi mà kính mến các quan Langsa ? — Việc thương mại ra thế nào ?

132. — ÔNG CHAIGNEAU LÃNH KHÂM PHÁI

Ông Chaigneau giúp vua Gia-long, ở xứ Nam đã 25 năm ; qua năm 1819 mới về nước Langsa mà nghỉ.

Lúc người trở lại Huế nhằm ngày 17 tháng năm 5 năm 1821, có phụng mật chỉ, thay mặt cho vua Pháp-quốc mà lập tờ thương ước với nước An-nam, thì vua Minh-Mạng cũng tiếp đãi tử tế. Vua Minh-Mạng nói rằng : Khi Tiên-đê gần thắng hà, thì có nhắc-nhở khanh và có gởi gắm các quan Lang-sa cho ta. Người có dạy rằng : « Phải kính mến và phải biết ơn Pháp-quốc, vì nhờ có các quan Lang-sa giúp sức, nên ta mới gây dựng nên cơ nghiệp lớn này ».

Nhưng mà Đức Gia-long băng đặng ít lâu thì vua Minh-Mạng vội quên những lời cha khuyên bảo.

Ông Chaigneau ở Đại-pháp trở qua, có dâng cho vua một phụng thư của vua Louis thứ 18 ; xin mở mang cuộc thương mại trong hai nước. Vua Minh-Mạng bèn dạy một viên quan viết thư mà trả lời, rồi gởi đi, không đưa cho ông Chaigneau dịch lại tiếng Lang-sa, nói rằng : « Nước Đại-pháp cũng có người giỏi đặng mà diễn ra rõ ràng mấy lời ta nói trong thư. Và lại vua Lang-sa viết cho ta, thì dùng tiếng nước người, nay ta viết ra tiếng nước ta, thì cũng không lỗi chi ».

Phong thư tới kinh đô Paris, thì nhờ có ông Abel-Rémusat, là người thông thái dịch ra tiếng An-nam. Khi ấy hay rằng vua Minh-Mạng bắt lời của vua Lang-sa. Câu chót trong thư nói rằng : « Về việc thương mại, thì trong nước đã có lập lệ luật đánh rành, dầu lái buôn ở phương nào đến, thì cũng phải tuân theo, còn người Lang-sa mà muốn tới xứ tôi, thì cũng vậy ».

CÂU HỎI. — Lúc ông Chaigneau trở qua An-nam vua Minh-Mạng tiếp đãi thế nào ? — Thư của vua Lang-sa gởi cho vua Minh-Mạng nói về việc gì ? — Minh-Mạng trả lời làm sao ?

133. — PHÁP, VIỆT THẤT HÒA

Cách ít lâu, sau việc ông Chaigneau phụng khâm sai, có một chiếc tàu Lang-sa, « la Cléopâtre », đến tại cửa Hàn, nhằm ngày 28 tháng giêng, năm 1822. Quan chúa tàu xin ra mắt vua Minh-Mạng, mà vua không khứng chịu.

Từ ấy ông Chaigneau dầm thầy lòng vua lạt lẻo, còn bọn quân thân càng thêm kiêu cách, thì người buôn trí, bèn xin trở về Đại-pháp, từ giã cõi Nam nhằm ngày 15 tháng 11 năm 1824.

Cách ba tháng, có chiếc tàu khác tới đậu tại cửa Hàn đem đồ lễ vật và một phùng thơ của vua Đại-pháp. Song mà chẳng chịu cho nên quan Khâm sai Lang-sa vô viếng.

Vua Minh-Mạng làm như vậy, là có ý không muốn cho người phương Tây lai vãng, Tàu chưa lìa khỏi nước Nam, thì vua hạ chỉ cấm đạo cùng tra soát nghiêm ngặt những tàu thuyền Lang-sa đến trong xứ.

Qua năm sau (1826), cháu ông Chaigneau phụng chỉ làm lãnh-sự thể cho chú đến nước Nam. Vua Minh-Mạng không khứng chịu, thì người phải trở về Đại-pháp. Còn những tàu thương mại tới trong xứ từ năm 1826 sắp về sau, thì thường bị đồn thù tra xét làm nhiều điều khó lòng. Vua Minh-Mạng dạy mua hàng hóa cho đến 6, 7 ngàn quan Langsa, rồi biếu đem tiền kẽm mà trả. Duy tiền kẽm thì có xứ Nam xài mà thôi. Từ khi ấy tàu buôn thường lại Sài-gòn, không hề ghé cửa Hàn nữa, vì có quan thượng Lê-văn-Duyệt đương trấn Nam-kỳ lục-tỉnh, mền nghĩa người Lang-sa khi xưa, nên hết lòng bảo hộ mà mở mang việc thương mại.

Làm sao mà ông Chaigneau phải trở về Pháp-quốc? — Vua Minh-Mạng tiếp đãi chúa tàu thế nào? — Từ năm 1885, vua Minh-Mạng ở với người Tây thế nào? — Mấy chiếc tàu buôn Lang-sa làm sao?

134. — BẮT ĐẠO. — GIẶC NGUY KHÔI

Cuối năm 1833 tại Huế, có một thầy giảng đạo bị xử giáo (thất cổ) một viên quan có đạo thuộc về cơ Thị-vệ (lính hầu vua), bị xử trảm chỗ nên nhà thờ đã phá hư sập. Nhiều người An-nam bị hành khổ mà chết. Trong xứ Nam-kỳ lục-tỉnh, thuở quan Thượng Duyệt còn sanh tiền, thì vua Minh-Mạng không dám làm chi, nên bình yên vô sự.

Đến khi quan Thượng qua đời, vua dạy xiêng mà mà xử trượng, rồi truyền chỉ bắt đạo, làm nhiều điều khổ khắc. Những kẻ thân bằng của quan Tả quân cũng bị vua bắt mà giết đi. Bởi có ấy, nên Lê-văn-Khôi là tôi của quan Thượng mới dấy loạn (1833), lấy thành Sài-gòn. Chẳng khỏi bao lâu cả Lục-châu đều theo giặc. Khi ấy nước Xiêm cử binh chiếm Hà-tiên, còn vua Cao-man cũng sợ, nên bỏ đô mà chạy. Binh triều trẩy sang Sài-gòn, đánh thôi binh Xiêm, lấy Nam-kỳ lại. Qua năm 1834, hãm đặng thành Sài-gòn, các quân giặc đều bị bắt, bị chém giết rất nhiều.

Cũng trong lúc ấy, ngoài Bắc cũng khởi loạn. Binh triều ra dẹp yên xứ Bắc, các tướng giặc đều bị dẫn về đô-đô mà chịu xử trảm.

Vua Minh-Mạng cáo mây thầy giảng đạo và kẻ theo đạo, nói rằng đã a-tùng với giặc, bởi có ấy nên cứ làm nhiều điều độc ác như xưa. Từ năm 1834 tới 1838, bắc chém hết bảy thầy giảng đạo nữa.

Vua Minh-Mạng băng nhằm ngày 11 tháng giêng, năm 1841. Lúc ấy vua Minh-Mạng đã đặng 50 tuổi, ở ngôi được 20 năm. Đình thần bèn tôn Thái-tử đồng cung lên kế vị, xưng niên hiệu là Thiệu-Trị.

CÂU HỎI. — Từ năm 1825, vua Minh-Mạng dạy bắt đạo thế nào? — Lúc quan Thượng Duyệt mất rồi thì vua làm gì? — Sao mà giặc Ngụy Khôi nổi lên? — Xứ Bắc khi ấy có yên không?

135. — ĐẠO CHIẾN THUYỀN AN-NAM TÁN HOẠI (1847)

Vua Thiệu-Trị ít ghét người ngoại quốc, nhưng mà cũng không bỏ chỉ dụ của Minh-Mạng, cứ cấm kẻ đạo trong ngục. Đã hai phen, năm 1843 và 1845, tàu chiến Lang-sa phải bắn phá thì mới chịu thả mây thầy giảng đạo ra.

Nhưng mà vua cũng không bãi việc bắt đạo. Qua năm 1847, có một chiếc tàu Lang-sa tới đậu tại cửa Hàn; ông quan năm Lapierre cậy quan thủ-ngự cửa Hàn đem dâng cho vua một phùng thơ xin cho phép giảng đạo trong nước Nam, như bên Trung-quốc vậy. Viên quan ấy làm nhiều điều khó dễ, không chịu lãnh thơ, cứ lẩn lưa hoài, lại nói nhiều điều xúc-ôc. Sau rốt, cho đến một

tháng, việc đầu cũng còn đó. Khi ấy các quan Lang-sa thấy năm chiếc chiến thuyền An-nam đương cù bị khí giới, còn trên đồn lũy thì binh đóng đông nức; sau mới rõ rằng vua Thiệu-Trị dạy phá tàu Lang-sa cho tiêu hủy.

Sớm mai ngày 14 tháng tư chiến thuyền An-nam độ binh rồi thì cử động. Ông Lapierre thấy vậy bèn sai một viên quan đến trước nói rằng :

« Như thuyền An-nam không ngừng lại, thì tàu Lang-sa sẽ bắn. Quan An-nam không kể cớ dục thuyền tới hoài. Tàu Lang-sa bèn xò súng đại bát, trong một giờ thì chiến thuyền An-nam tan hoang, không còn một mảy. Việc rồi ông quan năm Lapierre không độ binh lên bờ cũng không lấy rãnh đất nào, qua ngày mai, người bỏ cửa Hàn mà đi.

Vua Thiệu-Trị hay dạng sự ấy, bèn nổi đại nộ, hạ chỉ cho các tỉnh truyền bắt mấy thầy giảng đạo và giết hết những người phương Tây trong xứ. Vua sợ người Lang-sa trở lại đánh nữa, thì dạy chỉnh tu binh mã, rèn khí giới, trữ lương thảo.

Nhưng mà cách ít lâu, vua Thiệu-Trị băng, nhằm ngày mồng 4 tháng 11 năm 1847.

CÂU HỎI. — Làm sao mà tàu Langsa tới nước Nam trong năm 1843, 1845, 1847? — Chiến thuyền An-nam bị hại thế nào? — Vua Thiệu-Trị làm gì mà trả thù?

136. — LẤY BẢ TỈNH PHÍA ĐÔNG.

Vua Tự-Đức lên nối ngôi cho vua Thiệu-Trị, trí hóa thông minh lắm. Trong cả nước Trung-kỳ về việc văn chương thì Tự-Đức đứng bậc nhất. Chớ chỉ trong bọn đình thần mà có nhiều người biết thời vụ, thì vua Tự-Đức khỏi sai lầm, làm đều độc ác. Lúc người lên tức vị, thì đã có ý ghét đạo, nên cứ kiềm chế mà làm hại cho mấy thầy giảng đạo Lang-sa và I-pha-nho. Bởi vậy nước Đại-pháp và nước I-pha-nho đồng cử binh gia phạt nước Nam.

Năm 1858, quan Thủy-sư Lang-sa Rigault de Genouilly quân thông đạo chiến thuyền Đại-pháp và I-pha-nho đến tại cửa Hàn, (Tourane). Ông Rigault de Genouilly truyền lệnh bắn, trong hai giờ cửa Hàn về tay Lang-sa.

Lấy cửa Hàn rồi, thì ông Rigault de Genouilly kéo thuyền vô Sài-gòn, thành trì kiên bền chắc-chắn hơn mấy thành khác; người truyền lệnh bắn, trong hai ngày thì lấy thành Sài-gòn.

Cách ít lâu quan Thủy-sư Page phụng chỉ bên Pháp-quốc trải sang nước Nam, khuyên vua Tự-Đức phải xin nghị hòa, kẻ đồ máu nhơn dân vô ích. Vả nay Đại-pháp đã trọn thắng, nhưng vậy cũng rộng dung, không đòi nhượng đất, cũng không thương sớ tổn, chỉ nài có hai điều, là: để cho giảng đạo thông-thả cùng lập tòa lãnh sự Lang-sa trong xứ Nam đặng gồm hay việc bang giao. Vua Tự-Đức làm bộ nghe lời xin của nhà nước Đại-pháp, rồi trong khi ấy lại sai ông Nguyễn-tri-Phương là tướng giỏi, cầm binh đánh thành Sài-gòn, quyết lấy lại cho đặng, nhưng mà làm không xê nên phải thôi lui. Vua Tự-Đức bối-rối, phải lập tờ giao hòa cùng Đại-pháp và I-pha-nho (ngày mồng 5 tháng 6, năm 1862).

Theo tờ giao hòa thì vua Tự-Đức phải nhượng cho Đại-pháp ba tỉnh phía đông: Gia-định, Biên-hòa, Mỹ-tho và củ-lao Côn-nôn, lại không được để một phần đất nào khác cho ai, mà nhà nước Đại-pháp không ưng chịu.

Nước Nam còn phải bồi thường cho Đại-pháp và I-pha-nho 20 triệu quan làm tiền tổn phí, phải cho phép giảng đạo và khai nhiều cửa hải trình cho Tàu tới lui buôn bán cửa Hàn.

CÂU HỎI. — Ai nối ngôi cho Thiệu-trị? — Tự-Đức ăn ở cùng người ngoại quốc làm sao? — Vì sao nước Đại-pháp và I-pha-nho phải động binh vào nước Nam? — Thành Tourane và thành Sài-gòn vì sao mấy người Đại-pháp và I-pha-nho đánh lấy? — Khi dặng thơ của Đại-pháp xin cho các Thầy giảng đạo cùng lập tòa lãnh sự Lang-sa trong xứ Nam đặng gồm hay việc bang giao, thì vua Tự-Đức làm sao? Trong tờ giao-hòa nói đều chi?

137. — Ý CHỈ NHÀ NƯỚC ĐẠI-PHÁP

Tờ giao hòa hai nước tuy đã ký xong-xuôi rồi, nhưng mà có nhiều người hảy còn toan mưu làm loạn, gây nhiều đều khó dễ cho nhà nước Lang-sa. Khi ấy quan Thủy-sư Bonard đương quản thông binh bộ thủy phải ra hiệu dụ khắp ba tỉnh mà rao cho nhơn dân rõ ý chỉ nhà nước Đại-pháp. Tờ hiệu dụ nói rằng :

« Ta từng nghe dân xứ nước Nam không đổi lòng trung liệt, hàng giữ đạo quân vương. Nay Pháp-việt nghị hòa, vua đã kết niềm bằng hữu, nghĩa tôi con lẽ đâu đi nghịch mạng. Vả lại

sự Hoàng-dê Đại-nam nhượng đất thì cũng như đưa con về nhà chồng, tuy xuất giá chớ không quên ơn nặng. Dân ba tỉnh lúc bấy giờ ví như gái mới vu quy. Ban đầu hẳn còn sợ, sau dần thấy có người che chở, lo cho no ấm thì mới hết sợ mà thương chồng nhưng vậy cũng không quên ơn cha mẹ ».

« Hậu nhứt các người xem công cuộc mới rõ rằng người Lang-sa hết lòng bảo-hộ lương dân cho khỏi kẻ cường bạo hà-hiếp còn những kẻ trộm cướp khuấy rối hương lân, thì nhà nước Đại-pháp cứ theo luật mà nghiêm trị ».

Trong tờ hiệu vụ khác có lời này : « Những kẻ nào nói rằng Hoàng-dê không lòng lo cho dân đảng an cư lạc nghiệp là quân gian trá, không biết đạo ý thời vụ, cứ cậy sức, cậy mưu cả đời mãi uôn ba tác lười mà xui dục cho bá tánh lầm lỗi ».

« Còn những quân đội, quan quyền ấy ai phong ai cử ? Ngoài niệm tuy xưng tụng chữ quân vương thủy thổ, chớ trong lòng quyết đi cướp con dân đi khuôn của chúng ».

« Lúc vua Tự-Đức phê ý tờ hòa ước, thì đã có truyền chỉ dạy những kẻ ấy phải bỏ khí giới, chức sắc cùng đồ nhun phục giả đi, mà về nhà thủ phận làm ăn ».

« Nhà nước Đại-pháp cũng rộng dung, từ trước bấy lâu, có ý để cho những kẻ kêu căng ấy xem cho biết thời vụ, phân cho tường lợi hại, rồi ra mà chịu phép nước, đảng cho yên trong thôn lý. Nhưng vậy cũng đã lâu mà không tuân lệnh, nay nhà nước phải ra tay, sau nữa đừng than trách ».

CÂU HỎI. — Tờ hòa ước lập năm 1862 rồi nước Nam có thiệt yên không ? — Những kẻ nào gây nên loạn ? — Ý chỉ Đại-pháp làm sao ?

138. — PHAN-THANH-GIẢNG

Lúc Phan-thanh-Giảng được 12 tuổi, thì cha đương làm chức để lại, bởi lầm lỗi cùng quan trên nên phải bị án buộc làm nhiều điều cực-khổ. Người không đánh rồi cha, bèn xin đi theo đảng đồ tay chơn khi hôm sớm. Các quan tỉnh dần thấy bức thiếu niên mà biết trọn niềm hiếu kính thì kêu mà hỏi.

Khi ấy mới rõ là đứng thông minh, bèn khuyên vào trường học. Người vâng lời, có ý trong cho cha mình đảng giảm bớt chút

đình hình khổ chắng. Vào trường học đặng ít năm, kẻ mở khoa thi hương; ông Phan-thanh-Giảng đậu cử nhơn, đó rồi thăng ra kinh thi hội mà lấy bậc tân-sĩ.

Bài vở của ông Phan-thanh-Giảng làm thiệt rất hay; vua Minh-Mạng đọc tới thì lấy làm khen ngợi không cùng, bèn cho đòi đến mà hạch hỏi. Vua nghe lời đòi đáp như lưu thì mừng, mới ban cho ông Phan-thanh-Giảng một chức quan ở gần vua.

Chẳng bao lâu lại thăng đặng nhị phẩm, lần lần tới bậc hiệp biện đại học sĩ. Người giữ chính theo đạo Khổng-tử, thường gián vua trong điều lầm lỗi. Vua Minh-Mạng tánh hay tự đắc, không nghe lời tãi ngay, nên ghe phen quở trách, sau lại lột hết chức tước, bắt ra đầu quân ở về tiền đạo đương đánh giặc tại Quảng-nam.

CÂU HỎI. — Thuật lại khi Phan-thanh-Giảng còn nhỏ ? — Phan-thanh-Giảng làm chức gì ? — Vì sao mà ngài gián vua ? — Khi Phan-thanh-Giảng gián rồi vua Minh-Mạng làm sao ?

139. — PHAN-THANH-GIẢNG (Tiếp theo)

Ông Phan-thanh-Giảng cũng cam chịu một bề, không lòng oán trách. Mặc đồ theo lính, người đục-xông chôn chiến trường, làm gương gan-dõm và giữ phép luật không sai một nét. Các quan thấy đều khen ngợi, quân lính lại thêm mến phục. Vua Minh-Mạng hối tâm, bèn cho đòi người về trao mà giao quờn tước lại như xưa. Đến sau người được ban chức cao trong triều chánh. Lúc Pháp-Việt giao binh, thì có một mình ông Phan-thanh-Giảng dám ra gián vua cầu hòa mà vua không nghe, nên khiến nước nhà thêm rối.

Khi ba tỉnh phía đông đã giao cho Đại-pháp rồi, thì người đương làm chức kinh lược ba tỉnh phía tây, đêm ngày hằng lo cho yên xã tắc, thường khuyên bá tánh phải cư an, chớ có nghịch mạng cùng Tàn-trào. Người cũng làm hết sức, mà không đặng, sau nhà nước Lang-sa phải lấy luôn ba tỉnh phía tây, thì ông Phan-thanh-Giảng thương dân chúng, nghĩ để đổ máu vô ích, bèn biểu ra chịu qui hàng, rồi uông thuộc độc mà thác trong một cái nhà tranh nhỏ người đã cất mà ở trong lúc làm kinh lược.

Nhà nước Pháp-quốc thấy người nghĩa khí bèn lo cất tâng rất nên trọng thể, đem một chiếc tàu mà độ quan tài người về Bến-tre; các quan văn võ đưa đón rất đông, còn binh lính thì đóng hàng châu coi ra nghiêm chỉnh.

CÂU HỎI.— Phan-thanh-Giảng khi bị lột chức có oán trách đều chi chăng? — Khi vô đầu quân người ăn ở ra thế nào? — Vua thầy tánh khi người như vậy thì làm sao? — Phan-thanh-Giảng sai đi qua nước Đại-pháp về việc chi? — Khi trở về Nam-kỳ thì ngài làm đều chi? — Sao ngài tự vận? — Nhà nước Đại-pháp lo cất tâng ngài cách thế nào?

140.— CÁC THỦY SƯ NGUYỄN SOÁI

Lúc ban sơ Đại-pháp mới chiếm cứ xứ Nam-kỳ, thì các quan Thủy sư kiêm chức Nguyên soái, lo bình định nước nhà và sửa-sang việc chánh trị. Quan Thủy sư Bonard và de la Grandière có công mở mang xứ Nam-kỳ làm cho đặng cường thịnh; cũng nhờ có hai vị Nguyên soái ấy nên thành Sài-gòn mới được cải hóa ra sạch-sẽ xinh đẹp.

Thuở đó có một người thấy công cuộc tu tạo thành Sài-gòn, thì có làm sách để lại nói rằng: « Trước bốn năm đây, thì là những hào vũng, mớ-mà đầy đầy, hễ có mưa xuống, hơi độc-địa nổi lên, làm cho con người phải mang bệnh; người Lang-sa cũng ở nhà lá như người An-nam vậy. Đền bây giờ đây có khai kinh xẻ rãnh, bầu vũng lại lập cao ráo, đường sá phóng tỏa khắp nơi, lầu đài chắc-chắn cất cùng thành thị, hơn số càng ngày càng đông. Xem các việc đồ sộ ấy, thì biết bao nhiêu là công trình của nhà nước Đại-pháp ».

Cũng nhờ có các quan Thủy sư Nguyễn soái và các quan Tham-biện giúp sức, như ông Aubaret, Vial, Luro, Philastre, nên mới lập thành phép cai trị, làm cho xứ Nam-kỳ được tân phát cường thịnh, phủ, huyện, tổng, xã cũng đề y như xưa, trên lại đặt quan Tham-biện lãnh kiểm sát các viên chức ấy. Các quan Tham-biện phần nhiều trước đã có học tiếng An-nam cùng cách thức cai trị tại nhà trường Hậu-bổ Sài-gòn, rồi mới đi trấn nhậm các tỉnh. Mỗi trường bổ có thông ngôn và ký lục chữ nhu; phần việc đại khái các quan Tham-biện là: thân thuê vụ, lo việc tuần phòng và xử đoán.

Các quan Thủy sư Nguyễn soái cũng có sửa-sang và lập thêm đường thông thương thủy bộ, bày ra đảo mương-rãnh cho rút

nước mây chỗ hầu-hồ dơ-dáy dựng phòng ngừa binh hoạn; các nơi thị tứ có cất trường mà dạy chữ quốc-ngữ. Số thâu xuất xứ Nam-kỳ ban đầu có 3 triệu. Cách ít năm thăng lên tới 20 triệu. Công cuộc tạo tác tổn phí cũng nhiều. Nghề nông vụ khi ấy mới mở mang, mà mỗi năm đã dặng 6 triệu tạ gạo xuất cảng.

Từ năm 1879 mới đặt chức Nguyên-soái văn. Các quan này cũng noi theo các đời trước, cứ tu bổ thành Sài-gòn càng ngày càng thêm lịch lãm, làm cho xứ Nam-kỳ đặng đứng đầu trong các xứ cõi Đông-dương.

CÂU HỎI.— Các vị Nguyên soái đầu hết là ai? — Có những người nào phụ giúp? — Cách cai trị làm sao? — Có bày đều chi ích lợi?

NÓI VỀ CÁCH CHÁNH-TRỊ TRONG NAM-KỲ

141. — LÀNG AN-NAM

Làng An-nam lập thành ra là nhờ có nhiều xóm sáp nhập lại với nhau. Lúc ban sơ, hễ người nào đến đâu, thì dắt cả họ hàng, thân thuộc đến đó, ở với mình khai phá đất cát, trồng tría mà ăn, mới lập thành ra một xóm. Lần lần kẻ khác cũng đến ở theo xóm đó, mà khai phá thêm ra nữa. Nhờ vậy, nên xóm càng ngày càng rộng, lớn, rồi xóm này lại giáp với xóm kia, nhập lại mà làm ra một làng.

Làng lập nên rồi, thì giao về nhà nước bảo hộ. Nhờ ơn bảo hộ ấy, nên dân tình đều nguyện lo xâu thuế các đều.

Nay mỗi làng đều có một cái nhà việc, thường là nhà xinh đẹp hơn hết trong làng. Trong nhà việc thì có một cái tủ sắt, để đựng tiền bạc; và một cái trống đại cổ hay là một cái mõ để kêu dân. Công việc làng và công việc của dân thì bàn tính, quyết đoán tại nhà việc.

Việc chánh trị trong làng về phần Hương-chức. Chức việc làng thì cũng Hương-chức tồn cử nhau mà thôi. Hương-chức làng có phân biệt lớn nhỏ.

Hương-chức lớn là: Hương-cả, là Chánh-chủ-sự bản Hội-tế; Hương-chủ là Phó-chủ-sự; Hương-sur, Hương-trưởng, Hương-chánh, Hương-giáo, Hương-quản, Hương-bộ, Hương-thần, Xá-trưởng và Hương-hào; kẻ dưới thì có Chánh-lục-bộ, lo giữ Bộ-đời.

Hương-chức nhỏ là: Phó-ấp, Trùm, Trưởng, Cai-thị Cai-đình, để giúp Hương-chức lớn trong việc hành chánh.

Bản Hội-tế, có nhà nước coi chừng coi đối, cho mà cai-quản, lo lắng, các việc ích lợi chung trong làng. Bản Hội-tế thay mặt cho dân, lo thầu thuế, lo cho trong làng xóm được yên ổn và lo các cuộc tạo tác như là tu, hồ, cầu, đường, đào kinh, vãn vãn.

Hương-chức lại còn phải do theo lời quan trên dạy mà lo phòng ngừa các bệnh thời khí, thường hay nhiễm hại con người cùng loài vật. Hương-chức cũng phải nông trí cho cha mẹ con trẻ, cho con đi học; phải làm làm sao cho dân tình biết kính tuân

phép, luật nhà nước; phải dạy dân ở với nhau cho đông lòng đồng dạ, phòng khi, trừ kẻ hung đồ cùng là cứu chữa nhau trong cơn tai biến, như là: hỏa hoạn, bão lụt, vãn vãn,

Câu hỏi. — Nhờ chi mà làng lập thành ra được? — Ai bảo hộ làng? — Dân sự nhờ có người bảo hộ thì phải làm làm sao? — Nhà việc là gì? — Kể các Hương-chức lớn, các Hương-chức nhỏ? — Bản hội tế có phận sự nào, Hương-chức có phận sự nào?

142. — CÁC MÔI LỢI CỦA LÀNG.

Phàm việc chánh trị trong làng, sao cũng phải tốn hao nhiều ít, cho được có tiền mà chi phí, thì làng thầu các môi lợi sau này: Tiền cho mượn công điền, công thổ, cùng là nhà cửa chi thuộc về của làng, tiền cho mượn chợ, cho mượn đồ, thuê thủy lợi, thuê lò thit, vãn vãn.. tiền chuộc năm canh, chuộc công sưu, tiền phạt, tiền vạ, tiền phụ giúp, tiền của kẻ hảo tâm dâng cúng cho làng, vãn vãn...

Làng lại còn một môi lợi to, là đóng dự dùng một ít trong các sắc thuế thầu của dân.

Thuê là phần tiền cần cho mỗi tên dân phải đóng, tùy theo sự sản nhiều ít, hầu cho có mà làm việc ích lợi chung, như là đắp lộ, cất nhà trường, trả tiền tuần phòng, vãn vãn.

Các sắc thuế về phần Hương-chức thầu là: thuê thân, thuê điền thổ, thuê sanh ý, thuê, ghe thuyền, trâu, bò và ngựa, vãn vãn.

Những dân tráng nhập bộ, từ 18 tuổi cho đến 55 tuổi, phải chịu đủ các đầu xâu thuế; thuê thân, công sưu và năm canh. Từ 56 tuổi dĩ chí 60 mười tuổi, thì đóng thuế thân mà thôi. Quá 60 tuổi thì khỏi đóng thuế thân nữa.

Các chủ điền, thổ thì đóng thuế điền thổ; các người buôn bán đóng bài sanh ý; chủ ghe thuyền, chủ trâu, bò, ngựa; đóng thuế ghe thuyền, thuế trâu, bò, ngựa.

Thầu thuế về phần Xá-trưởng; thầu thuế thì có phát biên-lai. Các việc của Xá-trưởng làm, đều nhờ có Hương-thần với Hương-hào giúp sức Xá-trưởng thầu thuế đóng bao nhiêu thì đem dâng hết vào kho. Xá-trưởng có phần tiền thưởng, vì có công khó nhọc răn mà thầu thuế vụ.

Khi nào mùa màng bị hại, như bị lụt, bị trời hạn, thì nhà nước lại chuẩn giảm cho nhẹ bớt thuế điền.

CÂU HỎI. — Các mối lợi nhứt trong làng là mối lợi nào? — Thuế là gì? — Các sắc thuế đại cái là thuế nào? — Ai thu thuế? — Khi nào nhà nước giảm thuế điền?

143. — SỔ XUẤT

Kẻ nào muốn cai quản sự nghiệp mình cho hẳn hoi, cho nhắm phép, thì thâu, xuất phải có sổ biên ký đánh rành, phòng khỏi xài nhiều hơn tiền huê lợi. Ấy vậy, những kẻ lãnh quyền chánh trị một làng, một hạt, một xứ thì thâu, xuất của mình lại càng phải biên ký vào sổ cho rành rẽ hơn nữa.

Sổ lập ra mà biên ký như vậy kêu là sổ công-nho. Sổ công-nho chia ra làm hai phía: một phía để biên các sổ tiền định sẽ thâu, một phía nữa thì biên các sổ tiền đề xuất mà chi phí.

Mỗi năm, lồi tháng mười, thì hương chức hội-tề lo tu sổ công-nho rồi thì nạp dụng. Sổ này lập làm hai bản và phải nạp trình cho quan Tham-biện Châu-phê, quan Tham-biện cũng tra xét lại coi các sổ tiền làng xuất có nhắm phép cùng chăng.

Tiền chi phí trong làng chia ra hai thứ, thứ nhứt là tiền chi phí trong việc chánh trị, như: trả tiền lính tuần phòng, tu bổ đường sá trong bốn thôn, tu bổ nhà trường, trả tiền giáo-sư, tiền lính trạm, tiền lục lộ, vân, vân... đóng thuế các điền viên gia sản của làng và tiền-phí khác về việc cứu giúp, vân vân...

Thứ hai là tiền để lo công cuộc tạo-tác, như làm cầu cất nhà cửa chi thuộc về của làng, vân vân... mua sắm đồ khí dụng tiền phụ với nhà nước mà lo việc ích lợi chung, như trợ cấp cho nhà nuôi bệnh, đôn-phụng tại Cù-lao-rồng, trợ cấp mà nuôi kẻ nghèo đói trong các nhà thương, vân vân... tiền tiền phí thỉnh linh xẩy dên, và phân tiền dự trữ.

Hương-chức đặt quyền xuất phát các sổ tiền chi phí dự định theo khoản thứ nhứt, khỏi xin phép riêng, nhưng mà, chừng có quan trên tra xét, thì phải chiếu trình bằng cứ rõ-ràng, như: toa mua đồ, tờ nhứt ký, sổ lương, vân vân...

Còn như không có quan Chánh-chủ-tĩnh cho phép, thì Hương-chức chẳng đặt xuất tiền dự định theo khoản thứ hai.

Các hạng chi phí, dầu có xuất thì chẳng hề đặt xuất trội hơn sổ tiền đã dự định nơi sổ công-nho.

Sổ công-nho các làng thì trình cho Cai, Phó tổng cùng là quan chủ-quận xem xét trước rồi mới giải nạp lên cho quan Chánh-chủ-tĩnh châu-phê.

CÂU HỎI. — Sổ công-nho là gì? — Ai tu sổ công-nho? — Ai nạp dụng sổ công-nho? — Ai tra xét sổ công-nho? — Ai châu-phê sổ công-nho? — Có mấy khoản tiền chi-phí trong làng? — Tiền chi-phí nào về khoản thứ nhứt? — Tiền nào về khoản thứ hai? — Ai đặt xuất tiền trong khoản thứ nhứt? — Ai đặt xuất tiền trong khoản thứ hai? — Tiền xuất chẳng đặt quá bao nhiêu?

144. — VIỆC TẾ-TỰ TRONG LÀNG: PHÂN CHÁNH TẾ

Mỗi làng có một cái đình thờ « Bồn-cánh thần hoàng ». Trong đình có bàn thờ dọn riêng để cúng tế các đấng lập thành làng-xóm cùng những người hiền-đức khôn ngoan đã làm cho bốn thôn rạng tiếng.

Hương-chức lo việc tế-tự là: Chánh-bái, Phó-bái và Hương-lễ. Mấy ông này thường là người thông thuộc chữ-như. Mấy ông dạy lễ cũng sắp đặt việc cúng tế. Học trò lễ kêu là Lễ-sanh, nương theo lời thầy dạy và nghe theo tiếng nhạc mà làm lễ.

Thường năm trong đình, hai kỳ quý-tế, đều có mời khắp cùng trong Hương-lý; một kỳ mùa xuân làm lễ « Kỳ-yên », một kỳ nữa mùa thu, làm lễ « Cầu-bông » mùa xuân là lễ chánh cúng tế lâu ngày, lại thêm hát bội. Lễ Kỳ-yên bày ra là có ý cầu cho trong Hương-thôn yên ổn. Mùa thu là lễ cúng Thần-nông, đặt câu cho mùa màng thanh mậu.

Ngoại trừ hai lễ lớn này, như dân lại còn đến đình nhiều khi mà cúng cấp đặng lòng những hung-thần vì người ta vu cho các hung-thần đó sanh ra bệnh thời khí, làm cho trời hạn cùng sanh ra tai nạn khác nữa, vân vân...

Vật dùng cúng tế là: heo, xôi, trái cây; cúng rồi thì kiêng cho Hương-chức. Những kẻ có chung đậu mà lo việc cúng tế thì cũng đặt phân kiêng biếu. Hương-cả là người niên-xì, trưởng thượng thì đứng mà chánh tế, Như trong làng có viên quan nào, thì phân chánh tế nhượng về cho viên quan ấy. Trong làng tuy có đình chớ

cũng có miếu môn nhỏ nhỏ của dân tình lập riêng ra, dâng thờ thần thánh phò hộ cho mình. Miếu tốt xấu là do nơi mây người đứng lập giàu nghèo.

CÂU HỎI. — Đình lập ra dâng thờ ai? — Bàn thờ riêng thờ ai? — Miếu thờ ai? — Hương-chức nào lo việc tế tự? — Lễ chánh trong làng là lễ nào? — Bày ra cúng tế là có ý gì? — Mây lễ cúng khác là lễ nào? — Cúng tế dùng vật gì và cúng rồi, mây vật ấy ra làm sao? — Ai đứng chánh tế?

145. — CÁC ĐỨNG HÀNH CHÁNH TRONG TỔNG

Phàm mỗi việc chi trong làng, thì Hương-chức phải cầu lời dạy bảo của Cai-tổng, là người cai quản cả phân tổng mình.

Mỗi tổng có một thầy Cai và một thầy Phó-tổng, cai-quản; nhiều khi lại thêm một thầy Bang-biện Phó-tổng giúp sức; cả ba đều là quan viên nhà nước đặt lên. Có ba hạng, Cai-tổng và hai hạng Phó-tổng. Cai-tổng thì tuyển chọn trong hàng Phó-tổng, lựa Phó-tổng thì mở trường thì có một quan Tham-biện làm chủ khảo, còn Hương-chức đương niên ai đủ thể thức theo luật buộc, thì đăng vào trường ứng thí.

Dầu riêng của các quan viên ấy là: Cai-tổng hạng nhứt mang dây băng đỏ, hai túi bạc; Cai-tổng hạng nhì mang dây băng màu lông kéc, túi tơ và bạc; Cai-tổng hạng ba mang dây băng xanh, túi tơ; Phó-tổng hạng nhứt mang dây băng hai đường trắng, một đường đỏ, túi bạc, Phó-tổng hạng nhì mang dây băng hai đường đỏ, một đường trắng, túi bạc.

Cai, Phó-tổng thay mặt cho nhà nước bên Chánh và bên Hình, vậy nên phải lo làm sao cho Hương-chức thi hành các lệnh của hai bên troàn dạy, việc chi làng giải đên, thì phải định đoán lẽ nào, phải lo cho thuê khóa nạp cho xong, khi tòa phủ tra xét vụ gì, hễ rồi thì làm phúc bảm lại.

Khi dân tình kiện cáo mà làng xử không kham, thì Cai, Phó-tổng xử; cai, phó-tổng cũng phải năng viếng nhà trường, coi học trò đi học đông đủ hay chẳng.

Bang-biện Phó-tổng phụ lực với Cai, Phó-tổng, Bang-biện Phó-tổng về phân quan Chánh chủ tỉnh cử, nhưng mà trước phải có quan Nguyên-soái Nam-kỳ, phê chịu.

CÂU HỎI. — Ai chỉ biểu cho làng trong việc hành chánh? — Ai hành chánh trong tổng? — Hàng Cai-tổng chọn làm sao? — Hàng Phó-tổng chọn làm sao? — Dầu riêng của Cai-tổng làm sao? — Cai, Phó-tổng lo việc gì?

146. — CÁC ĐỨNG HÀNH CHÁNH BỒN-QUỐC NỘI HẠT

Hàng phẩm các quan Bồn-quốc từng chánh nội hạt là: Đốc-phủ-sứ, hai hạng Tri-phủ và hai hạng Tri-huyện.

Các quan này gộc là thơ-ký thiết thọ nhứt hạng thì mà lên chức Huyện. Mấy thấy thơ-ký, thì đậu, thì quan Nguyên-soái Nam-kỳ, phong cho chức Huyện hạng nhì, rồi lần lần thăng lên đến bậc Đốc-phủ-sứ.

Khi nào lễ lớn cùng là Hội-dồng công nghị chi, thì các quan này mang dây băng tơ: Đốc-phủ-sứ mang dây vàng, thêu kim tiên hai túi kim tiên; Phủ mang dây vàng túi tơ và kim tiên, Huyện mang dây màu da cam, túi bạc. Các quan này cũng đăng ở tại tòa-bô mà từng chánh quan Tham-biện, song thường thường thì phải đi làm chủ quận một mình. Các quan này lo nhiều việc, là hiệp cùng làng tổng mà lo cho dân đăng an cư lạc nghiệp, đốc sức cho hương chức phải cần lo phận sự cho kham.

Các quan này lại phải hằng ngày xem sóc cho thuê khóa đầu đó thâu xong, xét tù sắt làng, xét sổ bộ, địa-bộ và bộ đời, phải coi làm xâu, viếng các trường tổng, trường làng và chạy phúc bảm về việc chánh cùng việc thanh lợi, giải đoán các vụ của làng giải đên và tra xét các việc của các quan chủ tỉnh cùng quan tòa phú cho.

Xưa còn nhà nước An-nam, thì các quan này thuộc hàng phẩm nhỏ nhứt mà thôi; nay nhờ đăng ban cho oai quyền, nên thiết đáng là tay vi kiềng quý báu của nhà nước Lang-sa.

CÂU HỎI. — Các đứng bốn quốc nào hành chánh nội hạt. Các quan đó ở đâu mà chọn? — Các quan đó tôn cứ thế nào? — Dầu riêng của các quan đó là vật chi? — Phận sự các quan đó là phận sự nào?

147. — QUAN CHÁNH-CHỦ TỈNH

PHÂN SỰ CỦA NGƯỜI VÀ KẾ PHỤ GIÚP NGƯỜI

Mỗi hạt hay là quận thì giao về quyền cai trị của một quan Tham-biện kêu là quan chủ-tỉnh hay là chủ-quận. Quan này là phái viên thay mặt cho quan Nguyên-soái Nam-kỳ. Người quản-đốc cả địa phận giao cho người, lo cho trong xứ đừng mở mang thanh phát, lo thôi thúc thuế vụ, lo cho dân tình yên ổn.

Hầu cho rõ các điều ước xin và chỗ ao ước của dân tỉnh An-nam, thì quan chủ-tỉnh nhóm lệ Hội-đồng địa hạt. Hội này lập cho người bốn-quốc mà thôi; mỗi tổng chọn một hội viên. Những phái viên thay mặt cho mỗi làng, cử các Hội-viên này tại tỉnh. Hội-viên thì lựa trong bản Hương-chức. Ấy vậy Hội-đồng địa-hạt là kẻ thay mặt cho dân chớ chẳng phải bực quan-viên nhà nước. Mỗi Hội-viên địa hạt, khi có yên diên nhà nước, thì dâng mang dây bằng tơ xám, tui tơ cũng xám.

Quan chủ-tỉnh, nhờ đi vắng dân thường trong hạt, nên rõ đảng Hương-chức có thi hành trật lịnh hay chẳng, biết đảng công cuộc đương làm ra thế nào, sự nông vụ cũng mùa màng ra làm sao, đất địa khai phá đảng bao nhiêu, đường sá ra thế nào. Người lại thâu nhận những lời ước xin của hương chức làng; có khi tiện việc thì người phân xử liền tại chỗ, những việc nào làng chưa phân định đảng. Còn khi làng có việc cần, giải cho người phân đoán, thì người đòi Hương-chức đến tòa bỏ.

Khi đi vắng dân, quan chủ-tỉnh cũng rõ đảng tình ý dân sự thế nào, học trò đi học thường chẳng, thuế khóa thâu đủ thiếu, sự diên lịnh làm sao, vân vân... Người rõ các việc đó, cũng nhờ có phúc bầm của quan đầu quận cùng của mấy thầy cai-tổng. Các việc này đều ghi vào phúc bầm, nói rút về việc cách thế chung, mà gởi hết lên quan Nguyên-soái Nam-kỳ.

Trong việc hành chánh thì quan chủ-tỉnh có các quan Lang-sa phụ giúp, như là : quan phó Tham-biện và quan Thơ-toán, và các quan An-nam từng chánh nơi tòa bỏ.

Người lại còn có các quan Lang-sa các ti khác phụ giúp, như là : quan tòa, quan đốc-học, quan giám thâu (kho-bạo), quan thầy-thuộc điều dưỡng, quan đốc-công sở Tạo-tác, quan kiểm-lâm, quan Thương-chánh.

Câu hỏi. — Quan Chủ-tỉnh làm gì? — Phân sự của hội-đồng địa-hạt là phân sự nào? — Hội-đồng địa-hạt cứ làm sao? — Quan chủ-tỉnh làm thế nào mà rõ cách thế trong hạt? — Người rõ đều gì? Quan Nguyên-soái Nam-kỳ nhờ đâu mà rõ đảng cách thế trong các hạt? — Các quan Lang-sa tại tòa bỏ là quan nào? — Các quan khác tại tỉnh là quan nào?

148. — SỞ CÔNG-NHO ĐỊA-HẠT

Cho đảng có tiền mà chi phí trong hạt, thì mỗi năm quan chánh chủ tỉnh lập thành sổ công-nho Thâu, Xuất.

Thường năm qua đến tháng tám Lang-sa thì quan chủ tỉnh lập sổ-công-nho chánh, để năm tới mà dùng; sổ chánh là sổ công-nho thiết. Qua tháng hai năm tới, quan chủ-tỉnh lại lập thành một bản sổ công-nho khác, kêu là sổ công-nho phụ; trong sổ phụ này thì người dự định những tiền tồn-phí cần kíp, mới thấy đảng, sau khi đã lập sổ-công-nho chánh rồi.

Sổ công-nho địa-hạt trình cho Hội-đồng địa-hạt xem, coi có đến chi cảnh cái về việc thâu-xất hay chẳng; rồi mới nạp lên cho quan Nguyên-soái châu-phé.

Sổ tiền thâu, định trong sổ công-nho địa-hạt là bốn thứ: trước hết là tiền phụ trội, là số tiền thâu phụ thêm với thuế thân, thuế điền-thổ, thuế sanh-ý, thuế ghe-thuyền vân vân... của nhơn dân trong xứ Nam-kỳ phải đóng.

Tiền phụ trội nhiều ít tùy theo hạt; số tiền phải thâu trội lên là nơi quan Nguyên-soái Nam-kỳ sở định mỗi năm.

Lại thêm một phần tiền chuộc công-sưu, một phần tiền cho mướn chợ, cho mướn đồ, thuê thủy lợi vân vân... và các huê lợi khác, cũng nhập vô với tiền phụ trội.

Tiền tồn phí dự định trong sổ xuất, để làm các việc sau này: lo công việc tạo tác trong địa hạt nghĩa là tu hồ, cầu, đường, kinh, và dinh trại thuộc về địa hạt, như là: nhà trường, trại lính ma-tà, nhà thương, khám tù, vân vân... lo việc giáo huấn, như: trả tiền lương cho mấy thầy giáo tổng, mua sắm sách vở và bàn ghế cho học trò; lo việc thơ từ, như: trả tiền lính trạm, sắm đồ khí cụ và đồ sắc phục cho chúng nó vân vân...; lo việc tuần phòng, như: trả tiền lương cho lính ma-tà, tiền tồn-phí sắm ăn

mặc cho kẻ tội nhờn, lo việc cứu giúp, như : trả tiền lương cho quan thầy thuốc, mua thuốc men cùng sắm đồ đạc trong nhà thương thí và nhà thương địa-hạt, vân vân... sau hết lo việc tốn phí khác xây đền.

Công-nho địa-hạt, tại kho-bạc thì giám thầu (quan kho-bạc) lo quản suất, tại tòa-bô thì phân quản thợ toán lo quản suất ; còn quan chánh chủ-tĩnh thì bình chánh và cho phép xuất phát.

CÂU HỎI. — Ai tu sổ công-nho địa-hạt ? — Sổ công-nho chánh là gì ? — Sổ công-nho phụ là gì ? — Hội-đồng địa-hạt làm gì trong công-nho ? — Tiền thầu có mấy thứ ? — Thứ nào ở đâu ? — Tiền tổn phí đại cái dự định trong sổ công-nho, địa-hạt là tiền nào ? — Ai lo quản suất công-nho địa-hạt ?

149. — CÁC HẠT TRONG NAM-KỲ

Nam-kỳ nay chia làm 17 hạt, phân ra ba miền :

1° Các hạt miền phía đông là :

Bà-riá ; Cap Saint-Jacques (Vũng-tàu). — Biên-hòa (đồn : núi Chứa-chang) ; Thủ-dầu-một (đồn : Hớn-quản, Tường-an) ; Tây-ninh (đồn : Trảng-bàng).

2° Các hạt giữa là :

Gia-định (đồn : Bà-chiều, Gò-vấp, Hóc-môn, Nhà-bè, Thủ-đức). — Chợ-lớn (đồn : Đức-hòa, Cần-giộc, Rạch-kiên). — Tân-an. — Mỹ-tho (quận : Gò-công ; đồn : Cai-lậy, Cái-bè, An-hóa, Bến-tranh, Thanh-phong). — Bến-tre (đồn : Ba-tri, Mỏ-cày, Thanh-phú, Sóc-sai). — Trà-vinh (đồn : Tiểu-cân, Bắc-trang). — Vĩnh-long (quận Sa-đéc ; đồn : Vũng-liêm, Ba-kè, Long-châu, Cái-nhum).

3° Hạt miền phía tây là :

Châu-độc (đồn : Tri-tôn, Tân-châu, Tịnh-biên, quận Hà-tiên ; đồn : Giang-thành, Phú-quốc). — Long-xuyên (đồn : Chợ-mới, Thôn-nôt). — Cần-thơ (đồn : Ô-môn, Rạch-gòi, Cầu-kè). — Sóc-trăng (đồn : Phú-lộc, Kê-sách, Bang-long). — Bắc-liêu (đồn : Cà-mau, Vĩnh-lợi, Vĩnh-châu). — Rạch-giá (đồn : Giồng-riêng, Gò-quao, Long-mỹ).

CÂU HỎI. — Xứ Nam-kỳ chia ra làm mấy hạt ? — Mấy hạt đó phân ra làm sao ? — Chỉ địa cuộc các hạt ấy trên địa-đồ.

150.—VIỆC CHÁNH TRỊ CỦA HAI CHÂU-THÀNH SAIGON VÀ CHỢ-LỚN

Châu-thành Saigon và Chợ-lớn, bởi dinh dấy trọng hệ lằm, nên việc chánh-trị tách riêng ra cũng như các châu-thành lớn khác trong cõi Đông-dương vậy.

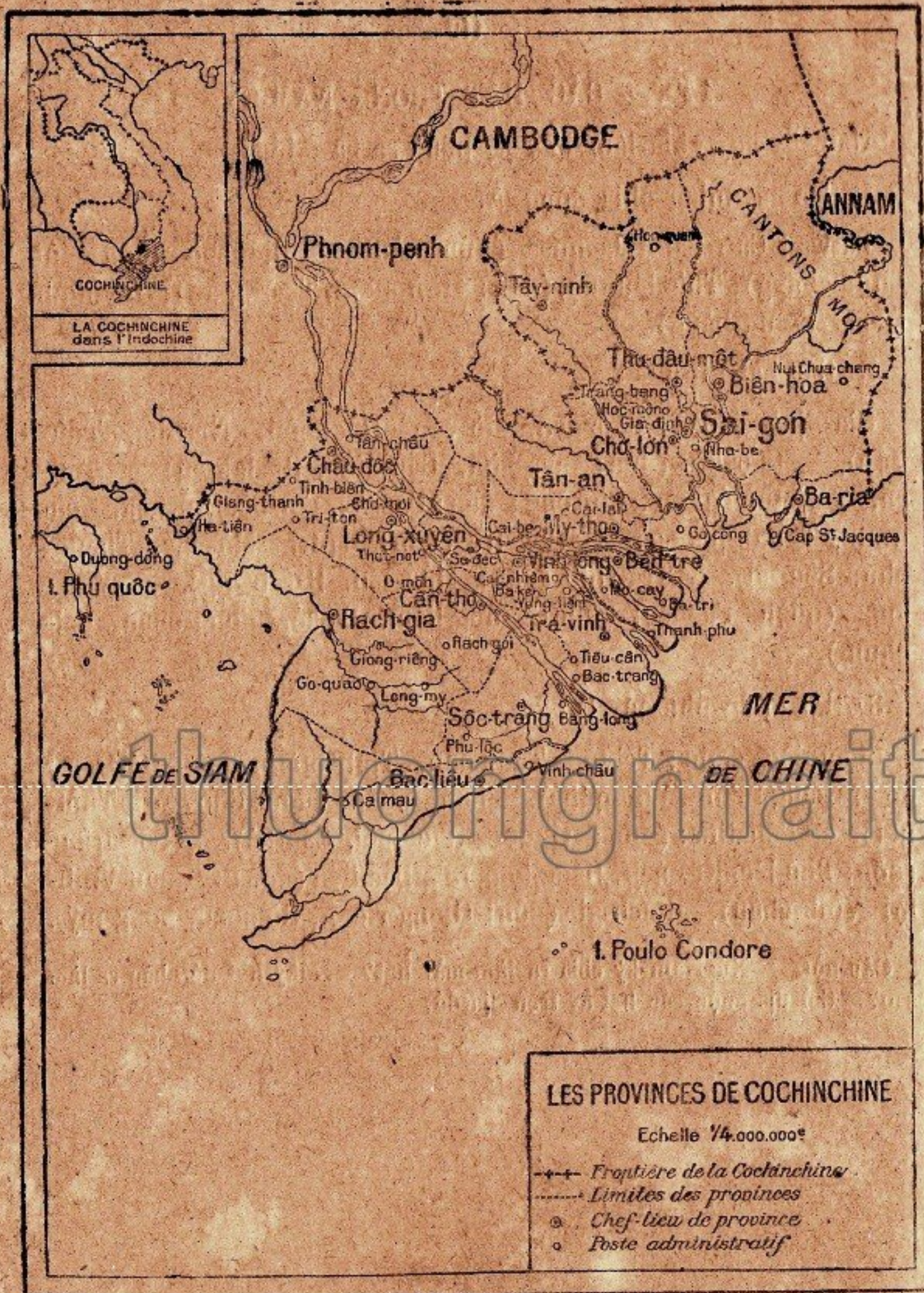
Quyền quản đốc châu-thành Saigon giao về cho một vị Đốc-lý thành-phố, tục kêu là Xả-tây, có bản Hội-đồng thành-phố phụ giúp Hội-đồng Thành-phố Saigon có 16 Hội-viên, 12 viên Langsa và 4 viên Annam. Hội viên Langsa là dân Langsa cử lên làm 4 năm, dân cử Hội-đồng Thành-phố phải 21 tuổi sắp lên và đừng có bị án tòa nào hết. — Hội-viên An-nam, là dân bộ châu-thành Saigon cử lên, cũng cử làm 4 năm. Hội-đồng Thành-phố nhóm tại dinh Đốc-lý, kêu dinh Xả-tây, quan Đốc-lý làm Hội-chủ.

Các viên Hội-đồng Thành-phố Saigon, lựa nhau mà cử lên làm chức Đốc-lý, có hai vị phó Đốc-lý đề phụ sự với quan Đốc-lý, và thay mặt cho quan Đốc-lý khi nào người mắc việc.

Quyền quản Đốc châu thành Chợ-lớn giao về cho bản Hội-đồng Thành-phố. Hội-đồng này về một quan Tham-biên ngồi hội chủ, có 3 hội viên Langsa của phòng Thương-mãi chọn, 4 hội viên Annam của dân bộ châu thành Chợ-lớn cử lên, và 3 Hội-viên Chêc của quan Nguyên-soái lựa, do theo sổ của các Bang-trưởng dâng lên. Viên-hội chủ bản Hội-đồng Thành-phố Chợ-lớn về nhà nước chọn chớ chẳng phải dân cử lên như vị Đốc-lý châu thành Saigon. Thường lễ là quan Chánh chủ-tính hạt Chợ-lớn lãnh chức Hội-chủ châu thành Chợ-lớn.

Đốc-lý Saigon tu sổ công-nho, cho phép xuất-phát, lập lệ luật dạy về việc sạch sẽ, việc xe cộ tới lui và việc an-tĩnh trong châu-thành, lo hộ thủ cùng cai quản các việc tài sản của châu-thành, thầu giữ huê lợi của các tài sản đó, chọn cử kẻ giúp việc trong châu-thành, vân, vân... Giũ bộ đời cũng về phần Đốc-lý.

Quan Đốc-lý tu sổ công-nho, rồi giao lại cho Hội-đồng thành-phố bản nghị mà nạp dụng; mỗi khi có việc trọng hệ như, mua hay là bán, nghiệp sản chi cho châu-thành, thầu dụng của cho, lo việc tạo-tác, đặt thêm chức tước mới, vân, vân...

LES PROVINCES DE COCHINCHINE

Công việc của vị Hội-chủ và bản Hội-đồng thành-phố Chợ-lớn cũng gần y như công việc của Đốc-lý và bản Hội-đồng thành-phố Saigon.

CÂU HỎI. — Việc chánh-trị châu-thành Saigon và Chợ-lớn ra thế nào? — Bản Hội-đồng thành-phố Saigon, chọn cử thế nào? — Vị Đốc-lý chọn thế nào? — Bản Hội-đồng thành-phố Saigon đặt ra mấy người? — Bản Hội-đồng thành-phố Chợ-lớn đặt ra mấy người? — Hội-đồng thành-phố Chợ-lớn tuyển cử thế nào? — Đốc-lý Saigon có phận sự nào? — Hội-đồng thành-phố Saigon có phận sự nào? — Hội-chủ Hội-đồng thành-phố Chợ-lớn có phận sự nào? — Hội-đồng thành-phố Chợ-lớn có phận sự nào?

151. — NAM-KỲ CHÁNH-TRỊ, NAM-KỲ THUỘC ĐỊA LANGSA

QUAN NGUYÊN-SOÁI VÀ QUAN GIÚP SỨC VỚI QUAN NGUYÊN-SOÁI

Khi người Lang-sá chưa qua đây, thì xứ Nam-kỳ kêu là Nam-kỳ lục-tĩnh. (Chánh xứ Nam-kỳ là địa phận xứ Trung-kỳ bây giờ đây). Thuở xưa xứ Nam-kỳ chia ra sáu tỉnh: Biên-hoà, Gia-định, Định-tường (Mỹ-tho), Long-hồ (Vĩnh-long), An-giang (Chau-độc), Cam-cai (Hà-tiên).

Từ năm 1862 thì 3 tỉnh trước kêu là 3 tỉnh phía đông và từ năm 1867 thì 3 tỉnh sau kêu là 3 tỉnh phía tây, đều nhập về làm Nam-kỳ thuộc-địa Lang-sa.

Trong Nam-kỳ không có vua như ngoài Trung-kỳ và trên Cao-man. Nhưng mà người Lang-sa cũng để cho người An-nam giữ một phần phong tục xưa.

Cả thầy mây hạt đều chịu quyền phép quan Nguyên-soái, ở Saigon, người quản thông cả xứ Nam-kỳ. Trong việc hành chánh thì quan Nguyên-soái nhờ có các quan Chánh chủ-tĩnh cùng các quan quản-độc các tỉ giúp sức (sở Tạo-tác, sở Y-viện, sở Điện-tín, Sùng-nông-cuộc, sở Học-chánh, sở Kiểm-lâm, Khám đặc-họa-đồ, sở Tân-đảo, sở Giáo-nghiệm nhơn-thân, vân vân...).

Người Annam trong Nam-kỳ, đặng dự lo việc làng nước trong xứ mình, chúng nó có người thay mặt nơi Hội-đồng Địa-hạt nơi phòng thương-mãi nơi phòng canh-nông, nơi hội-đồng thành-phố Saigon và Chợ-lớn, chúng nó lại có kẻ thay mặt nơi Hội-đồng quản-hạt, đặng dự lo việc nạp dụng sổ công-nho xứ Nam-kỳ.

CÂU HỎI. — Khi người Lang-sa chưa qua, thì xứ Nam-kỳ kêu là gì? — Khi trước Nam-kỳ chia ra mấy tỉnh? — Ai quản thông xứ Nam-kỳ? — Các quan nào giúp sức với quan Nguyên-soái? — Trong hội nào mà người An-nam đặng có người thay mặt.

152. — HỘI-ĐỒNG QUẢN-HẠT

Dầu sự xứ Nam-kỳ đặng dự lo việc làng nước trong xứ mình là nhờ có lập ra một « Hội-đồng quản-hạt ».

Hội-đồng quản-hạt đặt ra mười tám hội-viên, kể là: sáu Hội-viên Lang-sa, hay là người nhập bộ dân Lang-sa, sáu Hội-viên, người Phương-đông thuộc dân của Lang-sa; hai Hội-viên, không phải chức việc nhà-nước, mà là Hội-viên của Hội-nghị-tư, có chỉ dụ nhà-nước Đại-pháp tuyển cử; hai Phái-viên của phòng Thương-mãi và hai Phái-viên của phòng Canh-nông.

Sáu Hội-viên Lang-sa cùng sáu Hội-viên người Phương-đông cử lên dự hội 4 năm và phân nửa thì 2 năm cử lại một lần.

Các Hội-viên Lang-sa thì cử thăm, về dân Lang-sa cùng người nhập-bộ dân Lang-sa ở trong xứ Nam-kỳ cử. Hội-viên bốn-quốc thay mặt cho nhiều hạt nhập lại, kêu là quận, thì thừa sai mỗi quận cử lên; mỗi làng hương chức lựa một thừa sai.

Khi có Hội-đồng công-nghị chi thì các Hội-viên bốn-quốc, mang dây băng đỏ và xanh có hai tụ kim tiền và một cái hoa-thị tam sắc giáp mỗi dây băng.

Hội-đồng quản-hạt, mỗi năm bề quan Nguyên-soái mời thì nhóm lệ một kỳ, chừng hai mươi ngày. Hội cũng có khi nhóm ngoại lệ chừng 10 ngày trở lại.

Chánh phần việc của Hội-đồng quản-hạt là nạp dụng sổ công-nho quản-hạt của quan Nguyên-soái trình cho. Hội-đồng tỏ ý mình ra thế nào về việc nhà-nước quản-hạt vay bạc mà làm công chuyện lớn, như đường xe lửa, lộ dài, các việc tạo tác, vân, vân... Hội-đồng cũng tỏ ý mình ra thế nào về việc mua, bán, đổi chác các nghiệp sản của Thuộc-địa, về việc thọ lãnh, cùng chẳng kháng lãnh của cho và của cúng; về việc nhà nước Thuộc-địa, giao kết với các sở lãnh việc lớn, như; chở thuyền theo sông rạch, đào kinh, đường xe lửa, vân vân.

Ấy vậy thì Hội-đồng quản-hạt gán gửi cùng quan Nguyên-soái, cũng tỉ như Hội-đồng Địa-hạt gán gửi cùng quan Chánh-chủ-tĩnh. Các Hội-viên thay mặt, mà bản nghị thể cho kẻ chọn cử mình lên, thì chẳng khác chi là những kẻ đó đặng dự vào mà lo việc làng nước trong xứ mình.

153. — SỞ CÔNG-NHO QUAN-HẠT

THẦU

Tiền thầu các sắc thuế, tiền huê lợi và tiền bán nghiệp sản của xứ thuộc-địa, và các huê lợi khác, mỗi năm hiệp thành số thầu định vào sổ công-nho xứ Nam-kỳ, hay là sổ công-nho quản-hạt.

Ti như, ta lấy thử sổ công-nho quản-hạt năm 1915, thì ta biết rõ rằng số tiền hiệp thành rồiặng 7.913.000 đồng bạc.

Các sắc thuế đại cái thầu làm sổ công-nho quản-hạt là thuế thổ cư của nhơn dân các châu-thành, cùng các làng thị tứ đóng, thuế này năm 1913 thầu đặng 118.000 đồng; thuế điền là đầu mối lợi của sổ công-nho quản-hạt, cũng năm 1913, thầu đặng 1.855.000 đồng; thuế điền căn ra đồng đều, do theo hạng điền mà đóng, nghĩa là do theo huê lợi của ruộng; nhờ có công cuộc kinh-lý, đem ruộng nương vào bộ chắc chắn, nhờ đào kinh, xẻ rãnh, khai phá cùng nơi; nhờ hay trồng trọt nhằm phép, nên sổ ruộng càng ngày càng tăng, và thuế cũng thêm đặng nhiều. Thuế các vật trồng khác như: mía, trầu, đậu, cau và dừa, vườn rau, đậu, dừa nước, thầu đặng 323.000 đồng, cũng năm 1913 thầu thuế thân đặng 710.000 đồng, trội hơn các năm trước nhiều, chẳng phải vì tăng thuế, mà nhờ dân sự càng ngày càng đông.

Thuế sanh-y của các người buôn bán Phrông-tây và người bôn-quốc đóng đặng 293.000 đồng. Thuế ghe thuyền đi sông đặng 157.000 đồng; nhờ đất cát khai phá khắp cùng, đồ sản vật chở chuyên nhiều nữa, mà nhưt là xứ này mỗi mỗi đều chở theo sông rạch, nên ghe thuyền càng ngày càng đông, ấy vậy thuế ghe thuyền đã hai mươi năm nay càng gia bội nhị. Kể sau thuế điền thì thuế thân kẻ ngoại-quốc, như Chêc, Malais, vân vân... cũng là mối lợi to của công-nho quản-hạt, thuế này năm 1913 thầu đặng 1.318.000 đồng.

Đây lại còn phải nhập vô với các sắc thuế đó, những tiền huê lợi bán đất cát của xứ Nam-kỳ, huê lợi này năm 1913 thầu đặng 103.000 đồng, và những tiền thuế đặng-lâm, thuế này đặng 185.000 đồng.

Các mối lợi nhỏ khác cũng phụ thêm với các số tiền thầu là: tiền thuế thủy-lợi, thuế tiệm cấm-đổ, thuế đồ, vân vân..., công cuộc đo ruộng đất, lập đường xe lửa, vân vân...

Số tiền thầu trong sổ công-nho càng ngày càng tăng thêm hoài; tăng ấy chẳng phải tại nơi tăng thuế, thật là nhờ dân sự càng ngày càng giàu có. Số thầu mà tăng thêm đặng quả thiệt là điểm lành trong xứ mở mang.

CÂU HỎI. — Tiền thầu trong sổ công-nho quản-hạt là tiền nào? — Năm 1915 thầu đặng bao nhiêu? — Các sắc thuế thầu vào sổ công-nho quản-hạt là thuế nào? — Mỗi một sắc thuế thầu chừng đặng bao nhiêu? — Mối lợi khác không nhập vào sổ công-nho quản-hạt là mối lợi nào? — Sao mà biết xứ có mở mang hay không?

154. — SỞ CÔNG-NHO QUẢN-HẠT

XUẤT

Cho đặng quản thông xứ Nam-kỳ, cho đặng sắp đặt đầu đó có thứ tự, yên ổn, cho đặng làm các việc cần kíp, quan Nguyên-soái Nam-kỳ mỗi năm phải tốn phí nhiều tiền. Người lấy tiền thầu nơi sổ công-nho mà trả tiền tổn phí ấy.

Số tiền tổn phí mỗi năm phải định trước, đề qua năm tới mà dùng; số tiền đó là tiền sổ xuất, phải định bằng số tiền thầu mà thôi.

Trong việc chánh trị quan Nguyên-soái dùng nhiều quan viên Lang-sa cùng An-nam. Các quan viên ấy làm việc trong các tỉ và các sở, phải có bàn ghế đồ đạc mọi món sẵn sàng; phải có xe cộ tàu bè, đặng đi vắng dân, nhiều kẻ bộ hạ như là lính hầu phải có đồ sắc phục. Bổng lộc, lương hưởng của các quan viên và những kẻ bộ hạ ấy, và tiền mua sắm các đồ khí dụng đó, mỗi năm xứ Nam-kỳ tốn gần 3.500.000 đồng.

Hầu cho xứ thuộc-địa đặng thanh lợi thêm, thì nhà-nước chẳng hề sợ tốn kém nhiều, vậy nên, muôn chắc ý rằng thuế vụ phân cán đồng đều, muôn cho kẻ điền chủ đứng dùng đều gian mà tròn thuế, nhà-nước dạy sở họa-đồ đạc thành sào, mẫu cả xứ Nam-kỳ, công cuộc kinh-lý mỗi năm hao trót 300.000 đồng.

Mỗi năm sở Tào-tác tốn hơn 2.000.000 đồng, mà lo tu bổ đường sá, lo các công cuộc tào-tác mới, tu bổ đình dãy của nhà nước, sửa sang các đường thủy, cầu, tàu và đào kinh.

Nhà-nước lại còn lập tại Saigon cùng các nơi khác trong Nam-kỳ, những vườn đề trồng trọt thử. Nơi vườn ấy, có kẻ trí-thức dùng máy móc mà luyện nghề, hầu sau dạy kẻ nông phu những phương hay, mà trồng trọt, đặng làm cho đất đai sanh lợi nhiều hơn nữa, mỗi năm nhà-nước tốn vô đó gần 200.000 đồng.

Xứ Nam-kỳ lại còn tốn hết 187.000 đồng cho các người làm việc, cùng mua sắm đồ kni dụng bên sở Đàng-lâm, dựng lo sắp đặt cách thức lầy cây, và lo kiểm tìm học cho biết các thứ cây rừng ta mà dùng.

Nhà-nước hết lòng lo-lắng về việc cứu cấp cùng việc giáo-huân. Nhờ có nhà thương, nhà cảm kẻ bệnh truyền nhiễm, nhà nuôi kẻ đơn-phung, trường dạy mù, nhờ có phép phòng ngừa dịch-khí, phép trồng trái, nhờ có nhà thí, nên sở cứu cấp đã cứu biết bao nhiêu người An-nam khỏi chết. Mỗi năm nhà-nước tốn vào đây hết 380.000 đồng.

Có sở giáo-huân, mỗi năm tốn hết 533.000 đồng, hơn dân mới nhờặng việc học-hành. Con trai học tiếng Lang-sa và quốc-ngữ trong trường sơ-học. Các tỉnh và trong mây trường lớn con gái thì học trong trường nữ tại Saigon. Trong các tỉnh có trường tổng và trường làng cho con trai học và có trường nữ nữa, mà tốn phí cho các trường ấy, về công-nho địa-hạt, và công-nho làng chi, vậy thì nhà-nước tốn về việc giáo huân nhiều hơn nữa.

CÂU HỎI. — Tiền tốn phí cần kíp về việc gì? — Tồn phí nào cần kíp cho nhà nước? — Lập sở họa-đồ ra làm gì? — Tồn phí đại cái về việc tạo-tác là tồn phí nào? — Vườn trồng-trỉa thử có ích về việc gì? — Sở Đàng-lâm có ích về việc gì? — Sở cứu giúp làm cho ta nhờ việc gì? — Sở giáo-huân làm cho ta nhờ việc gì? — Mỗi sở tốn phí hết bao nhiêu?

155. — BẮC-KỲ CHÁNH TRỊ

Từ năm 1884 xứ Bắc-kỳ chịu quyền Bảo-hộ của nước Đại-pháp. Xứ Bắc-kỳ một bên thì về nhà nước An-nam, một bên thì về nhà nước Lang-sa cai-trị.

Người Lang-sa không canh-cải cho lắm về việc chánh-trị của nhà-nước An-nam. Làng xóm đề y ngư xưa. Nhiều làng hiệp lại làm ra tổng. Tổng hiệp lại làm ra một huyện, hay là một phủ. Huyện hay là phủ hiệp lại làm ra tỉnh, mỗi tỉnh thì có một Tổng trấn cai-trị, Tổng trấn tỉnh lớn là Tổng-Độc, còn Tổng trấn tỉnh nhỏ kêu là Tuần-phủ. Tổng trấn mỗi tỉnh có một quan An-sát và một quan Độc-học phụ-giúp.

Việc chánh trị của người Lang-sa trong mỗi tỉnh thì phú cho nhiều quan Lang-sa, như quan Phó-công-sứ, quan thâu thuê,

quan Chủ sự sở thơ tin, chức việc sở tạo tác, quan tuần-thành, quan thầy thuốc, văn, văn... đề mà phụ lực cùng quan Công-sứ là người quản-độc cả tỉnh.

Các quan văn này đều tòng chánh với các quan Quản-độc các ti ở Hà-nội. Quan Công-sứ, chánh chủ tỉnh và các quan quản-độc các ti lại tòng chánh cùng quan Thông-sứ (Bảo-hộ) ở Hà-nội.

Quan Thông-sứ là quan thượng-ti của hết thầy các quan Lang-sa cùng An-nam. Người quản-thông cả địa phận xứ Bắc-kỳ, có một Hội-đồng Bảo-hộ và một phòng hội nghị-viên bốn-quốc phụ giúp người mà lo việc hành chánh.

Xứ Bắc-kỳ chia làm 26 tỉnh, có bốn tỉnh về phần quan võ cai-quản, là địa phận của quan binh. Nhiều tỉnh có lập đồn ngành, phủ thác cho quan văn hay là quan võ Lang-sa quản-độc. Các tỉnh phân ra ba miền, là: các tỉnh miền trên, các tỉnh miền giữa và liên-cận trung-châu, các tỉnh miền trung-châu.

Hai châu-thành Hải-phòng và Hà-nội về phần hội-đồng thành-phô quản-độc, còn quan Độc-lý thì ngồi hội-chủ.

CÂU HỎI. — Bấy biết sự chánh trị nhà-nước An-nam ra thế nào? — Xứ Bắc-kỳ chia ra làm sao? — Các quan lớn An-nam là quan nào? — Các quan lớn Lang-sa là quan nào? — Quan Công-sứ lo việc gì? — Xứ Bắc-kỳ chia ra làm mấy tỉnh? — Việc chánh trị Châu-thành Hà-nội và Hải-phòng ra làm sao?

156. — TRUNG-KỲ CHÁNH TRỊ

Việc chánh trị của nhà-nước An-nam nơi xứ Trung-kỳ giống như việc chánh trị của nhà-nước An-nam nơi xứ Bắc-kỳ.

Cũng có làng, tổng, huyện, phủ và tỉnh, cũng có Tổng-độc, An-sát và Độc-học và thêm một quan Bô, cũng tương tự như là quan Tham-biện và quan thâu thuê và một quan lãnh binh là quan Võ.

Xứ Bắc-kỳ, không có vua An-nam, chớ xứ Trung-kỳ có một vị Hoàng-đê ở tại Huế. Theo đảng Đạo-đức, thì vị Hoàng-đê cũng cứ giữ bực trên trước của dân An-nam, cũng cứ làm cha mẹ dân. Cũng vì muôn việc ích lợi cho nước An-nam, nên Hoàng-đê lần-lần phú thác cho nhà-nước Lang-sa, chẳng những là quyền binh chánh việc thông đồng cùng ngoại-quốc, và chấp chương binh gia, mà lại gín giữ kho tàng, lo việc tạo tác, và xem xét việc chánh với việc hình (Chỉ ngày 27 tháng septembre năm 1897 và ngày 15 tháng aoút năm 1908), Hoàng-đê có các bộ viện phụ giúp (bộ lại, bộ hộ, bộ binh, bộ lễ, bộ hình, bộ công, bộ học).

Việc chánh trị của nhà-nước Lang-sa cũng như nơi xứ Bắc-kỳ, cũng phú cho mây quan Công-sứ, chánh chủ tỉnh, chia ra mà lo các việc trong 12 tỉnh của xứ Trung-kỳ và mây quan Quản-độc các ti. Các quan này đều tùng chánh quan Thông-sứ ở tại Huê. Quan Thông-sứ ngồi hội chủ của các bộ viện. Người hiệp với Hội-đồng Bảo-hộ mà bình chánh cùng tra xét việc chánh-trị của An-nam. Xứ Trung-kỳ cũng như xứ Bắc-kỳ, chia làm 12 tỉnh, nhiều khi có lập đồn ngành. Các tỉnh ấy chia ra ba miền phân biệt: Các tỉnh ở miền trên Bắc xứ Trung-kỳ, các tỉnh miền giữa xứ Trung-kỳ và các tỉnh miền phía Nam xứ Trung-kỳ.

Thành Tourane về phân Hội-đồng Thành-phô cai quản.

CÂU HỎI. — Bấy biết việc chánh-trị xứ Trung-kỳ ra làm sao chẳng? — Hoàng-dễ lo việc gì? — Các quan bộ là ai và phận sự các ông là phận sự nào? — Các quan lớn An-nam là quan nào? — Các quan lớn Lang-sa là quan nào? — Quan Thông-sứ làm việc gì? — Xứ Trung-kỳ chia ra mây tỉnh? — Việc chánh trị thành Tourane ra làm sao?

157. — CAO-MAN CHÁNH TRỊ

Xứ Cao-man là nước có vua chịu quyền bảo hộ của nhà-nước Đại-pháp. Tại Cao-man có phân chánh trị của người bản-quốc và phân chánh trị của người Langsa. Vua ở tại Nam-vang là nơi có đến các của người. Xứ Nam-vang là kinh đô của nước Cao-man đã 50 năm nay. Vua có các bộ viên phụ giúp (bộ lại và lễ hay là bộ, nhứt-bộ hình-bộ điện, bộ hộ và xảo nghệ, bộ thủy binh, thương mại, công-nghệ và canh nông, bộ-binh, bộ công và bộ-học.)

Nước chia ra làm tỉnh hay là khét, mỗi tỉnh có một tổng trấn quản thông, có một quan Huyện và một quan Luật-sư phụ giúp.

Tỉnh chia ra làm Thôn hay là Khum, nhiều làng nhập lại làm một thôn, mỗi thôn có một Lý-trưởng cai trị.

Quan Thông-sứ ở tại Nam-vang, gần vua. Người ngồi Hội-chủ Các bộ viện và hiệp với Hội-đồng Bảo-hộ, một phòng hội nghị viện với các quan Quản-độc các ti và các quan Công-sứ mà lo việc chánh trị của người Lang-sa.

Các quan Công-sứ làm đầu các quận. Mỗi quận có nhiều tỉnh Cao-man. Các Công-sứ nhờ các quan chủ quận Lang-sa phụ lực mà cai trị các quận.

Tại Cao-man có mười quận.

Châu thành Nam-vang có một quan Công-sứ lãnh chức Đốc-lý cai trị, có một bàn Hội-đồng Thành-phô phụ giúp.

CÂU HỎI. — Bấy biết việc chánh trị của người bản-quốc xứ Cao-man ra làm sao chẳng? — Khum là gì? — Khét là gì? — Tòa Công-sứ là gì? — Xứ Cao-man có mây tòa Công-sứ? — Châu thành Nam-vang cai trị làm sao?

158. — VIỆC CHÁNH TRỊ XỨ LÃO

Xứ Lào cũng như xứ Bắc-kỳ và Trung-kỳ, cũng chịu quyền bảo hộ của nước Đại-pháp. Người Lào ở tụ tập nhau mà làm ra làng, chẳng lầy chi lắm đông. Mỗi làng có một người làm đầu cai trị. Làng hiệp lại làm tổng, có cai tổng cai trị. Tổng hiệp lại làm tỉnh, hay là muông có một tiao muông cai trị. Muông hiệp lại làm ra nước có vua. Thuở xưa xứ Lào có nhiều nước có vua: Bấy giờ còn có xứ Luangbrabang mà thôi.

Việc chánh trị của người Langsa giao cho quan Thống-sứ ở tại Vientiane. Quan Thông-sứ nhờ có các quan Công-sứ và các quan chủ quận phụ giúp mà cai trị cả xứ. Tại mỗi tòa công-sứ người lại còn có nhiều quan Lang-sa khác tùng chánh người.

Xứ Lào có 10 tòa công-sứ, chia ra làm 3 miền: Các tòa công-sứ miền Lào-thượng, các tòa công-sứ miền Lào-trung và các tòa công-sứ miền Lào-hạ.

CÂU HỎI. — Người Lào ở tụ tập với nhau làm sao? — Các quan lớn Bản-quốc xứ Lào là các quan nào? — Bấy biết việc chánh trị của người Langsa ra làm sao chẳng? — Xứ Lào chia ra mây tòa công-sứ?

159. — QUAN TỔNG-THỐNG TOÀN-QUYỀN VÀ SỞ CÔNG-NHO COI ĐÔNG-DƯƠNG

Việc chánh-trị của người Lang-sa nơi cõi Đông-dương dặng mở mang thanh phát là từ khi lập Chánh-phủ Đông-dương đến giờ.

Vậy từ năm 1887, có một vị Tổng-thống-toàn-quyền thay mặt cho Chánh-pháp mà quản-thông cõi Đông-dương. Vị Đại-thần này tùng chánh quan « Thuộc-địa bộ thượng-thor » và lãnh các quyền hành cả thể của nhà-nước Đại-pháp phú cho. Người lập lời nghị cùng luật lệ mà ban hành cùng khắp cõi Đông-dương. Người là bậc thượng-ti của các quan viên nội cõi Đông-dương. Người lại cũng làm đầu đạo võ-binh. Người tu các bộ công-nho của xứ Thuộc-địa và nạp về cho nhà-nước Chánh-pháp châu-phê.

Trong việc hành-chánh, thì quan Tòa-quyền có nhiều quan viên phụ giúp, nhưt là :

a) Các quan Thông-độc xứ thuộc-địa cùng xứ Bảo-hộ, như: quan Nguyên-soái Nam-kỳ, các quan Thông-sứ xứ Bắc-kỳ, Trung-kỳ, Cao-mạn và Lào ;

b) Các quan Quản-độc các ti thuộc cõi Đông-dương. Các quan này tỉ như kẻ nghị-sự của quan Toàn-quyền để mà quản-độc các ti nhà-nước, như sở Kho-tàng, Thương-chánh, Tòa-hình, sở Tào-tác, sở Thư-tín và Điền-tín, sở Bảo-sanh, sở Giáo-huấn và sở Canh-nông.

Các quan lớn này, cùng các đảng thay mặt cho các Hội-nghị dân cử: như Hội-đồng quản-hạt, phòng Thương-mãi cùng Canh-nông) và mấy vị thay mặt cho nhà-nước hồn-quốc, mỗi năm quan Toàn-quyền mời nhóm, ít nữa một lần đảng hỏi ý các ngài về việc sở công-nho chung của cõi Đông-dương và sở công-nho riêng của mấy xứ; Nam-kỳ, Trung-kỳ, Bắc-kỳ, Cao-mạn và Lào.

Kỳ nhóm này kêu là nhóm Hội-đồng thương-nghị, hoặc là nhóm tại Saigon, là hay tại châu-thành khác, tùy ý quan Toàn-quyền sở định, như Hà-nội, Nam-vang hay là Huế.

CÂU HỎI. — Cõi Đông-dương thuộc quyền Chánh-trị của quan Toàn-quyền là từ hồi-nào ? — Phân sự của quan Toàn-quyền là phân sự nào ? — Các người phụ giúp quan Toàn-quyền là ai ? — Bấy biết Hội-đồng thương-nghị là làm sao không ?

160. — Ý CHỈ NHÀ NƯỚC ĐẠI-PHÁP VÀ NHỮNG ĐỀU NƯỚC ĐẠI-PHÁP LIỆU TÍNH CHO CON DÂN TRONG CỐI ĐÔNG-DƯƠNG

Đại-pháp là một nước lớn, chẳng hề sai lời mình nói bao giờ, và không biết hứa lời dối trá cùng ai, chỉ có một lòng thủ tín mà thôi. Nước Đại-pháp đã đem sự văn-minh mà truyền cho các người; sự văn-minh ấy, xưa nay đã chói ngời cùng khắp thế gian và đã biến vào sử-ký, thật chẳng có chi bì kịp.

Từ khi nhà nước Đại-pháp hết lòng lo lắng đến xứ này, thì thật đã có nhiều điều tân ích. Những chỗ, từ xưa chẳng biết mây đời mà không thành lợi, thì nay đã dựng hưng vượng rõ ràng. Đã có đắp đường mới mà thông đồng cùng dân xứ khác. Đường xe lửa đặt trong các chỗ quê mùa, phòng sau làm cho xứ này nên

giàu có. Luật phép hay đã sẵn bày, để mà gìn giữ cho con dân đừng thung dung tự tiện và bảo hộ cho dân tình làm ăn đừng sung sướng hơn xưa. Những tai nạn thường khuấy rối con dân xứ này, là các tật bệnh hằng làm hại cho cả muôn ngàn người, thì đã có cách trí hay giúp người mà trừ khử đi rồi. Nhờ có mở mang cuộc thương mại cùng kỹ nghệ, nên dân xứ này mới có đủ đồ mà dùng, thiệt là sung sướng hơn xưa. Ví như con cái các người, các người thương yêu, thì vẫn lấy đều phụng tự tổ tiên, mà truyền dạy, vì đều ấy xưa nay là giếng mối của mọi người, thì nhà nước hằng ngày lập thêm trường học để dạy dỗ con cái các người, bởi đã biết rằng dân An-nam lấy việc học hành làm trọng là phải lắm.

(Bài diễn thuyết của quan Toàn-quyền Albert SARRAUT. Tiếng Lang-sa dịch ra quốc-ngữ).

MỤC LỤC

Tựa	3
Tiểu dẫn	5

I. — THÂN THỂ. — VÊ SINH

1. — Thân thể của tôi	11
2. — Da	11
3. — Bộ-cốt	12
4. — Bắp-thịt	13
5. — Con-mắt	13
6. — Tai, mũi, lưỡi	14
7. — Cánh tay và bàn tay của tôi	14
8. — Chơn và bàn chơn của tôi	15
9. — Tôi ăn	15
10. — Tôi thở	16
11. — Trái-tim của tôi nhẩy	17
12. — Cách sạch sẽ	17
13. — Ghê	18
14. — Trái-trời và trồng-trái	18
15. — Tôi bị trúng thực	19
16. — Nước sôi	19
17. — Bình-dịch	20
18. — Bình-dịch bạch	21
19. — Phép cứu người chết đuối	21
20. — Bình rét	22

II. — LOÀI VẬT

21. — Con chó	23
22. — Con mèo	23
23. — Con trâu	24
24. — Con heo	24
25. — Con ngựa	25
26. — Con voi	25
27. — Thú rừng đi săn	26
28. — Con gà	26
29. — Con rùa, con thằn-lân và con rắn	27
30. — Con ếch	28
31. — Cá	28
32. — Ruồi và con ong ruồi	29
33. — Con bướm	29
34. — Con tằm	30
35. — Tơ lụa	30
36. — Con cua	31

37. — Cách thuốc da	31
38. — Cái lược đôi-môi, (Vảy đôi-môi và Oc xa-cừ)	32
39. — Sừng và ngà	32
40. — Những loại thú làm hại	33

III. — CÂY CỎI

41. — Một bụi lúa	33
42. — Lúa	34
43. — Khoai lang	34
44. — Cây bắp	35
45. — Mía	35
46. — Cây tre	36
47. — Loài cây	37
48. — Gô, súc, ván	37
49. — Củi, than	38
50. — Trái xoài	39
51. — Cây dừa	39
52. — Cây cau	39
53. — Một đoạn dây	40
54. — Một tờ giấy	40
55. — Tôi có một cái áo vải	41
56. — Tôi mua một chai dầu phộng	41
57. — Miếng xà-bông	42
58. — Thuốc lá và á-phiện	43
59. — Cây caoutchouc (nhựa-thung)	43
60. — Thứ cây vô ích	43

IV. — ĐÁ. — ĐẤT. — LOÀI KIM

61. — Thứ-đá, Hầm-đá, Mỏ-đá	44
62. — Đất ruộng	44
63. — Công việc ngoài đồng (dọn đất, cày bừa)	45
64. — Công việc ngoài đồng (cách bỏ phân và các thứ phân)	45
65. — Công việc ngoài đồng (đem nước vô ruộng)	46
66. — Công việc ngoài đồng (đổ nông khí)	46
67. — Đất sét	47
68. — Phân, vôi và xi-mon	47
69. — Cát, hồ vôi	48
70. — Cách xây vách gạch	48
71. — Mỏ và than đá	49
72. — Mỏ và loài kim	49
73. — Đèn dầu lửa với hộp quẹt	50
74. — Chai (pha-ly)	51
75. — Con dao	51

76. — Mầm đông.	52
77. — Đông tiến.	52
78. — Cục đoạn chi.	53
79. — Thiếc.	53
80. — Thợ bạc.	54

V. — TRỜI, ĐẤT — ĐỊA CẦU

81. — Đông nội.	55
82. — Gió, đông, mây, mưa.	55
83. — Nước mạch và nước ứ lại.	56
84. — Sudi sông.	56
85. — Biển.	57
86. — Muối.	57
87. — Ba loài trong trời đất.	58
88. — Loài người.	58
89. — Chợ trong làng.	59
90. — Đường thông-thương, cách chở chuyên.	59
91. — Học địa-dư.	60
92. — Họa đồ, ni-tác.	60
93. — Trong thế-giới có năm châu.	61
94. — Nói về trái đất.	61
95. — Trái đất vận động. — Ngày và đêm.	62
96. — Hướng trời, giống hướng ban ngày.	63
97. — Mặt trời.	63
98. — Sao, mặt trăng.	64
99. — Năm và mùa. — Sự tích trái đất.	64
100. — Nhiệt-đạo, ôn-đạo, hàn-đạo.	65

VI. — XỨ NAM-KỲ VÀ CÁC XỨ LÂN CẬN ĐÀI-PHÁP

101. — Xứ Nam-kỳ: hình thể.	67
102. — Xứ Nam-kỳ: cuộc đất, gành bãi.	67
103. — Phong thổ và sông rạch Nam-kỳ.	68
104. — Nghề nông-vụ và công-nghệ xứ Nam-kỳ.	69
105. — Các nẻo thông hành xứ Nam-kỳ.	71
106. — Nam-kỳ: thương mại; thành lớn.	72
107. — Xứ Cao-man: hình thể.	73
108. — Xứ Cao-man: thổ-sản và công-nghệ.	75
109. — Xứ Cao-man: các nẻo thông-hành, thương-mại và các thành lớn.	75
110. — Xứ Lào.	77
111. — Trung-kỳ: hình thể.	79
112. — Trung-kỳ: thổ sản; các cuộc công-nghệ.	80

113. — Trung-kỳ: các nẻo thông-hành, cuộc thương-mại và các thành lớn.	81
114. — Bắc-kỳ: Hình thể.	81
115. — Bắc-kỳ: thổ sản; công-nghệ.	83
116. — Bắc-kỳ: các nẻo thông đông; cuộc buôn bán và các thành lớn.	84
117. — Đông-dương Đại-pháp và các xứ lân cận.	85
118. — Nước Đại-pháp: hình thể.	87
119. — Thổ sản và công-nghệ nước Đại-pháp.	89
120. — Nước Đại-pháp sánh cùng các nước lớn trong thế gian.	91

VII. — XỨ NAM-KỲ: DÂN SÔ, SỮ KÝ

121. — Các thứ dân Nam-kỳ.	92
122. — Các quan tổng-trần Tàu cai trị xứ Bắc-kỳ.	92
123. — Con dân giầy loạn: Hai nàng Trưng-Trắc và Trưng-Nhi.	93
124. — Nhà Nguyễn, nhà Trịnh.	94
125. — Sáp nhập xứ Chiêm-thành và Cao-man.	95
126. — Giặc Tây-sơn.	96
127. — Đức cha d'Adran.	97
128. — Người Langsa đến nước Nam.	98
129. — Tu bộ điển thổ trong Nam-kỳ.	98
130. — Đức cha d'Adran tạ thề.	99
131. — Vua Gia-long ở cùng người Langsa.	100
132. — Ông Chaigneau lãnh khâm phái.	101
133. — Pháp việc thất hòa.	102
134. — Bất đạo. — Giặc nguy khôi.	102
135. — Đạo chiến thuyền An-nam tán hoại (1847).	103
136. — Lầy ba tỉnh phía đông.	104
137. — Ý chỉ nhà nước Đại-pháp.	105
138. — Phan-thanh-Giăng.	106
139. — Phan-thanh-Giăng (tiếp theo).	107
140. — Các thủy-sư nguyên soái.	108

VIII. — NÓI VỀ CÁCH CHÁNH TRI TRONG NAM-KỲ

141. — Làng An-nam.	110
142. — Các mối lợi của làng.	111
143. — Sở xuất.	112
144. — Việc tế-tự trong làng; Phần chánh tề.	113
145. — Các đứng hành chánh trong tổng.	114
146. — Các đứng hành chánh bốn-quốc nội hạt.	115
147. — Quan chánh chủ-tĩnh, phận sự của người và kẻ phụ giúp người.	116
148. — Sở công-nho địa-hạt.	117
149. — Các hạt trong Nam-kỳ.	119

	Trương
150.— Việc chánh trị của hai châu thành Saigon và Chợ-lớn.	121
151.— Nam-kỳ chánh trị, Nam-kỳ thuộc địa Langsa.	122
152.— Hội-dồng quản-hạt	123
153.— Sở công-nho quản-hạt (thâu)	124
154.— Sở công-nho quản-hạt (xuất)	125
155.— Bắc-kỳ chánh-trị.	126
156.— Trung-kỳ chánh-trị	127
157.— Cao-mạn chánh-trị.	128
158.— Việc chánh-trị xứ Lào.	129
159.— Quan Tổng-thống toàn quyền và sở công-nho cõi Đông-dương. .	129
160.— Ý chí nhà nước Đại-pháp và những điều nước Đại-pháp liệu tính cho con dân trong cõi Đông-dương.	130

thuongmaitruongxua.vn